

The Gift of
Samuel A. Green,
of Boston,
(H. U. 1851),
Mar. 8, 1866.

M. FABII QUINTILIANI
DE
INSTITUTIONE
ORATORIA
LIBRI XII.

AD
OPTIMORUM LIBRORUM FIDEM
ACCURATE EDITI.

EDITIO STEREOTYPA.

TOMUS II.

LIPSIAE
SUMTIBUS ET TYPIS CAROLI TAUCHNITII.
1829.

Ladenpreis 6 Groschen.

M. FABII QUINTILIANI

DE

ORATORIA INSTITUTIONE

LIBER SEPTIMUS.

PRAEFATIO.

De inventione, ut arbitror, satis dictum est. Neque enim ea demum, quae ad docendum pertinent, exsecuti sumus, verum etiam motus animorum tractavimus. Sed, ut opera exstruentibus satis non est, saxa atque materiam, et cetera aedificanti utilia congerere, nisi disponendis eis collocandisque artificum manus adhibeatur: sic in dicendo quamlibet abundans rerum copia cumulum tantum habeat atque congestum, nisi illas eadem *dispositio* in ordinem digestas atque inter se commissas devinxerit. 2. Nec immerito secunda quinque partium posita est, quum sine ea prior nihil valeat. Neque enim, quanquam fusis omnibus membris, statua sit, nisi collocentur: et, si quam in corporibus nostris aliorumve animalium partem permutes et transferas, licet habeat eadem omnia, prodigium sit tamen. Et artus etiam leviter loco moti perdunt, quo viguerunt, usum: et turbati exercitus sibi ipsi sunt impedimento. 3. Nec mihi videntur errare, qui ipsam rerum naturam stare ordine putant; quo confuso, peritura sint omnia. Sic

oratio, carens hac virtute, tumultuetur necesse est, et sine rectore fluitet, nec cohaereat sibi, multa repetat, multa transeat, velut nocte in ignotis locis errans, nec initio nec fine proposito, casum potius quam consilium sequatur.

4. Quapropter totus hic liber serviat *dispositioni*, quae quidem, si certa aliqua via tradi in omnes materias ullo modo posset, non tam paucis contigisset. Sed, quum infinitae litium formae fuerint, futuraeque sint, et tot saeculis nulla reperta sit causa, quae esset tota alteri similis, sapiat oportet actor, et vigilet, et inveniat, et iudicet, et consilium a se ipso petat. Neque infitias eo, quaedam esse, quae demonstrari possint, eaque non omittam.

I. Sit igitur (ut supra significavi) *divisio*, rerum plurium in singulas: *partitio*, singularum in partes discretus ordo, et recta quaedam locatio prioribus sequentia annectens: *dispositio*, utilis rerum ac partium in locos distributio. 2. Sed meminerimus, ipsam dispositionem plerumque utilitate mutari, nec eandem semper primam quaestionem ex utraque parte tractandam. Cuius rei, ut cetera exempla praeteream, Demosthenes quoque atque Aeschines possunt esse documento, in iudicio Ctesiphontis diversum secuti ordinem, quum accusator a iure, quo videbatur potentior, coeperit: patronus omnia, vel paene omnia, ante ius posuerit, quibus iudicem quaestioni legum praepararet. 3. Aliud enim alii docere prius expedit: alioqui semper petitoris arbitrio diceretur: denique in accusatione mutua, quum se uterque defendat, priusquam adversarium arguat, omnium rerum necesse est ordinem esse diversum. Igitur, quid ipse sim secutus, quod partim praeceptis, partim usurpatum ratione cognoveram, promam: nec unquam dissimulavi.

4. Erat mihi curae in controversiis forensibus

nesse omnia, quae in caussa versarentur. Nam in scholâ certa sunt, et pauca, et ante declamationem exponuntur, quae θέματα Graeci vocant, Cicero *proposita*. Quum haec in conspectu quodammodo collocaveram, non minus pro adversa parte, quam pro mea, cogitabam.

5. Et primum (quod non difficile dictu est, sed tamen ante omnia intuendum) constituebam, *quid* utraque pars vellet efficére; tum, *per quid:* hoc modo. Cogitabam, quid primum *petitor* diceret. Id aut *confessum* erat, aut *controversum.* Si confessum, non poterat ibi esse quaestio. 6. Transibam ergo *ad responsum* partis alterius, idem intuebar: nonnunquam etiam, quod inde obtinebatur, confessum erat. Ubi primum coeperat non convenire, quaestio oriebatur. Id tale est, *Occidisti hominem, Occidi:* convenit: transeo. 7. Rationem reddere debet reus, *Quare occiderit? Adulterum,* inquit, *cum adultera occidere licet.* Legem esse certum est. Tertium iam aliquid videndum est, in quo pugna consistat. *Non fuerunt adulteri: Fuerunt*, quaestio. De facto ambigitur, coniectura est. 8. Interim vero et tertium confessum est, *adulteros fuisse. Sed tibi*, inquit accusator, *illos non licuit occidere: exsul eras*, aut *ignominiosus*. De iure quaeritur. At, si protinus dicenti, *Occidisti*, respondeatur, *Non occidi:* statim pugna est. Sic explorandum est, ubi controversia incipiat: et considerari debet, quae primam quaestionem facit.

9. Intentio simplex, *Occidit Saturninum Rabirius:* coniuncta, *Lege de sicariis commisit L. Varenus. Nam C. Varenum occidendo, et Cn. vulnerando, et Salarium item occidendo, cadit.* Nam sic diversae propositiones erunt: quod idem de petitionibus dictum sit. Verum ex coniuncta propositione plures esse quaestiones ac status possunt, si aliud negat reus, aliud defendit, aliud iure actionis excludit. In

quo genere agenti est dispiciendum, quid quoque loco diluat.

10. Quod pertinet ad actorem, non plane dissentio a Celso, qui, sine dubio Ciceronem secutus, instat tamen huic parti vehementius, ut putet, primo firmum aliquid esse ponendum, summo firmissimum, imbecilliora medio: quia et initio movendus sit iudex, et summo impellendus. 11. At pro reo plerumque gravissimum quidque primum movendum est, ne illud spectans iudex reliquorum defensioni sit adversior. Interim tamen et hoc mutabitur, si leviora illa palam falsa erunt, gravissimi defensio difficilior: ut, detracta prius accusatoribus fide, aggrediamur ultimum, iam iudicibus omnia vana esse credentibus. Opus erit tamen praefatione, qua et ratio reddatur dilati criminis, et promittatur defensio: ne id, quod non statim diluemus, timere videamur. 12. Anteactae vitae crimina plerumque prima purganda sunt, ut id, de quo laturus est sententiam iudex, audire propitius incipiat. Sed hoc quoque pro Vareno Cicero in ultimum distulit: non, quid frequentissime, sed, quid tum expediret, intuitus.

13. Quum simplex intentio erit, videndum est, unum aliquid respondeamus, an plura. Si unum; *in re* quaestionem instituamus, an *in scripto.* Si *in re*; negandum sit, quod obiicitur, an tuendum. Si *in scripto*; in qua specie iuris pugna sit, et in ea *de verbis*, an *de voluntate* quaeratur. 14. Id ita consequemur, si intuiti fuerimus, quae sit lex, quae litem faciat, hoc est, qua iudicium sit constitutum. Nam quaedam in scholasticis ponuntur ad coniungendam modo actae rei seriem: ut, *Pater, expositum qui agnoverit, solutis alimentis recipiat. Minus dicto audientem filium liceat abdicare. Qui expositum recepit, imperat ei nuptias locupletis propinquae: ille ducere vult filiam pauperis educatoris.* 15. Lex de expositis ad

affectum pertinet; iudicium pendet ex lege abdicationis. Nec tamen semper ex una lege quaestio est, ut in ἀντινομίᾳ. His spectatis apparebit, circa quae pugna sit.

Coniuncta defensio est, qualis pro Rabirio, *Si occidisset, recte fecisset; sed non occidit.* 16. Ubi vero multa contra unam propositionem dicimus, cogitandum est primum, quicquid dici potest: tum ex his, quo quidque loco dici expediat, ordinandum. In quo non idem sentio, quod de propositionibus paullo ante, quodque de argumentis probationum loco concessi, aliquando nos incipere a firmioribus. 17. Nam vis quaestionum semper crescere debet, et ad potentissima ab infirmissimis pervenire, sive sunt eiusdem generis, sive diversi. 18. Iuris autem quaestiones solent esse nonnunquam ex aliis atque aliis conflictionibus: facti semper idem spectant: in utroque genere similis ordo est. Sed prius de dissimilibus, ex quibus infirmissimum quidque primum tractari oportet.

Ideoque quasdam quaestiones exsecuti, donare solemus, et concedere. Neque enim transire ad alias possumus, nisi omissis prioribus. 19. Quod ipsum ita fieri oportet, non, ut damnasse eas videamur, sed omisisse, quia possimus etiam sine eis vincere. *Procurator alicuius pecuniam petit ex fenore hereditario:* potest incidere quaestio, *An huic esse procuratorem liceat?* 20. Finge nos, postquam tractavimus, remittere, vel etiam convinci: quaeretur, *An ei, cuius nomine litigatur, procuratorem habendi sit ius?* Descendamus hinc quoque: recipit materia quaestionem, *An ille, cuius nomine agitur, heres sit feneratoris? an ex asse heres?* 21. Haec quoque concessa sint: quaeretur, *An debeatur?* Contra, nemo tam demens fuerit, ut id, quod firmissimum duxerit se habere, remittat, et ad leviora transcendat. Huic in schola simile est, *Non abdicabis adoptatum; ut hunc quoque:*

non virum fortem; ut et fortem; non, quicunque voluntati tuae non paruerit; ut in alia omnia subiectus sit: non propter optionem; ut propter optionem: non propter talem optionem. Haec iuris quaestionum differentia est. 22. In factis autem ad idem tendentia sunt plura: ex quibus aliqua citra summam quaestionem remitti solent; ut, si is, cum quo furti agitur, dicat, *Proba te habuisse, proba perdidisse, proba furto perdidisse, proba mea fraude.* Priora enim remitti possunt: ultimum non potest.

23. Solebam et hoc facere praecipue, ut vel ab ultima specie (nam ea fere est, quae continet causam) retrorsum quaererem usque ad primam generalem quaestionem, vel a genere ad extremam speciem descenderem, etiam in suasoriis. 24. Ut deliberat *Numa, an regnum offerentibus Romanis recipiat?* Primum id est genus, *An regnandum? an in civitate aliena? an Romae? an laturi sint Romani talem regem?* Similiter in controversiis. Optet enim vir fortis alienam uxorem. Ultima species est, *An optare possit alienam uxorem?* Generale est, *An, quicquid optaverit, accipere debeat?* Inde, *An ex privato? an nuptias? an maritum habentis?* 25. Sed hoc non, quemadmodum dicitur, ita et quaeritur. Primum enim occurrit fere, quod est ultimum dicendum, ut hoc, *Non debes alienam uxorem optare.* Ideoque divisionem perdit festinatio. Non oportet igitur offerentibus se contentum esse: quaeratur aliquid, quod est ultra, *si ne viduam quidem?* adhuc plus, *si nihil ex privato?* ultimum retrorsum, quod idem a capite primum est, *si nihil iniquum?* 26. Itaque propositione visa, quod est facillimum, cogitemus, si fieri potest, quid naturale sit primum responderi. Id si, tanquam res agatur, et nobis ipsis respondendi necessitas sit, intueri volumus, occurrit.

27. Si id non contigerit, seponamus id, quod pri-

mum se obtulerit, et ipsi nobiscum sic loquamur: *Quid, si hoc non esset?* id iterum et tertium, et dum nihil sit reliqui. Ita inferiora quoque scrutabimur, quae tractata faciliorem nobis iudicem in summa quaestione facient. 28. Non dissimile huic est et illud praeceptum, ut a communibus ad propria veniamus. Fere enim communia generalia sunt. Commune, *Tyrannum occidit*: proprium, *Virum tamen tyrannum occidit, mulier occidit, uxor occidit.*

29. Solebam et excerpere, quid mihi cum adversario conveniret, si modo id pro me erat: nec solum premere confessionem, sed partiendo multiplicare: ut in illa controversia, *Dux, qui competitorem patrem in suffragiis vicerat, captus est: euntes ad redimendum eum legati, obvium habuerunt patrem, revertentem ab hostibus.* 30. *Is legatis dixit, Sero itis. Excusserunt illi patrem, et aurum in sinu eius invenerunt: ipsi perseverarunt ire, quo intenderant: invenerunt ducem cruci fixum, cuius vox fuit, Cavete proditorem. Reus est pater.* Quae conveniunt? *Proditio nobis praedicta est, et praedicta a duce; quaerimus proditorem. Te isse ad hostes fateris, et isse clam, et ab his incolumem rediisse, aurum retulisse, et aurum occultum habuisse.* 31. Nam, quod fecit, id nonnunquam potentius fit in propositione: quae si animos occupavit, prope aures ipsae defensioni praecluduntur. In totum autem congregatio criminum accusantem adiuvat, separatio defendentem. Solebam id, quod fieri et in argumentis dixi, in tota facere materia, ut propositis, extra quae nihil esset, omnibus, deinde ceteris remotis, solum id superesset, quod credi volebam. 32. Ut in praevaricationum criminibus, *Ut absolvatur reus, aut innocentia ipsius fit, aut interveniente aliqua potestate, aut vi, aut corrupto iudicio, aut difficultate probationis, aut praevaricatione. Nocentem fuisse confiteris, nulla potestas*

obstitit, nulla vis, corruptum iudicium non quereris, nulla probandi difficultas fuit: quid superest, nisi ut praevaricatio fuerit? 33. Si omnia amoliri non poteram, tamen plura amoliebar. *Hominem occisum esse constat; non in solitudine, ut a latronibus suspicer: non praedae gratia; quia inspoliatus est: non hereditatis spe; quia pauper fuit: odium igitur in causa. Quis inimicus?* 34. Quae res autem faciliorem divisioni viam praestat, eadem inventioni quoque: excutere, quicquid dici potest, et velut reiectione facta ad optimum pervenire. *Accusatur Milo, quod Clodium occiderit: aut fecit, aut non.* Optimum erat *negare:* si non potest, *occidit* ergo *aut iure, aut iniuria.* Utique *iure:* aut *voluntate* igitur, aut *necessitate:* nam *ignorantia* praetendi non potest. 35. *Voluntas* anceps est. Sed, quia ita homines putant, attingenda defensio, ut id *pro republica* fuerit. *Necessitate? subita igitur pugna, non praeparata: alter igitur insidiatus est. Uter? profecto Clodius.* Videsne, ut ipsa rerum necessitas deducat ad defensionem? 36. Adhuc, *Aut utique voluit occidere insidiatorem Clodium, aut non.* Tutius, *si noluit. Fecerunt ergo servi Milonis, neque iubente, neque sciente Milone.* At haec tam timida defensio detrahit auctoritatem illi, qua recte dicebamus occisum. 37. Adiicietur: *Quod suos quisque servos in tali re facere voluisset.* Hoc eo est utilius, quod saepe nihil placet, et aliquid dicendum est. Intueamur ergo omnia: ita apparebit aut id, quod optimum est, aut id, quod minime malum. Propositione aliquando adversarii utendum, et esse nonnunquam communem eam, suo loco dictum est.

Multis millibus versuum scio apud quosdam esse quaesitum, quomodo inveniremus, utra pars deberet prior dicere? quod in foro vel atrocitate formularum, vel modo petitionum, vel novissime sorte diiu-

dicatur. 38. In schola quaeri nihil attinet, quum in declamationibus iisdem narrare, et contradictiones solvere, tam ab actore, quam a possessore concessum sit. Sed in plurimis controversiis ne inveniri quidem potest: ut in illa, *Qui tres liberos habebat, oratorem, philosophum, medicum, testamento quatuor partes fecit, et singulas singulis dedit: unam eius esse voluit, qui esset utilissimus civitati.* 39. Contendunt: quis primus dicat, incertum est; propositio tamen certa. Ab eo enim, cuius personam tuebimur, incipiendum erit. Et haec quidem de dividendo in universum praecipi possunt.

40. At quomodo inveniemus etiam illas occultiores quaestiones? scilicet, quomodo sententias, verba, figuras, colores: ingenio, cura, exercitatione. Non tamen fore unquam, nisi imprudentem fugerint, si (ut dixi) naturam sequi ducem velit. 41. Sed plerique, eloquentiae famam affectantes, contenti sunt locis speciosis modo, vel nihil ad probationem conferentibus. Alii, nihil vitare, ea, quae in oculos incurrunt, exquirendo, putant. Quod quo facilius appareat, unam de schola controversiam, non illam sane difficillimam aut novam, proponam in exemplum. 42. *Qui reo proditionis patri non affuerit, exheres sit. Proditionis damnatus, cum advocato exsulet. Reo proditionis patri disertus filius affuit, rusticus non affuit: damnatus abiit cum advocato in exsilium. Rusticus quum fortiter fecisset, praemii nomine impetravit restitutionem patris et fratris. Pater reversus intestatus decessit: petit rusticus partem bonorum, orator totum sibi vindicat.* 43. Hic illi eloquentes, quibusque nos, circa lites raras sollicitiores, ridiculi videmur, invadent personas favorabiles. Actio *pro rustico contra disertum, pro forti contra imbellem, pro restitutore contra ingratum, pro eo, qui parte contentus sit, contra eum, qui fratri nihil*

dare ex paternis velit. 44. Quae omnia sunt in materia, et multum iuvant, victoriam tamen non trahunt. In hac quaerentur sententiae, si fieri potuerit, praecipites, vel obscurae, (nam ea nunc virtus est): et pulchre fuerit cum materia tumultu et clamore transactum. Illi vero, quibus propositum quidem melius, sed cura in proximo est, haec velut innatantia videbunt: 45. *excusatum esse rusticum, quod non interfuerit iudicio, nihil collaturus patri: sed ne dissertum quidem habere, quod imputet reo, quum is damnatus sit: dignum esse hereditate restitutorem; avarum, impium, ingratum, qui dividere nolit cum fratre, eoque sic merito.* Quaestionem quoque illam primam scripti et voluntatis, qua non expugnata, non sit sequentibus locus. 46. At, qui naturam sequetur, illa cogitabit profecto, primo, hoc dicturum rusticum: *Pater intestatus duos nos filios reliquit; partem iure gentium peto.* Quis tam imperitus, quis tam procul a literis, quin sic incipiat, etiamsi nescierit, quid sit propositio? 47. Hanc communem omnium legem leviter adornabit, ut iustam. Nempe sequitur, ut quaeramus, quid tam aequae postulationi respondeatur? At id manifestum est. Lex est, *quae iubet exheredem esse eum, qui patri proditionis reo non affuerit: tu autem non affuisti.* Hanc propositionem necessaria sequitur legis laudatio, et eius, qui non affuerit, vituperatio. 48. Adhuc versamur in confessis: redeat animus ad petitorem, numquid non hoc cogitet necesse est (nisi qui sit plane hebes): *Si lex obstat, nulla lis est, inane iudicium est: atqui et legem esse, et hoc, quod ea puniat, a rustico factum, extra dubitationem est.* Quid ergo dicemus? *Rusticus eram.* 49. Sed lex erat; omnes complectitur: nihil proderit. Quaeramus ergo, num infirmari in aliqua parte lex possit. Quid aliud (saepius dicam) natura permittit, quam ut, quum verba contra sint, de volun-

tate quaeratur? Generalis igitur quaestio, *Verbis, an voluntate sit standum?* Sed enim in commune de iure omni disputandum semper, nec unquam satis iudicatum est. Quaerendum igitur in hac ipsa, qua consistimus, an aliquid inveniri possit, quod scripto adversetur? 50. *Ergo, quisquis non affuerit, exheres erit? quisquis,* sine exceptione? Iam se illa vel ultro offerent argumenta: *Filius et infans, et aeger non affuit, et qui aberat, et qui militabat, et qui in legatione erat.* Iam multum acti est: posset aliquis non affuisse, et heres esse. 51. Transeat nunc idem ille, qui cogitavit, ut ait Cicero, tibicinis Latini modo ad disertum. *Ut ista concedam: tu nec infans es, nec abfuisti, nec militasti.* Num aliud occurrit, quam illud, *Sed rusticus sum?* 52. Contra, quod palam est, dicet, *Ut agere non potueris, assidere potuisti:* et verum est. Quare redeundum rustico ad animum legumlatoris: *Impietatem punire voluit, ego autem impius non sum.* 53. Contra quae disertus, *Tu impie fecisti,* inquit, *quum exheredationem meruisti: licet te postea vel poenitentia vel ambitus, ad hoc genus optionis adduxerit. Praeterea, propter te damnatus est pater: videbaris enim de causa pronunciasse.* Ad haec rusticus, *Tu in causa damnationis fuisti: multos offenderas: inimicitias domui contraxeras.* Haec coniecturalia. Illud quoque, quod coloris loco rusticus dicit, *patris fuisse tale consilium, ne universam domum periculo subiiceret.* Haec prima quaestione scripti et voluntatis continentur. 54. Intendamus ultra animum, videamusque, an aliquid inveniri praeterea possit, quo id modo fiat. Sedulo imitor quaerentem, ut quaerere doceam, et, omisso speciosiore stili genere, ad utilitatem me summitto discentium. Omnes adhuc quaestiones ex persona petitoris ipsius duximus: cur non aliquid circa patrem quaerimus? dictum non est, *Cui quis non affuerit, exheres erit.*

55. Cur non conamur et sic quaerere, *Num, cuicunque non affuerit?* Facimus hoc saepe in iis controversiis, in quibus petuntur in vincula, qui parentes suos non alunt, ut eam, quae testimonium in filium peregrinitatis reum dixit, eumque, qui filium lenoni vendidit. In hoc, de quo loquimur, patre quid apprehendi potest? *Damnatus est.* 56. *Numquid igitur lex ad absolutos tantum patres pertinet?* dura prima fronte quaestio. Non desperemus: credibile est, hoc voluisse legumlatorem, ne auxilia liberorum innocentibus deessent. Sed hoc dicere rustico verecundum est, quia innocentem fuisse patrem fatetur. 57. Dat aliud argumentum controversia, *Damnatus proditionis cum advocato exsulet.* Vix videtur posse fieri, ut poena filio in eodem patre, et si affuerit, et si non affuerit, constituta sit. Praeterea lex ad exsules nulla pertinet. Non ergo credibile est, de advocato damnati scriptum: (an possint enim bona esse ulla exsulis?) Rusticus in utraque parte dubium facit. 58. Disertus et *verbis inhaerebit*, in quibus nulla exceptio est: et *propter hoc ipsum poenam esse constitutam eis, qui non affuerint, ne periculo exsilii deterreantur ab advocatione; et rusticum innocenti non affuisse* dicet. Illud protinus non indignum, quod annotetur, posse ex uno statu duas generales fieri quaestiones, *An quisquis? an cuicunque?* 59. Haec ex duabus personis quaesita sunt. E tertia autem, quae est adversarii, nulla oriri quaestio potest: quia nulla fit ei de sua parte controversia. Nondum tamen cura deficiat. Ista enim omnia dici possent etiam non restituto patre. Nec statim eo tendamus, quod occurrit ultro, *a rustico restitutum.* Qui id subtiliter quaeret, aliquid spectabit ultra. Nam, ut genus species sequitur, ita speciem genus praecedit. 60. Fingamus ergo ab alio restitutum: ratiocinativa atque collectiva quaestio orietur, *An restitutio pro sublatione iudi-*

cii stet, et perinde valeat, ac si iudicium non fuisset? Ubi tentabit rusticus dicere, *ne impetrare quidem aliter potuisse suorum restitutionem uno praemio, nisi patre perinde, ac si accusatus non esset, revocato: quae res advocati quoque poenam, tanquam is non affuisset, remiserit.* 61. Tum venimus ad id, quod primum occurrebat, *a rustico esse restitutum patrem.* Ubi rursus ratiocinamur, *An restitutor accipi debeat pro advocato, quando id praestiterit, quod advocatus petiit; nec improbum sit pro simili accipi, quod plus est.* 62. Reliqua iam aequitatis sunt, *utrius iustius sit desiderium?* Id ipsum adhuc dividitur, *etiamsi uterque sibi totum vindicaret: nunc utique, quum alter semissem, alter universa, fratre excluso.* Sed, his tractatis etiam, habet magnum momentum apud iudices patris memoria, quum praesertim de bonis eius quaeratur. Erit ergo coniectura, *Qua mente pater intestatus decesserit?* Sed ea pertinet ad qualitatem, quae alterius status instrumentum est. 63. Plerumque autem in fine causarum *de aequitate* tractabitur, quia nihil libentius iudices audiunt. Aliquando tamen hunc ordinem mutabit utilitas: ut, si in iure minus fiduciae erit, aequitate iudicem praeparemus.

Nihil habui amplius, quod in universum praeciperem. 64. Nunc eamus per singulas causarum iudicialium partes, quas ut persequi ad ultimam speciem, id est, ad singulas lites controversiasque non possum: ita de generalibus scribere licet, ut, quae in quemque statum frequentissime incidant, tradam. Et, quia natura prima quaestio est, *factumne* sit, ab hoc ordiar.

II. Coniectura omnis aut *de re*, aut *de animo* est. Utriusque tria tempora, *praeteritum, praesens, futurum. De re* et generales quaestiones sunt, et definitae, id est, et quae non continentur, et quae continentur. 2. *De animo* quaeri non potest, nisi ubi per-

sona est, et de facto constat. Ergo, quum *de re* agitur, aut, *quid factum* sit, in dubium venit, aut *quid fiat*, aut, *quid sit futurum:* ut in generalibus, *An atomorum concursu mundus sit effectus? an providentia regatur? an sit aliquando casurus?* in definitis, *An parricidium commiserit Roscius? An regnum affectet Manlius? An recte Verrem sit accusaturus Q. Caecilius?* 3. In iudiciis *praeteritum tempus* maxime valet: nemo enim accusat, nisi quae facta sunt. Nam, et quae fiant, et quae futura sint, ex praeteritis colliguntur. Quaeritur et, *Unde quid ortum?* ut *pestilentia, ira deum, an intemperie coeli, an corruptis aquis, an noxio terrae halitu?* Et, *Quae causa facti?* ut, *Quare ad Troiam quinquaginta reges navigaverint, iureiurando adacti, an exemplo moti, an gratificantes Atridis?* quae duo genera non multum inter se distant. 4. Ea vero, quae sunt *praesentis temporis*, si non argumentis, quae necesse est praecessisse, sed oculis deprehendenda sunt, non egent coniectura: ut, si apud Lacedaemonios quaeratur, *An Athenis muri fiant?* Sed et illud quod potest videri extra haec positum, coniecturae genus, quum de aliquo homine quaeritur, *quis sit?* ut est quaesitum contra Urbiniae heredes, *si is, qui tanquam filius petebat bona, Figulus esset, an Sosipater?* 5. nam et substantia eius sub oculos venit, ut non possit quaeri, *an sit?* quomodo an ultra oceanum; nec, *quid sit?* nec, *quale sit?* sed, *quis sit?* Verum hoc quoque genus litis ex praeterito pendet, *An hic sit ex Urbinia natus Clusinius Figulus?* Fuerunt autem tales nostris etiam temporibus controversiae, atque aliquae in meum quoque patrocinium inciderunt. 6. *Animi* coniectura non dubie in omnia tempora cadit, *Qua mente Ligarius in Africa fuerit? Qua mente Pyrrhus foedus petat? Quomodo laturus sit Caesar, si Ptolemaeus Pompeium occiderit?*

Quaeritur per coniecturam et qualitatem circa modum, speciem, numerum, *An sol maior, quam terra? Luna globosa, an plana, an acuta? Unus mundus, an plures?* 7. Itemque extra naturales quaestiones, *Maius bellum Troianum, an Peloponnesium? Qualis clipeus Achillis? An unus Hercules?*

In iis autem, quae accusatione ac defensione constant, unum est genus, in quo quaeritur et *de facto*, et *de auctore*. Quod interim coniunctam quaestionem habet, et utrumque pariter negatur: interim separatam, quum et, *factum sit, necne?* et, si de facto constet, *a quo factum sit?* ambigitur. 8. Ipsum quoque factum aliquando simplicem quaestionem habet, *an homo perierit?* aliquando duplicem, *veneno, an cruditate perierit?* Alterum est genus *de facto* tantum, quum, si id certum sit, non potest de auctore dubitari: tertium *de auctore* tantum, quum factum constat; sed, a quo sit factum, in controversiam venit. 9. Et, quod tertio loco posui, non est simplex. Aut enim reus fecisse tantummodo se negat, aut alium fecisse dicit. Sed ne in alterum quidem transferendi criminis una forma est. Interdum enim substituitur *mutua accusatio*, quam Graeci ἀντικατηγορίαν vocant, nostrorum quidam *concertativam*. Interdum in aliquam personam, quae extra discrimen iudicii est, transfertur, et alias certam, alias incertam. Et, quum in certam, aut in extrariam, aut in ipsius, qui periit, voluntatem. 10. In quibus similis, atque in ἀντικατηγορίᾳ, personarum, causarum, ceterorum comparatio est: ut Cicero, pro Vareno in familiam Ancharianam; pro Scauro circa mortem Bostaris, in matrem avertens crimen, facit. 11. Est etiam illud huic contrarium comparationis genus, in quo uterque a se factum esse dicit: et illud, in quo non personae inter se, sed ipsae res colliduntur, id est, non, *uter fecerit?* sed, *utrum factum sit?*

Quum de *facto* et de *auctore* constat, de *animo* quaeri potest.

Nunc de *singulis*. Quum pariter *negatur*, hoc modo: *Adulterium non commisi: Tyrannidem non affectavi*. In caedis ac veneficii causis frequens est illa divisio, *Non est factum: et, si est factum, ego non feci*. 12. Sed, quum dicimus, *Proba hominem occisum*, accusatoris tantum partes sunt: a reo nihil dici contra, praeter aliquas fortasse suspiciones, potest, quas spargere quam maxime varie oportebit: quia, si unum aliquid affirmaris, probandum est, aut causa periclitandum. Nam, ut, quum inter id, quod ab adversario, et id, quod a nobis propositum est, quaeritur, videtur utique alterum verum: ita everso, quo defendimur, reliquum est, quo premimur. 13. At, quum quaerimus de ambiguis signis *cruditatis* et *veneni*, nihil tertium est: ideoque utraque pars, quod proposuit, tuetur. Interim autem *ex re* quaeritur, *veneficium fuerit, an cruditas?* quum aliqua ex ipsa citra personam quoque argumenta ducuntur. 14. Refert enim, *convivium praecesserit, an tristitia? labor, an otium? vigilia, an quies? Aetas* quoque eius, qui periit, discrimen facit. Interest, *subito defecerit, an longiore valetudine consumptus sit?* Liberior adhuc in utramque partem disputatio, si tantum subita mors in quaestionem venit. 15. Interim ex *persona* probatio *rei* petitur, *ut propterea credibile sit, venenum fuisse, quia credibile est, ab hoc factum veneficium:* vel contra.

Quum vero *de reo* et *de facto* quaeritur, naturalis ordo est, ut prius factum esse accusator probet, deinde a reo factum. Si tamen plures in persona probationes habuerit, convertet hunc ordinem. 16. Defensor autem prius negabit esse factum: quia, si in hac parte vicerit, reliqua non necesse habet dicere; victo superest, ut tueri se possit. Illic quoque, ubi *de*

facto tantum controversia est, quod si probetur, non possit de auctore dubitari, similiter argumenta et ex *persona*, et ex *re* ducuntur, sed in unam facti quaestionem: 17. sicut in illa controversia (utendum est enim et his exemplis, quae sunt discentibus magis familiaria), *Abdicatus medicinae studuit. Quum pater eius aegrotaret, desperantibus de eo ceteris medicis, adhibitus, sanaturum se dixit, si is potionem a se datam bibisset. Pater, acceptae potionis epota parte, dixit, venenum sibi datum: filius, quod reliquum erat, exhausit: pater decessit: ille parricidii reus est.* 18. Manifestum, quis potionem dederit; quae si veneni fuit, nulla quaestio *de auctore:* tamen, *an venenum fuerit*, ex argumentis a persona ductis colligetur. Superest tertium, in quo *factum* esse constat aliquid: *a quo sit factum*, quaeritur. Cuius rei supervacuum est ponere exemplum, quum plurima sint huiusmodi iudicia, ut, *si hominem occisum esse manifestum sit*, vel *sacrilegium commissum:* is autem, qui arguitur fecisse, neget.

Ex hoc nascitur ἀντικατηγορία. Utique enim factum esse convenit, quod duo invicem obiiciunt. 19. In quo quidem genere causarum admonet Celsus, fieri id in foro non posse: quod neminem ignorare arbitror. De uno reo consilium cogitur etiam: et, si qui sunt, qui invicem accusent, alterum iudicium praeferre necesse est. 20. Apollodorus quoque ἀντικατηγορίαν duas esse controversias dixit: et sunt revera secundum forense ius duae lites. Potest tamen hoc genus in cognitionem venire senatus, aut principis. Sed in iudicio quoque nihil interest actionum: simul de utroque pronunciatur, etiamsi de uno fertur. 21. Quo in genere semper prior debebit esse defensio: primum, quia natura potior est salus nostra, quam adversarii pernicies: deinde, quod plus habebimus in accusatione auctoritatis, si prius de

innocentia nostra constiterit: postremo, quod ita demum duplex causa erit. Nam, qui dicit, *Ego non occidi*, habet reliquam partem, ut dicat, *Tu occidisti*: at, qui dicit, *Tu occidisti*, supervacuum habet postea dicere, *Ego non occidi*.

22. Hae porro actiones constant *comparatione*: ipsa comparatio non una via ducitur. Aut enim totam causam nostram cum tota adversarii causa componimus, aut singula argumenta cum singulis. Quorum utrum sit faciendum, non potest, nisi ex ipsius litis utilitate, cognosci: ut Cicero singula pro Vareno comparat in primo crimine: est enim superior, quum persona alieni cum persona matris temere comparetur. Quare optimum est, si fieri potuerit, ut singula vincantur a singulis: sed, si quando in partibus laborabimus, universitate pugnandum est. 23. Sive invicem accusant; sive crimen reus citra accusationem in adversarium vertit, ut Roscius in accusatores suos, quamvis reos non fecisset; sive in ipsos, quos sua manu periisse dicemus, factum deflectitur: non aliter, quam in iis, quae mutuam accusationem habent, utriusque partis argumenta inter se comparantur. 24. Id autem genus, de quo novissime dixi, non solum in scholis saepe tractatur, sed etiam in foro. Nam id est in causa Naevii Arpiniani solum quaesitum, *Praecipitata esset ab eo uxor, an se ipsa sua sponte iecisset?* Cuius actionem equidem solam in hoc tempus emiseram, quod ipsum me fecisse ductum iuvenili cupiditate gloriae fateor. Nam ceterae, quae sub nomine meo feruntur, negligentia excipientium in quaestum notariorum corruptae, minimam partem mei habent.

25. Est et alia duplex coniectura, huic ἀντικατηγορίᾳ diversa, de praemiis; ut in illa controversia, *Tyrannus suspicatus a medico suo datum sibi venenum, torsit eum: ut, quum is dedisse se negaret, arces-*

sit alterum medicum: ille datum ei venenum dixit, sed se antidotum daturum: et dedit ei potionem, qua epota tyrannus decessit. De praemio duo medici contendunt. Nam, ut illic factum in adversarium transferentium, ita hic sibi vindicantium *personae, causae, facultates, tempora, instrumenta, testimonia* comparantur. 26. Illud quoque, etiamsi non est ἀντικατηγορία, simili tamen ratione tractatur, in quo citra accusationem quaeritur, *utrum factum sit.* Utraque enim pars suam expositionem habet, atque eam tuetur: ut in lite Urbiniana petitor dicit, *Clusinium Figulum filium Urbiniae, acie victa, in qua steterat, fugisse: iactatumque casibus variis, retentum etiam a rege, tandem in Italiam ac patriam suam Marginos venisse, atque ibi agnosci:* Pollio contra, *servisse eum Pisauri dominis duobus, medicinam factitasse, manumissum alienae se familiae venali immiscuisse, ac rogantem, ut eis serviret, emptum.* 27. Nonne tota lis constat duarum causarum comparatione, et coniectura duplici atque diversa? Quae autem accusantium ac defendentium, eadem petentium et infitiantium ratio est.

Ducitur coniectura primum *a praeteritis.* In his sunt *personae, causae, consilia.* Nam is ordo est, ut *facere voluerit, potuerit, fecerit.*

Ideoque intuendum ante omnia, qualis sit, de quo agitur. 28. Accusatoris autem est efficere, ut, si quid obiecerit, non solum turpe sit, sed etiam crimini, de quo est iudicium, quam maxime conveniat. Nam, si *reum caedis, impudicum* vel *adulterum* vocet, laedat quidem infamia: minus tamen hoc ad fidem valeat, quam si *audacem, petulantem, crudelem, temerarium* ostenderit. 29. Patrono, si fieri potuerit, id agendum est, ut obiecta vel neget, vel defendat, vel minuat: proximum est, ut a praesenti quaestione separet. Sunt enim pleraque non solum dissimilia, sed

etiam aliquando contraria: ut, si reus furti *prodigus* dicatur, aut *negligens*. Neque enim videtur in eundem et contemptus pecuniae, et cupiditas cadere. 30. Si deerunt haec remedia, ad illa declinandum est, non de hoc quaeri, nec eum, qui aliquando peccaverit, utique commisisse omnia: et hanc fiduciam fuisse accusatoribus falsa obiiciendi, quod laesum et vulneratum reum speravere hac invidia opprimi posse. 31. Alia propositio est accusatoris, contra quam loci oriuntur. Saepe a persona prior ducit argumenta defensor, et interim *generaliter, Incredibile esse, a filio patrem occisum, ab imperatore proditam hostibus patriam.* Facile respondetur, vel, *quod omnia scelera in malos cadant, ideoque saepe deprehensa sint:* vel, *quod indignum sit, crimina ipsa atrocitate defendi.* 32. Interim *proprie;* quod est varium. Nam dignitas et tuetur reum, et nonnunquam ipsa in argumentum facti convertitur, tanquam inde fuerit spes impunitatis: perinde paupertas, humilitas, opes, ut cuique ingenio vis est, in diversum trahuntur. 33. Probi vero mores, et anteactae vitae integritas, nunquam non plurimum profuerint. Si nihil obiicietur, patronus quidem in hoc vehementer incumbet: accusator autem ad praesentem quaestionem, de qua sola iudicium sit, cognitionem alligabit, dicens, *neminem non aliquando coepisse peccare,* nec per *ἐγκυλια* ducendum scelus primum. 34. Haec in respondendo. Sic autem praeparabit actione prima iudicum animos, ut noluisse potius obiicere, quam non potuisse, credatur. Eoque satius est, omni se anteactae vitae abstinere convicio, quam levibus aut frivolis aut manifesto falsis reum incessere, quia fides ceteris detrahitur: et, qui nihil obiicit, omisisse credi potest maledicta, tanquam supervacua; qui vana congerit, confitetur vanum in anteactis argumentum, in quibus vinci, quam tacere, maluerit. 35. Cetera, quae a

personis duci solent, in argumentorum locis exposuimus.

Proxima est *ex causis* probatio: in quibus haec maxime spectantur, *ira*, *odium*, *metus*, *cupiditas*, *spes*: nam reliqua in horum species cadunt. Quorum si quid in reum conveniet, accusatoris est efficere, ad quicquid faciendum causae valere videantur, easque, quas in argumentum sumet, augere. 36. Si minus, illuc conferenda est oratio, aut aliquas fortasse latentes fuisse, aut nihil ad rem pertinere, cur fecerit, si fecit: aut etiam dignius esse odio scelus, quod non habuerit causam. Patronus vero, quoties poterit, instabit huic loco, ut nihil credibile sit factum esse sine causa. Quod Cicero vehementissime multis orationibus tractat: praecipue tamen *pro Vareno*, qui in omnibus aliis premebatur: nam et damnatus est. 37. At, si proponitur, *Cur factum sit*, aut falsam causam, aut levem, aut ignotam reo dicet. Possunt esse aliquae interim ignotae: *An heredem habuerit, an accusaturus fuerit eum, a quo dicitur occisus?* Si alia defecerint, non utique spectandas esse causas: nam quem posse reperiri, qui non *metuat*, *oderit*, *speret*? plurimos tamen haec salva innocentia facere. 38. Neque illud est omittendum, *non omnes causas in omnibus personis valere*. Nam, ut alicui sit furandi causa paupertas, non erit idem in Curio Fabricioque momentum.

39. De causa prius, an de persona dicendum sit, quaeritur: varieque est ab oratoribus factum: a Cicerone etiam praelatae frequenter causae. Sed mihi, si neutro litis conditio praeponderet, secundum naturam videtur incipere a persona. Nam hoc magis generale est, rectiorque divisio, *An in nullo crimen credibile, an in hoc*. 40. Potest tamen id ipsum, sicut pleraque, vertere utilitas. Nec tantum causae voluntatis sunt quaerendae: sed interim et erroris, ut

ebrietas, ignorantia. Nam, haec ut in qualitate crimen elevant, ita in coniectura premunt. 41. Et persona quidem nescio an nunquam, utique in vero actu rei, possit incidere, de qua neutra pars dicat: de caussis frequenter quaeri nihil attinet, ut in adulteriis, ut in furtis: quia illas per se ipsa crimina secum habent.

42. Post haec intuenda videntur et *consilia*; quae late patent, *An credibile sit, reum sperare, id a se scelus effici posse? an ignorari, quum fecisset? an, etiam si ignoratum non esset, absolvi, vel poena levi transigi, vel tardiore, vel ex qua minus incommodi consecuturus, quam ex facto gaudii videretur? an etiam tanti putaverit, poenam subire?* 43. Post haec, *An alio tempore, et aliter facere, vel facilius, vel securius potuerit?* ut dicit Cicero pro Milone, enumerans plurimas occasiones, quibus ab eo Clodius impune occidi potuerit. Praeterea, cur potissimum *illo loco, illo tempore, illo modo* sit aggressus (qui et ipse diligentissime tractatur pro eodem locus): 44. *an etiam, si nulla ratione ductus est, impetu raptus sit, et absque sententia?* (nam vulgo dicitur, *Scelera non habere consilium;*) *an etiam consuetudine peccandi sit allectus?*

Excussa prima parte, *An voluerit?* sequitur, *An potuerit?* Hic tractatur *locus, tempus,* ut furtum in loco cluso, frequenti; tempore vel diurno, quum testes plures; vel nocturno, quum maior difficultas. 45. Inspiciuntur utique difficultates, occasiones, quae sunt plurimae, ideoque exemplis non egent. Hic sequens locus talis est, ut, *si fieri non potuit,* sublata lis sit: *si potuit,* sequatur quaestio, *An fecerit?* Sed haec etiam ad animi coniecturam pertinent: nam et ex his colligitur, *An speraverit?* Ideo spectari debent et instrumenta, ut Clodii ac Milonis comitatus.

46. Quaestio, *An fecerit,* incipit a secundo tem-

pore, id est, praesenti, ac deinde coniuncto: quorum sunt *sonus, clamor, gemitus;* insequentis *latitatio, metus*, similia. His accedunt signa, de quibus tractatum est. *Verba* etiam et *facta*, quaeque antecesserunt, quaeque insecuta sunt. 47. Haec aut nostra sunt, aut aliena. Sed verba nobis *magis* nocent, aut *minus*. Magis nocent, et minus prosunt nostra, quam aliena: magis prosunt, et minus nocent aliena, quam nostra. Facta autem interim magis prosunt nostra, interim aliena: ut, si quid, quod pro nobis sit, adversarius fecit: semper vero magis nocent nostra, quam aliena. 48. Est et illa in verbis differentia, quod aut aperta sunt, aut dubia. Seu nostra seu aliena sunt, infirmiora in utrumque sint necesse est dubia: tamen nostra saepe nobis nocent, ut in illa controversia: *Interrogatus filius, ubi esset pater, dixit, Ubicunque est, vivit: at ille in puteo mortuus est inventus.* 49. Aliena, quae sunt dubia, nunquam possunt nocere, nisi aut incerto auctore, aut mortuo. *Nocte audita vox est, Cavete tyrannidem:* et, *Interrogatus, cuius veneno moreretur, respondit, Non expedit tibi scire.* Nam, si est, qui possit interrogari, solvet ambiguitatem. 50. Quum autem dicta factaque nostra defendi solo animo possint, aliena varie refutantur.

De uno quidem maxime genere coniecturalium controversiarum locuti videmur, et in omnes aliquid ex his cadit. Nam furti, depositi, creditae pecuniae, et a facultatibus argumenta veniunt, *An fuerit, quod deponeretur?* et a personis, *An illum deposuisse apud hunc*, vel *huic credidisse credibile sit? an petitorem calumniari, an reum infitiatorem esse, vel furem?* 51. Sed etiam in furti reo, sicut in caedis, quaeritur de facto, et de auctore. *Crediti* et *depositi* duae quaestiones, sed nunquam iunctae, *An datum sit? An redditum?* Habent aliquid proprii *adulterii* causae, quod plerumque duorum discrimen est, et de utriusque vi-

ta dicendum: quanquam et id quaeritur, *An utrumque pariter defendi oporteat?* Cuius rei consilium nascetur ex causa. Nam, si adiuvabit pars altera, coniungam: si nocebit, separabo. 52. Ne quis autem mihi putet temere excidisse, quod plerumque duorum crimen esse adulterium, non semper, dixerim: potest accusari sola mulier incerti adulterii: *Munera domi inventa sunt; pecunia, cuius auctor non exstat; codicilli, dubium ad quem scripti.* 53. In *falso* quoque ratio similis: aut enim plures in culpam vocantur, aut unus. Et scriptor quidem semper tueri signatorem necesse habet, signator scriptorem non semper: nam et decipi potuit. Is autem, qui hos adhibuisse, et cui id factum dicitur, et scriptorem et signatores defendet. Iidem argumentorum loci in causis *proditionis* et *affectatae tyrannidis.*

54. Verum illa scholarum consuetudo ituris in forum potest nocere, quod omnia, quae in themate non sunt, pro nobis ducimus. Adulterium obiicis; *quis testis? quis index? quod pretium? quis conscius?* Venenum; *ubi emi? a quo? quando? quanti? per quem dedi?* Pro reo tyrannidis affectatae; *ubi sunt arma? quos contraxi satellites?* 55. Neque haec nego esse dicenda, et ipsis utendum pro parte suscepta. Nam et in foro, si quando adversarius probare non poterit, desiderabo. Sed in foro tantam illam facilitatem olim desideravimus, ubi non fere causa agitur, ut non aliquid ex his, aut plura ponantur. 56. Huic simile est, quod in epilogis quidam, quibus volunt, liberos, parentes, nutrices accommodant: nisi quod magis concesseris ea, quae non sint posita, desiderare, quam dicere.

De animo quomodo quaeratur, satis dictum est, quum ita diviserimus, *An voluerit? an potuerit? an fecerit?* Nam, qua via tractatur, *An voluerit;* eadem, *Quo animo fecerit?* Id enim est, *An male facere vo-*

luerit. 57. Ordo quoque rerum aut affert, aut detrahit fidem: multo scilicet magis, res prout congruunt aut repugnant. Sed haec nisi in ipso complexu causarum non deprehenduntur. Quaerendum tamen semper, quid cuique connectatur, et quid consentiat.

III. Sequitur coniecturam *finitio*. Nam, qui non potest dicere nihil fecisse, proximum habebit, ut dicat, non id fecisse, quod obiiciatur. Itaque pluribus legibus iisdem, quibus coniectura, versatur, defensionis tantum genere mutato: ut in furtis, depositis, adulteriis. Nam, quemadmodum dicimus, *Non feci furtum, non accepi depositum, non commisi adulterium*: ita, *Non est hoc furtum, non est hoc depositum, non est hoc adulterium*. 2. Interim a qualitate ad finitionem descenditur, ut in actionibus *dementiae, malae tractationis, reipublicae laesae*; in quibus si recte facta esse, quae obiiciuntur, dici non potest, illud succurrit, *Non est hoc dementem esse, male tractare, rempublicam laedere*. Finitio igitur est *rei propositae propria et dilucida et breviter comprehensa verbis enunciatio*. 3. Constat maxime, sicut est dictum, genere, specie, differentibus, propriis: ut, si finias equum, (noto enim maxime utar exemplo) genus est *animal*, species, *mortale*, differentia, *irrationale*, (nam et homo mortale erat:) proprium, *hinniens*. 4. Haec adhibetur orationi pluribus causis. Nam tum est certum de nomine, sed quaeritur, quae res ei subiicienda sit; tum res est manifesta. Et quod nomine constat, de re dubium est, interim coniectura est: ut, si quaeratur, *quid sit Deus?* 5. Nam, qui id neget, Deum esse spiritum omnibus partibus immixtum, non hoc dicat, falsam esse divinae illius naturae appellationem? sicut Epicurus, qui humanam ei formam, locumque inter mundos dedit. Nomine uterque uno utitur; utrum sit in re, coniectat. 6. Interim qualitas tractatur, ut *quid sit rhetorice, vis per-*

suadendi, an bene dicendi scientia? Quod genus est in iudiciis frequentissimum. Sic enim quaeritur, *an deprehensus in lupanari cum aliena uxore adulter sit?* quia non de appellatione, sed de vi facti eius ambigitur, an omnino peccaverit. Nam, si peccaverit, non potest esse aliud, quam adulter. 7. Diversum est genus, quum controversia consistit in nomine, quod pendet ex scripto, nec versatur in iudiciis, nisi propter verba, quae litem faciunt. *An, qui se interficit, homicida sit? An, qui tyrannum in mortem compulit, tyrannicida? An carmina magorum, veneficium?* Res enim manifesta est, sciturque, non idem esse occidere se, quod alium; non idem occidere tyrannum, quod compellere ad mortem; non idem carmina, ac mortiferam potionem; quaeritur tamen, an eodem nomine appellanda sint?

8. Quanquam autem dissentire vix audeo a Cicerone, qui, multos secutus auctores, dicit, *finitionem* esse de eodem, et de altero; (semper enim neganti, aliquod esse nomen, dicendum, quod sit potius,) tamen in eandem tres habeo velut species. 9. Nam interim convenit sic quaerere, *An habendum sit adulterium in lupanari?* Quum hoc negamus, non necesse est dicere, quid id vocetur, quia totum crimen infitiamur. Interim quaeritur, *hoc furtum, an sacrilegium?* non, quin sufficiat, non esse sacrilegium, sed, quia necesse sit dicere, quid sit aliud: quo in loco utrumque finiendum est. 10. Interim quaeritur in rebus specie diversis, an et hoc eodem modo sit appellandum, quum res utraque habeat suum nomen? ut *amatorium, venenum.* In omnibus autem huius generis litibus quaeritur, *an etiam hoc?* quia nomen, de quo ambigitur, utique in alia re certum est. *Sacrilegium est, rem sacram de templo surripere: num et privatam? Adulterium, cum aliena uxore domi coire: an et in lupanari? Tyrannicidium, occidere tyrannum: an etiam*

in mortem compellere? 11. Ideoque συλλογισμὸς, de quo postea dicam, velut infirmior est finitio, quia in hac quaeritur, an idem sit huius rei nomen, quod alterius? illo, an perinde habenda sit haec, atque illa. 12. Est et talis finitionum diversitas, ut quidam sentiunt, num idem diversis verbis comprehendatur: ut *rhetorice, bene dicendi scientia*, et eadem *bene inveniendi*, et *bene enunciandi*, et *dicendi secundum virtutem orationis*, et *dicendi, quod sit officii.* Atque providendum, ut, si sensu non pugnant, comprehensione dissentiant. Sed de his disputatur, non litigatur. 13. Opus est aliquando finitione obscurioribus et ignotioribus verbis, ut, quid sit *clarigatio, proletarius.* Erit et interim notis nomine verbis: ut, *quid sit penus, quid litus.*

Quae varietas efficit, ut eam quidam coniecturae, quidam qualitati, quidam legitimis quaestionibus subiecerint. 14. Quibusdam ne placuit quidem omnino subtilis haec, et ad morem Dialecticorum formata conclusio, ut in disputationibus potius per argumenta verborum cavillatrix, quam in oratoris officio multum allatura momenti. Licet enim valeat in sermone tantum, ut constrictum vinculis suis eum, qui responsurus est, vel tacere, vel etiam invitum id, quod sit contra, cogat fateri: non eadem est tamen eius in causis utilitas. 15. Persuadendum enim iudici est: qui, etiamsi verbis devinctus est, tamen, nisi ipsi rei accesserit, tacitus dissentiet. Agenti vero quae tanta est huius praecisae comprehensionis necessitas? An, si non dixero, *Homo est animal mortale rationale*, non potero, expositis tot corporis animique proprietatibus, latius oratione ducta, vel a diis eum, vel a mutis discernere? 16. Quid? quod nec uno modo definitur res eadem, ut facit Cicero: (*quid enim vulgo? universos.*) et latiore varioque tractatu, ut omnes oratores plerumque fecerunt. Rarissima enim

apud eos reperietur illa ex consuetudine philosophorum ducta servitus (est enim certe servitus) ad certa se verba astringendi. Idque faciendum, in libris Ciceronis de Oratore vetat M. Antonius. 17. Nam est etiam periculosum, quum, si uno verbo sit erratum, tota causa cecidisse videamur: optimaque est illa media via, qua utitur Cicero pro Caecina, ut res proponatur, verba non periclitentur. *Etenim, recuperatores, non ea sola vis est, quae ad corpus nostrum vitamque pervenit, sed etiam multo maior ea, quae, periculo mortis iniecto, formidine animum perterritum loco saepe et certo statu demovet.* 18. Aut, quum finitionem praecedit probatio, ut in Philippicis Cicero Servium Sulpicium occisum ab Antonio colligit, et in clausula demum ita finit, *Is enim profecto mortem attulit, qui causa mortis fuit.* Non negaverim tamen haec quoque, ut expediet causae, esse facienda, et, si quando firma comprehendi poterit, et brevi complexu verborum finitio, esse id tum elegans, tum etiam fortissimum, si modo erit illa inexpugnabilis.

19. Eius certus ordo est, *quid sit? an hoc sit?* et in hoc fere labor maior est, ut finitionem confirmes, quam ut in rem finitionem applices.

In eo, *quid sit?* duplex opus est. Nam et nostra confirmanda est, et adversae partis destruenda finitio. 20. Ideoque in schola, ubi nobis ipsi fingimus contradictionem, duos ponere debemus fines, quales utrinque esse optimi poterunt. At in foro providendum, *num* forte *supervacua*, et *nihil ad causam pertinens*, *an ambigua*, *an contraria*, *an communis sit finitio?* quorum nihil accidere, nisi agentis culpa, potest. 21. Ut recte autem finiamus, ita fiet, si prius in animo constituerimus, quid velimus efficere. Sic enim accommodari ad voluntatem verba poterunt. Atque ut a notissimo exemplo, quo sit res lucidior, non re-

cedamus: *Qui privatam pecuniam de templo surripuit, sacrilegii reus est.* 22. Culpa manifesta: quaestio est, an huic crimini nomen, quod est in lege, conveniat. Ergo ambigitur, *An hoc sacrilegium sit?* Accusator, *quia de templo surrepta sit* pecunia, utitur hoc nomine. Reus, *quia privatam surripuerit*, negat esse *sacrilegium*, sed *furtum* fatetur. Actor ergo ita finiet, *Sacrilegium est surripere aliquid de sacro.* Reus ita finiet, *Sacrilegium est surripere aliquid sacri.* 23. Uterque finitionem alterius impugnat. Ea duobus generibus evertitur, si aut falsa est, aut parum plena. Nam illud tertium, nisi stultis, non accidit, ut nihil ad quaestionem pertineat. 24. Falsa est, si dicas, *Equus est animal rationale:* nam est equus animal, sed irrationale. Quod autem commune cum alio est, desinet esse proprium. Hic reus falsam dicit esse finitionem accusatoris: accusator autem non potest dicere falsam rei. Nam est *sacrilegium, surripere aliquid sacri.* Dicit parum plenam: adiiciendum enim, *aut ex sacro.* 25. Maximus autem usus, in approbando refellendoque fine, *propriorum* ac *differentium*, nonnunquam etiam *etymologiae.* Quae tamen omnia, sicut in ceteris, confirmat aequitas, nonnunquam etiam coniectura mentis. *Etymologia* maxime rara est: *Quid enim est aliud tumultus, nisi perturbatio tanta, ut maior timor oriatur? Unde etiam nomen ductum est tumultus.* 26. Circa *propria* ac *differentia* magna subtilitas: ut, quum quaeritur, *An addictus, quem lex servire, donec solverit, iubet, servus sit?* altera pars finit ita, *Servus est, qui est iure in servitute.* Altera, *qui in servitute est eo iure, quo servus:* aut, ut antiqui dixerunt, *qui servitutem servit.* Quae finitio, etiamsi distat aliquo, nisi tamen propriis et differentibus adiuvetur, inanis est. 27. Dicet enim adversarius, servire eum servitutem, aut eo iure, quo servum. Videamus ergo propria et

differentia, quae libro quinto leviter in transitu attigeram. *Servus*, quum manumittitur, libertinus; *addictus*, recepta libertate, ingenuus: *servus* invito domino non consequetur; *ad servum* nulla lex pertinet; *addictus* legem habet. Propria *liberi*, quae nemo habet, nisi liber, praenomen, nomen, cognomen, tribum: habet haec *addictus*.

28. Excusso *quid sit?* prope peracta est quaestio, *an hoc sit?* Id enim agimus, ut sit causae nostrae conveniens finitio. Potentissima autem est in ea qualitas: *an amor insania?* Huc pertinebunt probationes, quas Cicero dicit proprias esse finitionis, *ex antecedentibus, consequentibus, adiunctis, repugnantibus, causis, effectis, similibus:* de quorum argumentorum natura dictum est. 29. Breviter autem pro Caecina Cicero *initia, causas, effecta, antecedentia, consequentia* complexus est: *Quid igitur fugiebant? propter metum. Quid metuebant? Vim videlicet. Potestis igitur principia negare, quum extrema concedatis?* Sed similitudine quoque usus est, *Quae vis in bello appellatur, ea in otio non appellabitur?* 30. Sed etiam ex contrario argumenta ducuntur, ut, si quaeratur, *An amatorium venenum sit, necne? quia venenum amatorium non sit.* Illud alterum genus quo sit manifestius adolescentibus meis, (meos enim semper adolescentes putabo) hic quoque fictae controversiae utar exemplo. 31. *Iuvenes, qui convivere solebant, constituerunt, ut in litore coenarent. Unius, qui coenae defuerat, nomen tumulo, quem exstruxerant, inscripserunt. Pater eius, a transmarina peregrinatione quum ad litus idem appulisset, lecto nomine suspendit se.* 32. Dicuntur hi causa mortis fuisse. Hic finitio est accusatoris, *Per quem factum est, ut quis perierit, causa mortis est.* Rei est, *Qui fecit quid sciens, per quod perire homini necesse esset.* Remota finitione, accusatori sat est dicere,

Causa mortis fuistis; per vos enim factum est, ut homo periret: quia, nisi vos illud fecissetis, viveret. 33. Contra, *Non statim, per quem factum est, ut quis periret, is damnari debet, ut accusator, testis, iudex rei capitalis. Nec, undecunque causa fluxit, ibi culpa est: ut, si cui quis profectionem suaserit, aut amicum arcessierit trans mare, et is naufragio perierit; ad coenam invitarit, et is eruditate illic contracta decesserit.* 34. *Nec fuerit in causa mortis solum adolescentium factum, sed credulitas senis, in dolore ferundo infirmitas; denique, si fortior fuisset aut prudentior, viveret. Nec mala mente fecerunt: et ille potuit vel ex loco tumuli vel ex opere tumultuario suspicari, non esse monumentum. Qui ergo puniri debent, in quibus omnia sunt homicidae, praeter malum?*

35. Est interim certa finitio, de qua inter utramque partem convenit: ut Cicero dicit, *Maiestas est in imperio, atque in omni populi Romani dignitate.* 36. Quaeritur tamen, *An maiestas minuta sit?* ut in causa Cornelii quaesitum est. Sed etiam similis videri potest finitivae: tamen, quia de finitione non ambigitur, iudicatio est qualitatis, atque ad eum potius statum reducenda, ad cuius forte quadam venimus mentionem, sed et erat ordine proximus locus.

IV. Est autem *qualitas* alia de summo genere, atque ea quidem non simplex. Nam, et qualis sit cuiusque rei natura, et quae forma, quaeritur: *An immortalis anima? An humana specie Deus?* et de magnitudine ac numero, *Quantus sol? An unus mundus?* Quae omnia coniectura quidem colliguntur, quaestionem tamen habent in eo, *qualia sint?* 2. Haec et in suasoriis tractari solent, ut, si Caesar deliberet, *An Britanniam impugnet, quae sit Oceani natura? an Britannia insula?* (nam tum ignorabatur) *quanta in ea terra? quo numero militum aggredienda?* in consilium ferendum sit. Eidem qualitati succedunt faci-

enda ac non facienda: appetenda, vitanda: quae in suasorias quidem maxime cadunt, sed in controversiis quoque sunt frequentia: hac sola differentia, quod illic de futuris, hic de factis agitur. 3. Item demonstrativae partis omnia sunt in hoc statu: factum esse constat: quale sit factum, quaeritur. Lis est omnis aut *de praemio*, aut *de poena*, aut *de quantitate.* Igitur primum genus causae, aut *simplex*, aut *comparativum.* Illic, quid aequum, hic, quid aequius, aut quid aequissimum sit, excutitur.

Quum de *poena* iudicium est, a parte eius, qui causam dicit, aut *defensio est criminis*, aut *imminutio*, aut *excusatio*, aut, ut quidam putant, *deprecatio.*

4. *Defensio* longe potentissima est, qua ipsum factum, quod obiicitur, dicimus honestum esse. *Abdicatur aliquis, quod invito patre militarit, honores petierit, uxorem duxerit:* tuemur, quod fecimus. Partem hanc vocant Hermagorei κατ' ἀντίληψιν, ad intellectum id nomen referentes. Latine ad verbum translatam non invenio; *absoluta* appellatur. 5. Sed enim de re sola quaestio, iusta sit ea, necne? *Iustum* omne continetur *natura*, vel *constitutione: natura*, quod secundum cuiusque rei dignitatem. 6. Hic sunt *pietas*, *fides*, *continentia*, et talia. Adiiciunt et id, quod sit *par.* Verum id non temere intuendum est. Nam et *vis contra vim*, et *talio*, nihil habent adversus eum, qui prior fecit, iniusti: et non, quoniam res pares sunt, etiam id est iustum, quod antecessit. Illa utrinque iusta, eadem *lex*, eadem *conditio:* ac forsitan ne sint quidem paria, quae ulla parte sunt dissimilia. *Constitutio* est in *lege*, *more*, *iudicato*, *pacto.*

7. Alterum est defensionis genus, in quo factum per se improbabile assumptis extrinsecus auxiliis tuemur: id vocant κατ' ἀντίθεσιν. Latine hoc quo-

que non ad verbum transférunt: *assumptiva* enim dicitur *causa*. 8. In quo genere fortissimum est, si crimen causa facti tuemur, qualis est defensio Orestis, Horatii, Milonis. Ἀντέγκλημα dicitur, quia omnis nostra defensio constat eius accusatione, qui vindicatur. *Occisus est, sed latro; exsectus, sed raptor.* 9. Est et illa ex causis facti ducta defensio, priori contraria, in qua neque factum ipsum per se, ut in absoluta quaestione, defenditur; neque ex contrario facto; sed ex aliqua utilitate aut reipublicae, aut hominum multorum, aut etiam ipsius adversarii, nonnunquam et nostra, si modo id erit, quod facere nostra causa fas sit: quod sub extrario accusatore et legibus agente prodesse nunquam potest, in domesticis disceptationibus potest. 10. Nam et filiis pater in iudicio abdicationis, et maritus uxori, si malae tractationis accusabitur, et patri filius, si dementiae causa erit, non inverecunde dicet, multum sua interfuisse. In quo tamen incommoda vitantis melior, quam commoda petentis, est causa. 11. Quibus similia etiam in vera rerum quaestione tractantur. Nam, quae in scholis *abdicatorum*, haec in foro *exheredatorum* a parentibus, et bona apud Centumviros repetentium ratio est: quae illic *malae tractationis*, hic *rei uxoriae*, quum quaeritur, *Utrius culpa divortium factum sit?* quae illic *dementiae*, hic *petendi curatoris*. 12. Subiacet utilitati etiam illa defensio, si peius aliquid futurum fuit. Nam in comparatione maiorum, boni locum obtinet levius: ut, *si Mancinus foedus Numantinum sic defendat, quod periturus, nisi id factum esset, fuerit exercitus Romanus.* Hoc genus ἀντίστασις Graece nominatur: *comparativum* nostri vocant.

13. Haec circa defensionem facti: quae si neque per se ipsam, neque adhibitis auxiliis dabitur, proximum est, in alium transferre crimen, si possumus.

Ideoque etiam in hos, qui iam scripti sunt, status visa est cadere translatio. Interdum ergo culpa in hominem relegatur: ut, *si Gracchus, reus foederis Numantini, cuius metu leges populares tulisse in tribunatu videtur, missum se ab imperatore suo diceret.* 14. Interim derivatur in rem: ut, *si is, qui testamento quid iussus non fecerit, dicat, per leges id fieri non potuisse.* Hoc μετάστασιν dicunt.

Exclusis quoque his, *excusatio* superest. Ea est aut ignorantiae; ut, *si quis fugitivo stigmata scripserit, eoque ingenuo iudicato, neget, se liberum esse eum scisse:* aut necessitatis; ut, *quum miles ad commeatus diem non affuit, et dicit se fluminibus interclusum, aut valetudine.* 15. *Fortuna* quoque saepe substituitur culpae. Nonnúnquam *male fecisse* nos, *sed bono animo* dicimus. Utriusque rei multa et manifesta exempla sunt. Idcirco non est eorum necessaria expositio.

Si omnia, quae supra scripta sunt, deerunt, videndum, an *minui* culpa possit. Hic est ille, qui a quibusdam dicitur fieri, *status quantitatis.* 16. Sed ea, quum sit aut *poenae*, aut *honoris*, ex qualitate facti constituitur: eoque nobis sub hoc esse statu videtur: sicut eius quoque, quae *ad numerum* refertur a Graecis. Nam et πηλικότητα, et ποσότητα dicunt, nos utrumque eadem appellatione complectimur.

17. Ultima est *deprecatio:* quod genus causae plerique negarunt in iudicium unquam venire. Quin Cicero quoque pro Q. Ligario idem testari videtur, quum dicit, *Causas, Caesar, egi multas, et quidem tecum, dum te in foro tenuit ratio honorum tuorum: certe nunquam hoc modo, Ignoscite, Iudices, erravit, lapsus est, non putavit, si unquam posthac*, et cetera. 18. In Senatu vero, et apud populum, et apud Principem, et ubicunque iuris clementia est, habet locum deprecatio. In qua plurimum valet, *ex ipso*, qui reus est, haec tria in vita

praecedere, si innocens, si bene meritus, si spes in futurum innocenter victuri, et in aliquo usu futuri; praeterea, si vel aliis incommodis, vel praesenti periculo, vel poenitentia videatur satis poenarum dedisse: *extra*, nobilitas, dignitas, propinqui, amici. 19. In eo tamen, qui cognoscit, plurimum ponendum, si laus eum misericordis potius, quam reprehensio dissoluti, consecutura est. Verum et in iudiciis, etiamsi non toto genere causae, tamen ex parte magna hic locus saepe tractatur. Nam et divisio frequens est, etiamsi fecisset, ignoscendum fuisse; idque in causis dubiis saepe praevaluit: et epilogi omnes in eadem fere materia versari solent. 20. Sed nonnunquam etiam reus hic totius summam constituit, si exheredatum a se filium pater testatus fuerit elogio, propterea *quod is meretricem amaverit*. Nam omnis hic quaestio, an huic delicto pater debuerit ignoscere, et Centumviri tribuere debeant veniam. Sed etiam in formulis, quum poenariae sunt actiones, ita causam partimur, *an commissa sit poena? an exigi debeat?* Id autem, quod illi viderunt, verum est, reum a iudicibus hoc defensionis modo liberari non posse.

21. De *praemiis* autem quaeruntur duo: *An ullo sit dignus, qui petit? an tanto?* ex duobus, *Uter dignior?* ex pluribus, *Quis dignissimus?* Quorum tractatus ex ipso meritorum genere ducuntur. Et intuebimur non *rem* tantum, sive alleganda, sive comparanda erit; sed *personam* quoque: nam et multum interest, *tyrannum iuvenis occiderit, an senex; vir, an femina; alienus, an coniunctus:* 22. et *locum* multipliciter, *in civitate tyrannis assueta, an libera semper; in arce, an domi:* et *quomodo* factum sit, *ferro, an veneno:* et *quo tempore, bello, an pace; quum depositurus esset eam potestatem, an, quum aliquid novi sceleris ausurus*. Habetur in meritis *gra-*

tia, *periculum* quoque, et *difficultas*. 23. Similiter, liberalitas *a qua* profecta sit, refert. Nam in paupere gratior, quam in divite; dante beneficium, quam reddente; patre, quam orbo. Item, *quam rem* dederit, et *quo tempore*, et *quo animo*, id est, *num in aliquam spem suam?* similiter alia. Et ideo qualitas maxima oratoris recipit opera: quia in utramque partem plurimum est ingenio loci, nec usquam tantum affectus valent. 24. Nam coniectura extrinsecus quoque adductas frequenter probationes habet, et argumenta ex materia sumit: quale quidque videatur, eloquentiae est opus: hic regnat, hic imperat, hic sola vincit.

Huic parti subiungit Virginius causas abdicationis, dementiae, malae tractationis, orbarum nuptias indicentium. Nam et fere sic accidit: inventique sunt, qui has materias *officiorum* vocarent. 25. Sed alios quoque nonnunquam leges hae recipiunt status. Nam et coniectura est aliquando in plerisque horum, quum se vel non fecisse, vel bona mente fecisse contendunt. Cuius generis exempla sunt multa. Et, quid sit dementia ac mala tractatio, finitur. Nam iuris quaestiones plerumque leges praecurrere solent, et, ex quibus causis non fiat, statutum. 26. Quod tamen facto defendi non poterit, iure nitetur. Et quot, et quibus causis abdicare non liceat; et in quae crimina malae tractationis actio non detur; et cui accusare dementiae non permittatur. 27. Abdicationum formae sunt duae: altera criminis perfecti, ut, si abdicetur *raptor*, *adulter*: altera velut pendentis, et adhuc in conditione positi; quales sunt, *in quibus abdicatur filius, quia non pareat patri*. Illa semper asperam abdicantis actionem habet, (immutabile est enim, quod factum est:) haec ex parte blandam, et suadenti similem; mavult enim pater corrigere, quam abdicare: at pro filiis in utroque genere summissam,

et ad satisfaciendum compositam. 28. A quo dissensuros scio, qui libenter patres figura laedunt: quod non ausim dicere nunquam esse faciendum (potest enim materia incidere, quae hoc exigat); certe vitandum est, quoties aliter agi potest. Sed *de figuris* alio libro tractabimus. 29. Non dissimiles autem abdicationum actionibus sunt *malae tractationis actiones*. Nam et ipsae habent eandem in accusationibus moderationem. *Dementiae* quoque *iudicia* aut propter id, quod factum est, aut propter id, quod adhuc fieri, vel non fieri potest, instituuntur. 30. Et actor in eo, quod factum est, liberum habet impetum, sic tamen, ut factum accuset; ipsius patris, tanquam valetudine lapsi, misereatur; in eo vero, cuius libera mutatio est, diu roget et suadeat, et novissime dementiam rationi queratur obstare, non mores: quos quanto magis in praeteritum laudaverit, tanto facilius probabit morbo esse mutatos. 31. Reus, quoties causa patietur, debebit esse in defensione moderatus, quia fere ira et concitatio furori sunt similia. Omnibus his commune est, quod rei non semper defensione facti, sed excusatione ac venia frequenter utuntur. Est enim domestica disceptatio, in qua et semel peccasse, et per errorem, et levius, quam obiiciatur, absolutioni nonnunquam sufficit.

32. Sed alia quoque multa controversiarum genera in qualitatem cadunt. *Iniuriarum:* quanquam enim reus aliquando fecisse negat, plerumque tamen haec actio facto atque animo continetur. 33. De accusatore constituendo, quae iudicia *divinationes* vocantur: in quo genere Cicero quidem, qui mandantibus sociis Verrem accusabat, hac usus est divisione: spectandum, a quo maxime agi velint hi, quorum de ultione quaeritur: a quo minime velit is, qui accusatur. 34. Frequentissimae tamen hae sunt quaestiones, *uter maiores causas habeat*, *uter plus indu-*

striae aut virium sit allaturus ad accusandum, uter id fide meliore facturus. 35. *Tutelae* praeterea: in quo iudicio solet quaeri, an alia de re, quam de calculis, cognosci oporteat: *an fides praestari debeat tantum*, non etiam consilium et eventus. Cui simile est *male gestae procurationis:* in foro *negotiorum gestorum*: nam et *mandati* actio est. 36. Praeter haec finguntur in scholis et *inscripti maleficii*, in quibus aut hoc quaeritur, *an inscriptum sit?* aut hoc, *an maleficium sit?* raro utrumque. *Male gestae legationis* apud Graecos et veris causis frequens: ubi iuris loco quaeri solet, *an omnino aliter agere, quam mandatum sit, liceat?* et *quousque sit legatus?* quoniam alii in renunciando sunt: ut in Heio, qui testimonium in Verrem dixerat post perlatam legationem. 37. Plurimum tamen est in eo, *quale* sit factum. *Reipublicae laesae.* Hinc moventur quidem mille iuris cavillationes: *Quid sit rempublicam laedere? et, laeserit, an non profuerit? et, ab ipso, an propter ipsum laesa sit?* in facto tamen plurimum inest. *Ingrati* quoque. In quo genere quaeritur, *An is, cum quo agitur, acceperit beneficium?* quod raro negandum est: ingratus est enim, qui negat. 38. *Quantum acceperit? an reddiderit? an protinus, qui non reddidit, ingratus sit? an potuerit reddere? an id, quod exigebatur, debuerit? quo animo sit?* Simpliciores illae, *iniusti repudii*, sub qua lege controversiae illud proprium habent, quod a parte accusantis defensio est, et defendentis accusatio. 39. Praeterea, quum quis rationem mortis in Senatu reddit: ubi una quaestio est iuris, *An is demum prohibendus sit, qui mori vult, ut se legum actionibus subtrahat;* cetera qualitatis. Finguntur et *testamenta*, in quibus de sola quaeratur, ut in controversia, quam supra exposui, in qua de parte patrimonii quarta, quam pater dignissimo ex filiis reliquerat,

contendunt philosophus, medicus, orator. Quod idem accidit, si orbae nuptias indicant pares gradu, et si inter propinquos de idoneo quaeratur. 40. Sed nec omnes mihi persequi materias in animo est, (fingi enim adhuc possunt) nec communes sunt earum quaestiones, quia positionibus mutantur. Hoc tantum admiror, Flavum, cuius apud me merito summa est auctoritas, quum artem scholae tantum componeret, tam anguste materiam qualitatis terminasse.

41. *Quantitas* quoque (ut dixi) plerumque, etiamsi non semper, plerumque tamen eidem subiacet, seu modi est, seu numeri. Sed modus aliquando constat aestimatione facti, *quanta sit culpa, quantumve beneficium?* aliquando iure, quum id in controversiam venit, *qua quis lege puniendus vel honorandus sit?* 42. *Stuprator decem millia dare debeat* (quae poena huic crimini constituta est), *an, quia stuprata se suspendit, capite puniri, tanquam causa mortis?* Quo in genere falluntur, qui ita dicunt, tanquam inter duas leges quaeratur. Nam in decem millibus nulla controversia est, quae nec petuntur. 43. Iudicium redditur, *an reus causa sit mortis?* In coniecturam quoque eadem species cadit, quum, *perpetuo, an quinquennali, sit exsilio multandus?* in controversiam venerit; *num prudens caedem commiserit?* quaeritur. Illa quoque, quae ex numero ducitur, pendet ex iure: 44. *An Thrasybulo triginta praemia debeantur?* et, *Quum duo fures pecuniam abstulerunt, separatim quadruplum quisque, an duplum debeat?* Sed hic quoque factum aestimatur, et tamen ius ipsum pendet ex qualitate.

V. Qui neque fecisse se negabit, neque aliud esse, quod fecerit, dicet, neque factum defendet; necesse est, in suo iure consistat: in quo plerumque *actionis est quaestio:* quae non semper eadem est, ut quidam putaverunt. 2. Nam et iudicium an-

tecedit, qualia sunt praeturae curiosa consilia, quum de iure accusatoris ambigitur: et in ipsis frequentissime iudiciis versatur. Est enim duplex eius disceptationis conditio, quod aut *intentio*, aut *praescriptio* habet controversiam. Ac fuerunt, qui praescriptionis statum facerent, tanquam ea non iisdem omnibus, quibus ceterae leges, quaestionibus contineretur. 3. Quum ex *praescriptione* lis pendet, de ipsa re quaeri non est necesse. Ignominioso filius praescribit: de eo solo iudicatio est, *an liceat?* Quoties tamen poterimus, efficiendum est, ut de re quoque bene sentiat: sic enim iuri nostro libentius indulgebit: ut in sponsionibus, quae ex interdictis fiunt, etiamsi non proprietatis est quaestio, sed tantum possessionis: tamen non solum possedisse nos, sed etiam nostrum possedisse, docere oportebit. 4. Sed frequentius etiam quaeritur de *intentione*. *Vir fortis optet, quod volet.* Nego illi dandum, quicquid optaverit: non habeo praescriptionem, sed tamen voluntate contra verba, praescriptionis modo, utor. In utroque autem genere status idem fit.

5. Porro *lex* omnis aut *tribuit*, aut *adimit*, aut *punit*, aut *iubet*, aut *vetat*, aut *permittit*. Litem habet aut *propter se* ipsam, aut *propter alteram*; quaestionem aut *in scripto*, aut *in voluntate*. In scripto, aut *apertum* est, aut *obscurum*, aut *ambiguum*. 6. Quod de legibus dico, idem accipi volo de testamentis, pactis, stipulationibus, omni denique scripto: idem de voce. Et, quoniam quatuor eius generis quaestiones vel status facimus, singulos percurram.

VI. *Scripti et voluntatis* frequentissima inter consultos quaestio est, et pars magna controversi iuris hinc pendet: quo minus id in scholis accidere mirum est, ubi etiam ex industria fingitur.

Eius genus unum est, in quo et de *scripto* et de *voluntate* quaeritur. 2. Id tum accidit, quum est in

lege aliqua obscuritas, et in ea aut uterque suam interpretationem confirmat, adversarii subvertit: ut hic, *Fur quadruplum solvat: duo surripuerunt pariter decem millia; petuntur ab utroque quadragena; illi postulant, ut vicena conferant.* Nam et actor dicit, hoc esse quadruplum, quod petat, et rei hoc, quod offerant: voluntas quoque utrinque defenditur. 3. Aut, quum de altero intellectu certum est, de altero dubium. *Ex meretrice natus ne concionetur. Quae filium habebat, prostare coepit. Prohibetur adolescens concione.* Nam de eius filio, quae ante partum meretrix fuit, certum est: an eadem huius causa sit, dubium est: quia ex hac natus, et haec meretrix est. 4. Solet et illud quaeri, quo referatur, quod scriptum est, *Bis de eadem re ne sit actio:* id est, hoc *bis* ad actorem, an ad actionem? Haec ex iure *obscuro*.

Alterum genus est *ex manifesto:* quod qui solum viderunt, hunc *statum plani et voluntatis* appellarunt. In hoc altera pars scripto nititur, altera voluntate. 5. Sed contra scriptum tribus generibus occurritur. Unum est, in quo semper id servari non posse ex ipso patet. *Liberi parentes alant, aut vinciantur:* non enim alligabitur infans. Hinc erit ad alia transitus, et divisio, *num, quisquis non aluerit? num hic?* 6. Propter hoc proponunt quidam tale genus controversiarum, in quo nullum argumentum est, quod ex lege ipsa peti possit, sed de eo tantum, de quo lis est, quaerendum sit. *Peregrinus, si murum ascenderit, capite puniatur. Quum hostes murum ascendissent, peregrinus eos depulit. Petitur ad supplicium.* 7. Non erunt hic separatae quaestiones, *An quisquis? an hic?* quia nullum potest afferri argumentum contra scriptum vehementius eo, quod in lite est: sed hoc tantum, *An ne servandae quidem civitatis causa?* Ergo et aequitate et voluntate pu-

gnandum. Fieri tamen potest, ut ex aliis legibus exempla ducamus, per quae appareat, semper stari scripto non posse; ut Cicero pro Caecina fecit. 8. Tertium, quum in ipsis verbis legis reperimus aliquid, per quod probemus, aliud legumlatorem voluisse, ut in hac controversia: *Qui nocte cum ferro deprehensus fuerit, alligetur. Cum annulo ferreo inventum magistratus alligavit.* Hic quia est verbum in lege *deprehensus*, satis etiam significatum videtur, non contineri lege, nisi noxium ferrum.

9. Sed ut, qui voluntate nitetur, scriptum, quoties poterit, infirmare debebit: ita, qui scriptum tuebitur, adiuvare se etiam voluntate tentabit. In testamentis et illa accidunt, ut voluntas manifesta sit, scriptum nihil sit: ut in iudicio Curiano, in quo nota L. Crassi et Scaevolae fuit contentio. 10. *Substitutus heres erat, si postumus ante tutelae suae annos decessisset. Non est natus.* Propinqui bona sibi vindicabant. Quis dubitaret, quin ea voluntas fuisset testantis, ut is non nato filio heres esset, qui mortuo? sed non scripserat. 11. Id quoque, quod huic contrarium est, accidit nuper, ut esset scriptum, quod appareret scriptorem noluisse: *Qui sestertium nummum quinque millia legaverat, quum emendaret, sublatis sestertiis nummis, argenti pondo posuit, quinque millia manserunt.* Apparuit tamen, *quinque pondo* dari voluisse: quia ille in argento legato modus et inauditus erat, et incredibilis. 12. Sub hoc etiam statu generales sunt quaestiones, *scripto, an voluntate standum sit? quae fuerit scribentis voluntas?* Tractatus omnes qualitatis aut coniecturae, de quibus satis dictum arbitror.

VII. Proximum est *de legibus contrariis* dicere, quia inter omnes Artium scriptores constitit, in Antinomia duos esse *scripti* et *voluntatis* status: neque immerito: quia, quum lex legi obstet, et utrinque contra scriptum dicitur, et quaestio est de voluntate:

In utraque id ambigitur, *an utique illa lege sit utendum?* 2. Omnibus autem manifestum est, nunquam esse legem legi contrariam iure ipso: quia, si diversum ius esset, alterum altero abrogaretur: sed eas casu colllidi, et eventu.

Colliduntur autem aut *pares inter se:* ut, si optio tyrannicidae et viri fortis comparentur, utrique data, quod velit, petendi potestate; hic *meritorum, temporis, praemii* collatio est: 3. aut *secum ipsae*, ut duorum fortium, duorum tyrannicidarum, duarum raptarum: in quibus non potest esse alia quaestio, quam temporis, *utra prior* sit: aut qualitatis, *utra iustior* sit *petitio*. *Diversae* quoque leges confligunt, aut *similes*. 4. *Diversae*, quibus etiam citra adversam legem contradici possit: ut in hac controversia, *Magistratus ab arce ne discedat, Vir fortis optato, quae volet*, vel alia nulla obstante quaeri potest, *an, quicquid optarit, accipere debeat?* et in magistratu multa dicentur, quibus scriptum expugnatur, *Si incendium in arce fuerit, si in hostes decurrendum.* 5. *Similes*, contra quas nihil opponi potest, nisi lex altera. *Tyrannicidae imago in gymnasio ponatur:* contra, *Mulieris imago in gymnasio ne ponatur. Mulier tyrannum occidit.* Nam neque mulieris imago ullo alio casu poni potest, neque tyrannicidae ullo alio casu summoveri. 6. *Impares* sunt, quum alteri multa opponi possunt, alteri nihil, nisi quod in lite est: ut, quum *vir fortis impunitatem desertoris petit.* Nam contra legem viri fortis (ut supra ostendi) multa dicuntur: adversus desertores scripta non potest, nisi optione, subverti.

7. Item, *confessum* est ex utraque parte ius, aut *dubium: si confessum* est, haec fere quaeruntur: *Utra lex potentior? ad deos pertineat, an ad homines? ad rempublicam, an ad privatos? de honore, an de poena? de magnis rebus, an de parvis? permittat, an vetet*

an imperet? 8. Solet tractari et, *Utra sit antiquior*. Sed vel potentissimum, *utra minus perdat?* ut in desertore, et viro forti, quod illo non occiso lex tota tollatur; occiso, sit reliqua viro forti alia optio. Plurimum tamen est in hoc, *Utrum fieri sit melius, atque aequius?* de quo nihil praecipi, nisi proposita materia, potest. 9. Si *dubium;* aut alteri, aut invicem utrique de iure fit controversia, ut in re tali, *Patri in filium, patrono in libertum manus iniectio sit: liberti heredem sequantur. Liberti filium quidam fecit heredem, invicem petitur manus iniectio:* et patronus negat, ius patris illi fuisse, quia ipse in manu patroni fuerit.

10. *Duplices* leges, sicut duae, colliduntur: ut, *Nothus ante legitimum natus, legitimus sit; post legitimum, tantum civis.* Quod de legibus, idem de senatusconsultis dictum: quae si aut inter se pugnent, aut obstent legibus, non tamen aliud sit eius status nomen.

VIII. *Syllogismus* habet aliquid simile scripto et voluntati, quia semper pars in eo altera scripto nititur: sed hoc interest, quod illic dicitur contra scriptum, hic supra scriptum: illic, qui verba defendit, hoc agit, ut fiat utique, quod scriptum est; hic, ne aliud, quam scriptum est. Eius nonnulla etiam cum finitione coniunctio. Nam saepe, si finitio infirma est, in *syllogismum* delabitur. 2. Sit enim lex, *Venefica capite puniatur. Saepe secubanti amatorium dedit: repudiavit: per propinquos rogata, ut rediret, non est reversa: suspendit se maritus. Mulier veneficii rea est.* Fortissima est actio dicentis amatorium venenum esse. Id erit finitio: quae si parum valebit, fiet syllogismus (ad quem, velut remissa priore contentione, veniemus): *an perinde puniri debeat, ac si virum veneno necasset?*

3. Ergo hic status ducit ex eo, quod scriptum est,

id, quod *incertum* est: quod quoniam ratione colligitur, *ratiocinativus* dicitur. In has autem fere species venit, *An, quod semel ius est, idem et saepius? Incesti damnata, et praecipitata de saxo, vixit: repetitur. An, quod in uno, et in pluribus? Qui duos uno tempore tyrannos occidit, duo praemia petit. An quod ante, et postea?* 4. *Raptor profugit, rapta nupsit, reverso illo petit optionem. An, quod in toto, idem in parte? Aratrum accipere pignori non licet, vomerem accepit. An, quod in parte, idem in toto? Lanas evehere Tarento non licet, oves vexit.* 5. In his syllogismis scripto alter nititur, alter non satis cautum esse dicit. *Postulo, ut praecipitetur incesta, lex est:* et *rapta optionem petit*, et *in ove lanae sunt:* similiter alia. 6. Sed, quia responderi potest, *Non est scriptum, ut bis praecipitetur damnata, ut quandoque rapta optet, ut tyrannicida duo praemia accipiat, nihil de vomere cautum, nihil de ovibus:* ex eo, quod manifestum, colligitur, quod dubium est. Maioris pugnae est, ex scripto ducere, quod *scriptum non est. Qui patrem occiderit, culeo insuatur: matrem occidit. Ex domo in ius educere ne liceat: ex tabernaculo eduxit.* 7. In hoc genere haec quaeruntur: *An, quoties propria lex non est, simili sit utendum? an id, de quo agitur, ei, de quo scriptum est, simile sit?*

Simile autem et maius est, et par, et minus. In illo priore, *an satis lege cautum sit? an et, si parum cautum est, hac sit utendum?* In utroque *de voluntate legumlatoris.* Sed *de aequo* tractatus potentissimi.

IX. *Amphiboliae* species sunt innumerabiles, adeo, ut philosophorum quibusdam nullum videatur esse verbum, quod non plura significet: genera admodum pauca. 2. Aut enim vocibus accidit *singulis*, aut *coniunctis.*

Singula afferunt errorem, quum pluribus rebus aut hominibus eadem appellatio est (ὁμωνυμία dici-

tur), ut *Gallus*; avem enim, an gentem, an nomen, an fortunam corporis significet, incertum est: et *Aiax*, Telamonis, an Oilei filius. Verba quoque quaedam diversos intellectus habent, ut *cerno*. 3. Quae ambiguitas plurimis modis accidit: unde fere lites, praecipue ex testamentis, quum de libertate, aut etiam de hereditate contendunt ii, quibus idem nomen est: aut, quid sit legatum, quaeritur.

4. Alterum est, in quo alia integro verbo significatio est, alia diviso: ut *ingenua*, et *armamentum*, et *Corvinum*, ineptae sane cavillationis, ex qua tamen Graeci controversias ducunt: inde αὐλητρὶς illa vulgata, quum quaeritur, *Utrum aula, quae ter ceciderit, an tibicina, si ceciderit, debeat publicari*.

5. Tertia est ex compositis, ut si quis corpus suum in occulto loco poni iubeat, circaque monumentum multum agri ab heredibus in tutelam cinerum, ut solent, leget, sit litis occasio *inoccultum*. 6. Sic apud Graecos contendit Λέων et Παντaλέων, quum scriptura dubia est, bona omnia Λέοντι, an bona Πανταλέοντι relicta sint.

In *coniunctis* plus ambiguitatis. Fit autem *per casus*; ut,

7. *Aio te, Aeacida, Romanos vincere posse.*

Per collocationem, ubi dubium est, quid quo referri oporteat: ac frequentissime, quum id, quod medium est, utrinque possit trahi, ut de Troilo Virgilius, *Lora tenens tamen* — — Hic, utrum, quod teneat tamen lora, an, quamvis teneat, tamen trahatur, quaeri potest. 8. Unde controversia illa, Testamento quidam iussit *poni statuam auream hastam tenentem*. Quaeritur, statua hastam tenens aurea esse debeat, an hasta esse aurea in statua alterius materiae? Fit per *flexum* idem magis,

Quinquaginta, ubi erant centum, inde occidit Achilles.

9. Saepe, utri duorum antecedentium sermo subiun-

etus sit, in dubio est: unde est controversia, *Heres meus uxori meae dare damnas esto argenti, quod elegerit, pondo centum.* Uter eligat, quaeritur.

Verum id, quod ex his primum est, *mutatione casuum*, sequens *divisione verborum* aut *translatione* emendatur, tertium *adiectione*. 10. Accusativi geminatione facta amphibolia solvitur ablativo: ut illud,

Lachetem audivi percussisse Demeam,

fiat, *a Lachete percussum Demeam.* Sed ablativo ipsi, ut in primo diximus, inest naturalis amphibolia. *Coelo decurrit aperto:* utrum per apertum coelum, an quum apertum esset. 11. *Divisio* respiratione et mora constat: *statuam*, deinde, *auream hastam:* vel *statuam auream*, deinde, *hastam.* *Adiectio* talis est, *argentum, quod elegerit ipse*, ut heres intelligatur: vel *ipsa*, ut uxor. *Adiectione* facta amphibolia, qualis sit, *Nos flentes illos deprehendimus*, *detractione* solvetur. 12. Pluribus verbis emendandum, ubi est id, quod, quo referatur, dubium est, et ipsum est ambiguum. *Heres meus dare illi damnas esto omnia sua.* In quod genus incidit Cicero loquens de C. Fannio. *Is soceri instituto, quem, quia cooptatus in Augurum collegium non erat, non admodum diligebat: praesertim quum ille Q. Scaevolam sibi minorem natu generum praetulisset.* Nam id *sibi* et ad socerum referri, et ad Fannium potest. 13. Productio quoque scripto, et correptio in dubio relicta, causa est ambiguitatis: ut in hoc, *Cato.* Aliud enim ostendit brevis secunda syllaba casu nominativo, aliud eadem syllaba producta casu dativo aut ablativo. Plurimae praeterea sunt aliae species, quas persequi nihil necesse est.

14. Nec refert, quomodo sit facta amphibolia, aut quo resolvatur. Duas enim res significari manifestum est: et, quod ad scriptum vocemve pertinet, in utramque par est partem. Ideoque frustra praecipitur, ut in hoc statu vocem ipsam ad nostram partem

conemur vertere. Nam, si id fieri potest, amphibolia non est. 15. Amphiboliae autem omnis in his erit quaestio, aliquando, *Uter sit secundum naturam magis sermo?* semper, *utrum sit aequius? utrum is, qui scripsit ac dixit, sic voluerit?* Quarum in utramque partem satis ex his, quae de coniectura et qualitate diximus, praeceptum est.

X. Est autem quaedam inter hos status cognatio. Nam et in *finitione*, quae sit voluntas nominis, quaeritur: et in *syllogismo*, qui secundus a finitione status est, spectatur, quid voluerit scriptor: et ex contrariis legibus duos esse *scripti* et *voluntatis* status apparet. Rursus et *finitio* quodammodo est *amphibolia*, quum in duas partes diducatur intellectus nominis. 2. *Scriptum* et *voluntas* habet in verbis vocis quaestionem: quod idem in *antinomia* petitur. Ideoque omnia haec quidam *scriptum* et *voluntatem* esse dixerunt: alii in scripto et voluntate amphiboliam esse, quae facit quaestionem.

Sed distincta sunt. Aliud est enim obscurum ius, aliud ambiguum. 3. Igitur *finitio* in natura ipsa nominis quaestionem habet generalem, et quae esse etiam citra complexum causae possit: *scriptum et voluntas* de eo disputat verbo, quod est in lege: *syllogismus* de eo, quod non est. *Amphiboliae* lis in diversum trahit: *legum contrariarum* ex diverso pugna est. 4. Neque immerito et recepta est a doctissimis haec differentia, et apud plurimos ac prudentissimos durat.

Et de hoc quidem genere disceptationis, etiamsi non omnia, tradi tamen aliqua potuerunt. 5. Sunt alia, quae, nisi proposita, de qua dicendum est, materia, viam docendi non praebeant. Non enim causa universa in quaestiones ac locos diducenda est: sed hae ipsae partes habent rursus ordinem suum. Nam et in prooemio primum est aliquid, et secundum, ac

deinceps. Et *quaestio* omnis ac locus habet suam dispositionem, ut theses etiam simplices. 6. Nisi forte satis erit dividendi peritus, qui controversiam in haec diduxerit, *an omne praemium viro forti dandum sit, an ex privato, an nuptiae, an ea, quae nupta sit, an haec?* deinde, quum fuerit de prima quaestione dicendum, passim, et ut quidque in mentem veniet, miscuerit? non primum in ea scierit esse tractandum, *verbis legum standum sit, an voluntate?* 7. huius ipsius particulae aliquod initium fecerit? deinde, proxima subnectens, struxerit orationem, ut pars hominis est manus, eius digiti, illorum quoque articuli? Est hoc, quod scriptor demonstrare non possit, nisi certa, definitaque materia. 8. Sed quid una faciet, aut altera? quin imo centum ac mille, in re infinita? Praeceptoris est, in alio atque alio genere quotidie ostendere, quis ordo sit rerum, et quae copulatio, ut paullatim fiat usus, et ad similia transitus. 9. Tradi enim omnia, quae ars efficit, non possunt. Nam quis pictor omnia, quae in rerum natura sunt, adumbrare didicit? sed percepta semel imitandi ratione, assimulabit, quicquid acceperit. Quis non faber vasculum aliquod, quale nunquam viderat, fecit?

Quaedam vero non docentium sunt, sed discentium. 10. Nam medicus, quid in quoque valetudinis genere faciendum sit, quid quibusque signis providendum, docebit: vim sentiendi pulsus venarum, caloris motus, spiritus meatum, coloris distantiam, quae sua cuiusque sunt, ingenium dabit. Quare plurima petamus a nobis, et cum causis deliberemus, cogitemusque, homines ante invenisse artem, quam docuisse. 11. Illa enim potentissima est, quaeque vere dicitur *oeconomica* totius causae *dispositio*, quae non constitui, nisi velut in re praesente, potest: ubi assumendum prooemium, ubi omittendum? ubi uten-

dum expositione continua, ubi partita? ubi ab initiis incipiendum, ubi more Homerico a mediis, vel ultimis? 12. ubi omnino non exponendum? quando a nostris, quando ab adversariorum propositionibus incipiamus? quando a firmissimis probationibus, quando a levioribus? qua in causa praeponendae prooemiis quaestiones? qua praeparatione praemuniendae? quid iudicis animus accipere possit statim dictum, quo paullatim deducendus? singulis, an universis opponenda refutatio? reservandi perorationi, an per totam actionem diffundendi affectus? de iure prius, an de aequitate dicendum? anteacta crimina, an de quibus iudicium est, prius obiicere vel diluere conveniat? 13. Si multiplices causae erunt, quis ordo faciendus, quae testimonia, tabulaeve, cuiusque generis in actione recitandae, quae reservandae? Haec est velut imperatoria virtus copias suas partientis ad casus proeliorum, retinentis partes propter castella tuenda, custodiendasve urbes, petendos commeatus, obsidenda itinera, mari denique ac terra dividentis. 14. Sed haec in oratione praestabit, cui omnia affuerint, *natura*, *doctrina*, *studium*. Quare nemo exspectet, ut alieno tantum labore sit disertus. Vigilandum ducat, iterum enitendum, pallendum: est facienda sua cuique vis, sua ratio: non respiciendum ad haec, sed in promptu habenda: nec tanquam tradita, sed tanquam innata. 15. Nam viam demonstrare velociter ars potest, si qua est: verum ars satis praestat, si copias eloquentiae ponit in medio; nostrum est uti eis scire.

16. Reliqua *partium* est demum dispositio: et in his ipsis primus aliquis sensus, et secundus, et tertius: qui non modo, ut sint ordine collocati; elaborandum est, sed ut inter se iuncti, atque ita cohaerentes, ne commissura pelluceat: corpus sit, non membra. 17. Quod ita contingct, si et, quid in quo-

que conveniat, viderimus, et ut verba verbis applicemus, non pugnantia, sed quae invicem complectantur. Ita non res diversae distantibus ex locis quasi invicem ignotae collidentur, sed aliqua societate cum prioribus ac sequentibus se copulaque tenebunt: ac videbitur non solum composita oratio, sed etiam continua. Verum longius fortasse progredior fallente transitu, et a dispositione ad elocutionis praecepta labor, quod proximus liber inchoabit.

M. FABII QUINTILIANI
DE
ORATORIA INSTITUTIONE
LIBER OCTAVUS.

PROOEMIUM.

His fere, quae in proximos quinque libros collata sunt, ratio *inveniendi* atque inventa *disponendi* continetur: quam ut per omnes numeros penitus cognoscere, ad summam scientiae necessarium est, ita incipientibus brevius ac simplicius tradi magis convenit. 2. Aut enim difficultate institutionis tam numerosae atque perplexae deterreri solent: aut eo tempore, quo praecipue alenda ingenia, atque indulgentia quadam enutrienda sunt, asperiorum tractatu rerum atteruntur: aut, si haec sola didicerint, satis se ad eloquentiam instructos arbitrantur: aut, quasi ad certas quasdam dicendi leges alligati, conatum omnem reformidant. 3. Unde existimant accidisse,

ut, qui diligentissimi Artium scriptores exstiterunt, ab eloquentia longissime fuerint. Via tamen opus est incipientibus, sed ea plana, et quum ad ingrediendum, tum ad demonstrandum expedita. Eligat itaque peritus ille praeceptor ex omnibus optima, et tradat ea demum in praesentia, quae placent, remota refutandi cetera mora. Sequuntur enim discipuli, quo duxeris. Mox cum robore discendi crescet etiam eruditio. 4. Iidem primo solum iter credant esse, in quod inducentur, mox illud cognituri etiam optimum. Sunt autem neque obscura, neque ad percipiendum difficilia, quae scriptores diversis opinionibus pertinaciter tuendis involverunt. 5. Itaque in toto artis huiusce tractatu difficilius est iudicare, quid doceas, quam, quum iudicaris, docere: praecipueque in duabus his partibus perquam sunt pauca, circa quae si is, qui instituetur, non repugnaverit, pronum ad cetera habiturus est cursum.

6. Nempe enim plurimum in hoc laboris exhausimus, ut ostenderemus rhetoricen *bene dicendi scientiam, et utilem, et artem, et virtutem esse:* materiam eius *res omnes*, de quibus dicendum esset: tum et eas in tribus fere generibus, *demonstrativo, deliberativo, iudicialique* reperiri: orationem porro omnem constare *rebus, et verbis:* in rebus intuendam *inventionem*, in verbis *elocutionem*, in utraque *collocationem:* quae *memoria* complecteretur, *actio* commendaret. 7. Oratoris officium, *docendi, movendi, delectandi* partibus contineri; ex quibus ad docendum, *expositio et argumentatio;* ad movendum, *affectus* pertinerent: quos per omnem quidem causam, sed maxime tamen in ingressu ac fine dominari. Nam *delectationem*, quamvis in utroque sit eorum, magis tamen proprias in *elocutione* partes habere. 8. *Quaestiones* alias *infinitas*, alias *finitas*, quae personis, locis, temporibus continerentur. In omni porro materia tria esse quae

renda, *an sit? quid sit? quale sit?* His adiiciebamus, *demonstrativam* laude ac vituperatione constare. In ea, quae ab ipso, de quo diceremus, quae post eum acta essent, intuendum. Hoc opus tractatu *honestorum utiliumque* constare. 9. *Suasoriis* accedere tertiam partem ex coniectura, *possetne fieri?* et, *an esset futurum?* de quo deliberaretur. Hic praecipue diximus spectandum, *quis, apud quem, quid?* diceret. *Iudicialium* causarum alias in singulis, alias in pluribus controversiis consistere: et in quibusdam sufficere modo *intentionem*, modo *depulsionem:* porro *depulsionem* omnem infitiatione duplici, *factumne, et an hoc factum esset?* praeterea *defensione* ac *translatione* constare. 10. *Quaestionem* aut ex facto, aut ex scripto esse. *Ex facto*, de rerum fide, proprietate, qualitate. *Ex scripto*, de verborum vi, aut voluntate: in quibus vis tum causarum, tum actionum inspici soleat, quaeque aut scripti et voluntatis, aut ratiocinativae, aut ambiguitatis, aut legum contrariarum specie continetur. 11. In omni porro causa iudiciali quinque esse partes: quarum *exordio* conciliari audientem, *narratione* causam proponi, *confirmatione* roborari, *refutatione* dissolvi, *peroratione* aut memoriam refici, aut animos moveri. 12. His argumentandi et afficiendi locos, et quibus generibus concitari, placari, resolvi iudices oporteret, adiecimus. Accessit ratio divisionis. Credere modo, qui discet, velit, certam quandam viam esse, in qua multa etiam sine doctrina praestare debeat per se ipsa natura, ut haec, de quibus dixi, non tam inventa a praeceptoribus, quam, quum fierent, observata esse videantur.

13. Plus exigunt laboris et curae, quae sequuntur. Hinc enim iam *elocutionis* rationem tractabimus, partem operis, ut inter omnes oratores convenit, difficillimam. Nam et M. Antonius, cuius supra habuimus mentionem, quum ait *a se disertos visos esse*

multos, eloquentem autem neminem, diserto satis putat, dicere, quae oporteat: ornate autem dicere, proprium esse *eloquentissimi*. 14. Quae virtus si usque ad eum in nullo reperta est, ac ne in ipso quidem, aut L. Crasso; certum est et his et prioribus eam desideratam, quia difficillima fuit. Et Marcus Tullius inventionem quidem ac dispositionem prudentis hominis putat, eloquentiam oratoris. 15. Ideoque praecipue circa praecepta partis huius laboravit. Quod eum merito fecisse, etiam ipso rei, de qua loquimur, nomine palam declaratur. *Eloqui* enim hoc est, omnia, quae mente conceperis, promere, atque ad audientes perferre; sine quo supervacua sunt priora, et similia gladio condito, atque intra vaginam suam haerenti. 16. Hoc itaque maxime docetur; hoc nullus nisi arte assequi potest; huc studium adhibendum; hoc exercitatio petit, hoc imitatio; hic omnis aetas consumitur; hoc maxime orator oratore praestantior: hoc genera ipsa dicendi aliis alia potiora. 17. Neque enim Asiani, aut quocunque alio genere corrupti, res non viderunt, aut eas non collocarunt: neque, quos *aridos* vocamus, stulti, aut in caussis caeci fuerunt: sed his iudicium in eloquendo ac modus, illis vires defuerunt: ut appareat in hoc et vitium et virtutem esse dicendi.

18. Non ideo tamen sola est agenda cura verborum. Occurram enim necesse est, et, velut in vestibulo protinus apprehensuris hanc confessionem meam, resistam iis, qui, omissa rerum (qui nervi sunt in caussis) diligentia, quodam inani circa voces studio senescunt: idque faciunt gratia decoris; quod est in dicendo, mea quidem opinione, pulcherrimum, sed quum sequitur, non quum affectatur. 19. Corpora sana, et integri sanguinis, et exercitatione firmata, ex iisdem his speciem accipiunt, ex quibus vires: namque et colorata, et astricta, et lacertis expressa

sunt, sed eadem si quis vulsa atque fucata muliebriter comat, foedissima sunt ipso formae labore. 20. Et *cultus concessus atque magnificus addit hominibus*, ut Graeco versu testatum est, *auctoritatem:* at muliebris et luxuriosus, non corpus exornat, sed detegit mentem. Similiter illa translucida et versicolor quorundam elocutio res ipsas effeminat, quae illo verborum habitu vestiuntur. Curam ergo verborum, rerum volo esse sollicitudinem. 21. Nam plerumque optima rebus cohaerent, et cernuntur suo lumine: at nos quaerimus illa, tanquam lateant semper, seque subducant. Ita nunquam putamus circa id esse, de quo dicendum est: sed ex aliis locis petimus, et inventis vim afferimus. 22. Maiore animo aggrediendа eloquentia est: quae, si toto corpore valet, ungues polire, et capillum reponere, non existimabit ad curam suam pertinere.

23. Sed evenit plerumque, ut hac diligentia deterior etiam fiat oratio: primum, quia sunt optima minime arcessita, et simplicibus atque ab ipsa veritate profectis similia. Nam illa, quae curam fatentur, et ficta atque composita videri etiam volunt, nec gratiam consequuntur, et fidem amittunt, propter id, quod sensus obumbrant, et velut laeto gramine sata strangulant. 24. Nam et, quod recte dici potest, circumimus amore verborum: et, quod satis dictum est, repetimus: et, quod uno verbo patet, pluribus oneramus: et pleraque significare melius putamus, quam dicere. Quid? quod nihil iam proprium placet, dum parum creditur disertum, quod et alius dixisset? 25. A corruptissimo quoque poetarum figuras seu translationes mutuamur: tum demum ingeniosi scilicet, si ad intelligendos nos opus sit ingenio. Atqui satis aperte Cicero praeceperat, *in dicendo vitium vel maximum esse, a vulgari genere orationis, atque a consuetudine communis sensus abhorrere.* 26. Sed ille

durus atque ineruditus: nos melius, quibus sordent omnia, quae natura dictavit, qui non ornamenta quaerimus, sed lenocinia. Quasi vero sit ulla verborum, nisi rei cohaerentium, virtus: quae ut propria sint, et dilucida, et ornata, et apte collocentur, si tota vita laborandum est, omnis studiorum fructus amissus est. 27. Atque plerosque videas haerentes circa singula, et dum inveniunt, et dum inventa ponderant ac dimetiuntur. Quod si idcirco fieret, ut semper optimis uterentur, abominanda tamen haec infelicitas erat, quae et cursum dicendi refrenat, et calorem cogitationis exstinguit mora et diffidentia. 28. Miser enim et (ut sic dicam) pauper orator est, qui nullum verbum aequo animo perdere potest. Sed ne perdet quidem, qui rationem eloquendi primum cognoverit, tum lectione multa et idonea copiosam sibi verborum supellectilem compararit, et huic adhibuerit artem collocandi; deinde haec omnia exercitatione plurima roborarit, ut semper in promptu sint, et ante oculos. 29. Namque hoc qui fecerit, ei res cum nominibus suis occurrent. Sed opus est studio praecedente, et acquisita facultate, et quasi reposita. Namque ista quaerendi, iudicandi, comparandi anxietas, dum discimus, adhibenda est, non quum dicimus. Alioqui, sicut qui patrimonium non pararunt, subinde quaerunt: ita in oratione, qui non satis laborarunt. 30. Si praeparata vis dicendi fuerit, erunt in officio, sic ut non ad requisita respondere, sed ut semper sensibus inhaerere videantur, atque ut umbra corpus sequi. 31. Tamen in hac ipsa cura est aliquid satis. Nam, quum Latina, significantia, ornata, quum apte sunt collocata, quid amplius laboremus? Quibusdam tamen nullus finis calumniandi se, et cum singulis paene syllabis commorandi: qui, etiam quum optima sunt reperta, quaerunt aliquid, quod sit magis antiquum, remotum, inopina-

tunt; nec intelligunt, iacere sensus in oratione, in qua verba laudantur. 32. Sit igitur cura elocutionis quam maxima, dum sciamus tamen, nihil verborum causa esse faciendum, quum verba ipsa rerum gratia sint reperta: quorum ea sunt maxime probabilia, quae sensum animi nostri optime promunt, atque in animis iudicum, quod volumus, efficiunt. 33. Ea debent praestare sine dubio et admirabilem et iucundam orationem: verum *admirabilem* non sic, quomodo prodigia miramur; et *iucundam*, non deformi voluptate, sed cum laude ad dignitatem coniuncta.

I. Igitur, quam Graeci φράσιν vocant, Latine dicimus *elocutionem*. Eam spectamus verbis aut *singulis*, aut *coniunctis*. In *singulis* intuendum est, ut sint *Latina, perspicua, ornata,* ad id, quod efficere volumus, *accommodata:* in *coniunctis*, ut *emendata*, ut *collocata*, ut *figurata*. 2. Sed ea, quae de ratione Latine atque emendate loquendi fuerunt dicenda, in libro primo, quum de grammatice loqueremur, exsecuti sumus. Verum illic tantum, ne vitiosa essent, praecepimus: hic non alienum est admonere, ut sint quam minime peregrina, et externa. Multos enim, quibus loquendi ratio non desit, invenias, quos curiose potius loqui dixeris, quam Latine: quomodo et illa Attica anus Theophrastum, hominem alioqui disertissimum, annotata unius affectatione verbi, hospitem dixit: nec alio se id deprehendisse interrogata respondit, quam quod nimium Attice loqueretur. 3. Et in Tito Livio, mirae facundiae viro, putat inesse Pollio Asinius quandam Patavinitatem. Quare, si fieri potest, et verba omnia, et vox, huius alumnum urbis oleant, ut oratio Romana plane videatur, non civitate donata.

II. *Perspicuitas* in verbis praecipuam habet proprietatem: sed *proprietas* ipsa non simpliciter accipitur. Primus enim intellectus est sua cuiusque rei

appellatio: qua non semper utemur. 2. Nam et obscena vitabimus, et sordida, et humilia. Sunt autem humilia infra dignitatem rerum, aut ordinis. In quo vitio cavendo non mediocriter errare quidam solent, qui omnia, quae sunt in usu, etiamsi causae necessitas postulet, reformident: ut ille, qui in actione *Ibericas herbas*, se solo nequicquam intelligente, dicebat, nisi irridens hanc vanitatem Cassius Severus, *spartum* eum dicere velle indicasset. 3. Nec video, quare clarus orator *duratos muria pisces* nitidius esse crediderit, quam ipsum id, quod vitabat. In hac autem proprietatis specie, quae nominibus ipsis cuiusque rei utitur, nulla virtus est: atque ei contrarium est vitium. Id apud nos *improprium*, *ἄκυρον* apud Graecos vocatur: quale est, — — *tantum sperare dolorem:* 4. aut, quod in oratione Dolabellae emendatum a Cicerone annotavi, *mortem ferre:* aut, qualia nunc laudantur a quibusdam, quorum est, *decernere, verba ceciderunt.* Non tamen, quicquid non erit proprium, protinus et improprii vitio laborabit: quia primum omnium multa sunt et Graece et Latine non denominata. 5. Nam et, qui iaculum emittit, *iaculari* dicitur; qui pilum aut sudem, appellatione privatim sibi assignata caret: et ut, *lapidare* quid sit, manifestum est, ita glebarum testarumque iactus non habet nomen. Unde abusio, quae *κατάχρησις* dicitur, necessaria. 6. *Translatio* quoque, in qua vel maximus est orationis ornatus, verba non suis rebus accommodat. Quare proprietas non ad nomen, sed ad vim significandi refertur: nec auditu, sed intellectu perpendenda est. 7. Secundo modo dicitur proprium inter plura, quae sunt eiusdem nominis, id, unde cetera ducta sunt: ut *vertex* est contorta in se aqua, vel quicquid aliud similiter vertitur: inde propter flexum capillorum, pars summa capitis; ex hoc, id quod in montibus eminentissimum. Recte dixeris haec

omnia *vertices*; proprie tamen, unde initium est. Sic *soleae* et *turdi* pisces. 8. Et tertius est huic diversus modus, quum res communis pluribus in uno aliquo habet nomen eximium: ut carmen funebre proprie *Naenia*, et tabernaculum ducis *Augurale*. Item, quod commune est et aliis nomen, intellectu alicui rei peculiariter tribuitur; ut *urbem*, Romam accipimus, et *venales*, novicios, et *Corinthia*, aera: quum sint urbes aliae quoque, et venalia multa, et tam aurum et argentum, quam aes *Corinthium*. Sed ne in his quidem virtus oratoris inspicitur. 9. At illud iam non mediocriter probandum, quod hoc etiam laudari modo solet, ut proprie dictum, id est, quo nihil inveniri possit *significantius*: ut Cato dixit, *C. Caesarem ad evertendam rempublicam sobrium accessisse*: ut Virgilius *deductum carmen*, et Horatius *acrem tibiam, Hannibalemque dirum*. 10. In quo modo illud quoque est a quibusdam traditum proprii genus ex appositis, epitheta dicuntur, ut, *Dulce mustum*: et *Cum dentibus albis*. De quo genere alio loco dicendum est. Etiam, quae bene translata sunt, *propria* dici solent. 11. Interim autem, quae sunt in quoque praecipua, *proprii* locum accipiunt, ut Fabius inter plures imperatorias virtutes *Cunctator* est appellatus.

Possunt videri verba, quae plus significant, quam eloquuntur, in parte ponenda perspicuitatis: intellectum enim adiuvant. Ego tamen libentius emphasim retulerim ad ornatum orationis: quia non, ut intelligatur, efficit, sed, ut plus intelligatur.

12. Obscuritas fit etiam verbis ab usu remotis: ut, si commentarios quis pontificum, et vetustissima foedera, et exoletos scrutatus auctores, id ipsum petat ex his, quae inde contraxerit, quod non intelliguntur. Hinc enim aliqui famam eruditionis affectant, ut quaedam soli scire videantur. 13. Fallunt

etiam verba vel regionibus quibusdam magis familiaria, vel artium propria: ut *Atabulus* ventus, et *navis Saccaria*, et *In malaco sanum*. Quae vel vitanda apud iudicem ignarum significationum earum, vel interpretanda sunt: sicut in his, quae *homonyma* vocantur: ut, *Taurus* animal sit, an mons, an signum in coelo, an nomen hominis, an radix arboris, nisi distinctum non intelligitur.

14. Plus tamen est obscuritatis in contextu et continuatione sermonis, et plures modi. Quare nec sit tam longus, ut eum prosequi non possit intentio: nec traiectione tam tardus, ut in hyperbaton finis eius differatur. Quibus adhuc peior est mixtura verborum, qualis in illo versu,

Saxa vocant Itali, mediis quae in fluctibus, aras.

15. Etiam interiectione (qua et oratores et historici frequenter utuntur, ut medio sermone aliquem inserant sensum) impediri solet intellectus, nisi, quod interponitur, breve est. Nam Virgilius illo loco, quo pullum equinum describit, quum dixisset,

Nec vanos horret strepitus, — —

compluribus insertis alia figura, quinto demum versu redit,

— — *Tum, si qua sonum procul arma dedere,*
Stare loco nescit. — —

16. Vitanda in primis ambiguitas, non haec solum, de cuius genere supra dictum est, quae incertum intellectum facit; ut, *Chremetem audivi percussisse Demeam*: sed illa quoque, quae, etiamsi turbare non potest sensum, in idem tamen verborum vitium incidit: ut, si quis dicat, *visum a se hominem librum scribentem*. Nam, etiamsi librum ab homine scribi pateat, male tamen composuerit, feceritque ambiguum, quantum in ipso fuit.

17. Est etiam in quibusdam turba inanium verborum, qui, dum communem loquendi morem refor-

midant, ducti specie nitoris, circumeunt omnia copiosa loquacitate, quae dicere nolunt: ipsam deinde illam seriem cum alia simili iungentes, miscentesque, ultra quam ullus spiritus durare possit, extendunt. 18. In hoc malum a quibusdam etiam laboratur: neque id novum vitium est, quum iam apud Titum Livium inveniam, fuisse praeceptorem aliquem, qui discipulos *obscurare*, quae dicerent, iuberet, Graeco verbo utens, σκότισον. Unde illa scilicet egregia laudatio, *Tanto melior: ne ego quidem intellexi.* 19. Alii, brevitatem aemulati, necessaria quoque orationi subtrahunt verba, et, velut satis sit scire ipsos, quae dicere velint, quantum ad alios pertineat, nihil putant. At ego otiosum sermonem dixerim, quem auditor suo ingenio intelligit. Quidam, emutatis in perversum dictis, de figuris idem vitium consequuntur. 20. Pessima vero sunt ἀδιανόητα, hoc est, quae verbis aperta occultos sensus habent: ut, *Conductus est caecus secus viam stare:* et, qui suos artus morsu lacerasset, fingitur in scholis *supra se cubasse.* 21. Ingeniosa haec et fortia, et ex ancipiti diserta creduntur, pervasitque iam multos ista persuasio, ut id iam demum eleganter atque exquisite dictum putent, quod interpretandum sit. Sed auditoribus etiam nonnullis grata sunt haec, quae quum intellexerunt, acumine suo delectantur, et gaudent, non quasi audiverint, sed quasi invenerint.

22. Nobis prima sit virtus *perspicuitas*, propria verba, rectus ordo, non in longum dilata conclusio: nihil neque desit, neque superfluat. Ita sermo et doctis probabilis, et planus imperitis erit. Haec eloquendi observatio. Nam rerum perspicuitas quo modo praestanda sit, diximus in praeceptis narrationis. 23. Similis autem ratio est in omnibus. Nam, si neque pauciora, quam oportet, neque plura, neque inordinata aut indistincta dixerimus; erunt dilucida,

et negligenter quoque audientibus aperta: quia id ipsum in consilio est habendum, non semper tam esse acrem iudicis intentionem, ut obscuritatem apud se ipse discutiat, et tenebris orationis inferat quoddam intelligentiae suae lumen: sed multis eum frequenter cogitationibus avocari; nisi tam clara fuerint, quae dicemus, ut in animum eius oratio, ut sol in oculos, etiamsi in eam non intendatur, incurrat. 24. Quare non, ut intelligere possit, sed, ne omnino possit non intelligere, curandum. Propter quod etiam repetimus saepe, quae non satis percepisse eos, qui cognoscunt, putamus. *Quae causa utique nostra culpa dicta obscurius est; qua causa ad planiora et communia magis verba descendimus:* quum id ipsum optime fiat, quod nos aliquando non optime fecisse simulamus.

III. Venio nunc ad *ornatum:* in quo sine dubio plus, quam in ceteris dicendi partibus, sibi indulget orator. Nam emendate quidem ac lucide dicentium tenue praemium est, magisque vitiis carere, quam ut aliquam magnam virtutem adeptus esse videaris. 2. *Inventio* cum imperitis saepe communis; *dispositio* modicae doctrinae credi potest: et si quae sunt artes altiores, plerumque occultantur, ut artes sint: denique omnia haec ad utilitatem causarum solam referenda sunt. Cultu vero atque ornatu se quoque commendat ipse, qui dicit, et in ceteris iudicium doctorum, in hoc vero etiam popularem laudem petit. 3. Nec fortibus modo, sed etiam fulgentibus armis proeliatus in causa est Cicero Cornelii: qui non assecutus esset docendo iudicem tantum, et utiliter demum, ac Latine, perspicueque dicendo, ut populus Romanus admirationem suam non acclamatione tantum, sed etiam plausu confiteretur. Sublimitas profecto, et magnificentia, et nitor, et auctoritas expressit illum fragorem. 4. Nec tam insolita laus esset prose-

cata dicentem, si usitata, et ceteris similis fuisset oratio. Atque ego illos credo, qui aderant, nec sensisse, quid facerent, nec sponte iudicioque plausisse; sed velut mente captos, et, quo essent in loco, ignaros erupisse in hunc voluptatis affectum.

5. Sed ne causae quidem parum conferat idem hic orationis ornatus. Nam, qui libenter audiunt, et magis attendunt, et facilius credunt; plerumque ipsa delectatione capiuntur, nonnunquam admiratione auferuntur. Nam et ferrum affert oculis terroris aliquid, et fulmina ipsa non tam nos confunderent, si vis eorum tantum, non etiam ipse fulgor timeretur. 6. Recteque Cicero his ipsis ad Brutum verbis quadam in epistola scribit, *Nam eloquentiam, quae admirationem non habet, nullam iudico.* Aristoteles quoque eandem petendam maxime putat.

Sed hic ornatus (repetam enim) virilis, et fortis, et sanctus sit: nec effeminatam levitatem et fuco ementitum colorem amet, sanguine et viribus niteat. 7. Hoc autem adeo verum est, ut, quum in hac maxime parte sint vicina virtutibus vitia, etiam, qui vitiis utuntur, virtutis tamen his nomen imponant. Quare nemo ex corruptis dicat, me inimicum esse culte dicentibus. Non nego hanc esse virtutem, sed illis eam non tribuo. 8. An ego fundum cultiorem putem, in quo mihi quis ostenderit lilia et violas, et anemonas, fontes surgentes, quam ubi plena messis, aut graves fructu vites erunt? Sterilem platanum, tonsasque myrtos, quam maritam ulmum et uberes oleas praeoptaverim? Habeant illa divites: licet: quid essent, si aliud nihil haberent? 9. Nullusne ergo etiam fructiferis adhibendus est decor? Quis negat? Nam et in ordinem certaque intervalla redigam meas arbores. Quid illo quincunce speciosius, qui, in quamcunque partem spectaveris, rectus est? Sed protinus in id quoque prodest, ut terrae succum aequaliter

trahant. 10. Surgentia in altum cacumina oleae ferro coërcebo: in orbem se formosius fundet, et protinus fructum ramis pluribus feret. Decentior equus, cuius astricta ilia; sed idem velocior. Pulcher aspectu sit athleta, cuius lacertos exercitatio expressit; idem certamini paratior. 11. Nunquam vera species ab utilitate dividitur. Sed hoc quidem discernere modici iudicii est.

Illud observatione dignius, quod hic ipse honestus ornatus pro materiae genere decet variatus. Atque, ut a prima divisione ordiar, non idem demonstrativis, et deliberativis, et iudicialibus causis conveniet. Namque illud genus, ostentationi compositum, solam petit audientium voluptatem: ideoque omnes dicendi artes aperit, ornatumque orationis exponit; ut quod non insidietur, nec ad victoriam, sed ad solum finem laudis et gloriae tendat. 12. Quare, quicquid erit sententiis populare, verbis nitidum, figuris iucundum, translationibus magnificum, compositione elaboratum, velut institor quidam eloquentiae, intuendum, et paene pertractandum dabit. Nam eventus ad ipsum, non ad causam, refertur. 13. At, ubi res agitur, et vera dimicatio est, ultimus sit famae locus. Praeterea non debet quisquam, ubi maxima rerum momenta versantur, de verbis esse sollicitus. Neque hoc eo pertinet, ut in his nullus sit ornatus, sed uti pressior et severior, eo minus confessus, praecipue ad materiam accommodatus. 14. Nam et suadendo sublimius aliquid senatus, concitatius populus, et in iudiciis publicae capitalesque causae poscunt accuratius dicendi genus. At privatum consilium, causasque paucorum, ut frequenter accidit, calculorum, purus sermo, et dissimilis curae magis decuerit. An non pudeat certam creditam periodis postulare? aut circa stillicidia affici? aut in mancipii redhibitione sudare?

15. Sed ad propositum. Et, quoniam orationis tam ornatus, quam perspicuitas, aut in singulis verbis est, aut in pluribus positus: quid separata, quid coniuncta exigant, consideremus. Quanquam rectissime traditum est, perspicuitatem propriis, ornatum translatis verbis magis egere: sciamus inornatum esse, quod sit improprium. 16. Sed, quum idem frequentissime plura significent, quod συνωνυμία vocatur, iam sunt aliis alia honestiora, sublimiora, nitidiora, iucundiora, vocaliora. Nam, ut syllabae e literis melius sonantibus clariores sunt, ita verba e syllabis magis vocalia: et, quo plus quodque spiritus habet, auditu pulchrius. Et, quod facit syllabarum, idem verborum quoque inter se copulatio, ut aliud alii iunctum melius sonet. 17. Diversus tamen usus. Nam rebus atrocibus verba etiam ipso auditu aspera magis convenient. In universum quidem optima simplicium creduntur, quae aut maxime exclamant, aut sono sunt iucundissima. Et honesta quidem turpibus potiora semper, nec sordidis unquam in oratione erudita locus. 18. Clara illa atque sublimia plerumque materiae modo cernenda sunt. Quod alibi magnificum, tumidum alibi. Et, quae humilia circa res magnas; apta circa minores videntur. Et, sicut in oratione nitida notabile humilius verbum, et velut macula: ita a sermone tenui sublime nitidumque discordat, fitque corruptum, quia in plano tumet. 19. Quaedam non tam ratione, quam sensu iudicantur: ut illud,

— *caesa iungebant foedera porca,*

fecit elegans, fictio nominis: quod si fuisset *porco*, vile erat. In quibusdam ratio manifesta est. Risimus, et merito, nuper poëtam, qui dixerat,

Praetextam in cista mures rosere Camilli.

20. At Virgilii miramur illud,

— *saepe exiguus mus.*

Nam epitheton *exiguus*, aptum proprium effecit, ne plus exspectaremus, et casus singularis magis decuit, et clausula ipsa unius syllabae, non usitata, addidit gratiam. Imitatus est itaque utrumque Horatius,

— *nascetur ridiculus mus.*

21. Nec augenda semper oratio, sed summittenda nonnunquam est. Vim rebus aliquando verborum ipsa humilitas affert. An, quum dicit in Pisonem Cicero, *Quum tibi tota cognatio sarraco advehatur*, incidisse videtur in sordidum nomen, non eo contemptum hominis, quem destructum volebat, auxisse? Et alibi, *Caput opponis, cum eo coniscans.* 22. Unde interim grati idiotis ioci: qualis est ille apud M. Tullium, *Pusio, qui cum maiore sorore cubitabat.* Et, *Cn. Flavius, qui corniculum oculos confixit.* Et pro Milone illud, *Heus tu Ruscio?* et pro Vareno, *Erutius Antoniaster.* Id tamen in declamationibus est notabilius, laudarique me puero solebat, *Da patri panem:* et in eodem, *Etiam canem pascis.* 23. Res quidem praecipue in scholis anceps, sed frequenter causa risus, nunc utique, quum haec exercitatio, procul a veritate seiuncta, laboret incredibili verborum fastidio, ac sibi magnam partem sermonis absciderit.

24. Quum sint autem verba *propria, ficta, translata:* propriis dignitatem dat antiquitas. Namque et sanctiorem et magis admirabilem faciunt orationem, quibus non quilibet fuerit usurus: eoque ornamento acerrimi iudicii P. Virgilius unice est usus. 25. *Olli* enim, et *quianam*, et *mis*, et *pone*, pellucent et aspergunt illam, quae etiam in picturis est gratissima, vetustatis inimitabilem arti auctoritatem. Sed utendum modo, nec ex ultimis tenebris repetenda. *Satis* est vetus: quid necesse est, quaeso, dicere, *Oppido?* quo sunt usi paullulum tempore nostro superiores: vereor, ut iam nos ferat quisquam: certe *Antigerio*, cuius eadem significatio est, nemo, nisi ambitiosus,

utetur. 26. *Aerumnas* quid opus est? tanquam parum sit, si dicatur *labor*. Horridum, *reor*: tolerabile, *autumo*: tragicum, *prolem ducendam*: *universam eius prosapiam*, insulsum. Quid multa? totus prope mutatus est sermo. 27. Quaedam tamen adhuc vetera vetustate ipsa gratius nitent, quaedam etiam necessario interim sumuntur, *nuncupare*, et *fari*: multa alia etiam audentius inseri possunt; sed ita demum, si non appareat affectatio: 28. in quam mirifice Virgilius,

Corínthiorum amátor iste vérborum,
Thucydides Británnus, Atticaé febres,
Tau Gállicum, min, ál, spinae male íllisit.
Ita ómnia ista vérba miscuít fratri.

29. Cimber hic fuit, a quo fratrem necatum hoc Ciceronis dicto notatum est, *Germanum Cimber occidit*. Nec minus noto Sallustius epigrammate incessitur,

Et verba antiqui multum furate Catonis,
Crispe, Iugurthinae conditor historiae.

30. Odiosa cura: nam et cuilibet facilis, et hoc pessima, quod rei studiosus non verba rebus aptabit, sed res extrinsecus arcesset, quibus haec verba conveniant.

Fingere, ut primo libro dixi, Graecis magis concessum est, qui sonis etiam quibusdam et affectibus non dubitaverunt nomina aptare: non alia libertate, quam qua illi primi homines rebus appellationes dederunt. 31. Nostri autem, in iungendo aut in derivando paullum aliquid ausi, vix in hoc satis recipiuntur. Nam memini iuvenis admodum inter Pomponium ac Senecam etiam praefationibus esse tractatum, an *gradus eliminat*, in Tragoedia, dici oportuisset. At veteres ne *expectorat* quidem timuerunt. Et sane eiusdem notae est *exanimat*. 32. At in tractu et declinatione talia sunt, qualia apud Ciceronem *beatitas et beatitudo*: quae dura quidem sentit esse, verumta

men usu putat posse molliri. Nec a verbis modo, sed a nominibus quoque derivata sunt quaedam, ut a Cicerone *Sullaturit*, et ab Asinio *Fimbriatum* et *Figulatum*. 33. Multa ex Graeco formata nova, ac plurima a Sergio Flavio, quorum dura quaedam admodum videntur, ut *ens*, et *essentia*: quae cur tantopere aspernemur, nihil video, nisi quod iniqui iudices adversus nos sumus, ideoque paupertate sermonis laboramus. 34. Quaedam tamen perdurant. Nam et, quae vetera nunc sunt, fuerunt olim nova, et quaedam in usu perquam recentia, ut Messalla primus *reatum*, *munerarium* Augustus primus, dixerunt. *Piraticam* quoque, ut *musicam* et *fabricam*, dici adhuc dubitabant mei praeceptores. *Favorem*, et *urbanum*, Cicero nova credit. Nam et in epistola ad Brutum, *Eum*, inquit, *amorem, et eum (ut hoc verbo utar) favorem in consilium advocabo*. 35. Et ad Appium Pulchrum, *Te hominem, non solum sapientem, verum etiam (ut nunc loquimur) urbanum*. Idem putat a Terentio primum dictum esse *obsequium*; Caecilius a Sisenna, *Albenti coelo*. *Cervicem* videtur Hortensius primus dixisse: nam veteres pluraliter appellant. Audendum itaque. Neque enim accedo Celso, qui ab oratore verba fingi vetat. 36. Nam, quum sint eorum alia (ut dicit Cicero) nativa, id est, quae significata sunt primo sensu: alia reperta, quae ex his facta sunt: ut iam nobis ponere alia, quam quae illi rudes homines primique fecerunt, fas non sit; at derivare, flectere, coniungere, quod natis postea concessum est, quando desiit licere? 37. Et, si quid periculosius finxisse videbimur, quibusdam remediis praemuniendum est, *Ut ita dicam; Si licet dicere; Quodam modo; Permittite mihi sic uti*. Quod idem etiam in iis, quae licentius translata erunt, proderit, quae non tuto dici possunt. In quo non falli iudicium nostrum, sollicitudine ipsa manifestum erit.

Qua de re Graecum illud elegantissimum est, quo praecipitur, προεπιπλήσσειν τῇ ὑπερβολῇ.

38. Translata probari, nisi in contextu sermonis, non possunt.

Itaque de singulis verbis satis dictum, quae, ut alio loco ostendi, per se nullam virtutem habent. Sed ne inornata sunt quidem, nisi quum sunt infra rei, de qua loquendum est, dignitatem: excepto, si *obscena* nudis nominibus enuncientur. 39. Quod viderint, qui non putant esse vitanda, quia nec sit vox ulla natura turpis, et si qua est rei deformitas, alia quoque appellatione quacunque ad intellectum eundem nihilominus perveniat. Ego Romani pudoris more contentus, ut iam respondi talibus, verecundiam silentio vindicabo.

40. Iam hinc igitur ad rationem *sermonis coniuncti* transeamus. Cuius ornatus in haec duo prima dividitur, quam concipiamus elocutionem, quo modo efferamus. Nam primum est, ut liqueat, augere quid velimus, an minuere; concitate dicere, an moderate; laete, an severe; abundanter, an presse; aspere, an leniter; magnifice, an subtiliter; graviter, an urbane. 41. Tum, quo translationis genere, quibus figuris, qualibus sententiis, quo modo, qua postremo collocatione id, quod intendimus, efficere possimus.

Ceterum dicturus, quibus ornetur oratio, prius ea, quae sunt huic contraria laudi, attingam: nam prima virtus est, vitio carere. 42. Igitur ante omnia ne speremus ornatam orationem fore, quae probabilis non erit. *Probabile* autem Cicero id genus dicit, quod non plus minusve est, quam decet: non, quia comi expolirique non debeat (nam et haec ornatus pars est): sed, quia vitium est ubique, quod nimium est. 43. Itaque vult esse *auctoritatem in verbis, sententias vel graves, vel aptas opinionibus hominum ac moribus.* His enim salvis licet assumere ea, quibus

illustrem fieri orationem putat, *delecta, translata, superlata, ad nomen adiuncta, duplicia, et idem significantia, ab ipsa actione atque ab imitatione rerum non abhorrentia.*

44. Sed, quoniam vitia prius demonstrare aggressi sumus, vel hoc vitium sit, quod κακέμφατον vocatur: sive mala consuetudine in obscenum intellectum sermo detortus est, ut *ductare exercitus*, et *patrare bellum*, apud Sallustium dicta sancte et antique, ridentibus, si diis placet; quam culpam non scribentium quidem iudico, sed legentium; 45. tamen vitanda, quatenus verba honesta moribus perdidimus, et vincentibus etiam vitiis cedendum est: sive iunctura deformiter sonat, ut, si *cum hominibus notis loqui* nos dicimus, nisi hoc ipsum *hominibus* medium sit, in praefanda videmur incidere; quia ultima prioris syllabae litera, quae exprimi, nisi labris coëuntibus, non potest, aut intersistere nos indecentissime cogit, aut continuata cum insequente, in naturam eius corrumpitur. 46. Aliae coniunctiones aliquid simile faciunt, quas persequi longum est, in eo vitio, quod vitandum dicimus, commorantes. Sed *divisio* quoque affert eandem iniuriam pudori, ut, si *intercapedinis* nominativo casu quis utatur. 47. Nec scripto modo id accidit, sed etiam sensu plerique obscene intelligere, nisi caveris, cupiunt (ut apud Ovidium, *Quaeque latent, meliora putat*) et ex verbis, quae longissime ab obscenitate absunt, occasionem turpitudinis rapere. Siquidem Celsus κακέμφατον apud Virgilium putat,

Incipiunt agitata tumescere.

Quod si recipias, nihil loqui tutum est.

48. Deformitati proximum est *humilitatis vitium*, ταπείνωσιν vocant, qua rei magnitudo vel dignitas minuitur: ut, *Saxea est verruca in summo montis vertice.* Cui natura contrarium, sed errore par est, par-

vis dare excedentia modum nomina, nisi quum ex industria risus inde captatur. Itaque nec parricidam *nequam* dixeris hominem; nec deditum forte meretrici *nefarium*: quod alterum parum, alterum nimium est. 49. Proinde quaedam hebes, sordida, ieiuna, tristis, ingrata, vilis oratio est. Quae vitia facillime fiunt manifesta contrariis virtutibus. Nam primum acuto, secundum nitido, tertium copioso, deinceps hilari, iucundo, accurato diversum est.

50. Vitanda et μείωσις, quum sermoni deest aliquid, quo minus plenus sit: quanquam id obscurae potius, quam inornatae orationis vitium est. Sed hoc quoque quum a prudentibus fit, schema dici solet, sicut ταυτολογία, id est, eiusdem verbi aut sermonis iteratio. 51. Haec enim, quanquam non magnopere summis auctoribus vitata, interim vitium videri potest: in quod saepe incidit etiam Cicero, securus tam parvae observationis; sicut hoc loco, *Non solum igitur illud iudicium iudicii simile, Iudices, non fuit.* Interim mutato nomine ἐπανάληψις dicitur, atque est et ipsum inter schemata: quorum exempla illo loco reddam, quo virtutes erunt.

52. Peior hac ὁμοιολογία est, quae nulla varietatis gratia levat taedium, atque est tota coloris unius, qua maxime deprehenditur carens arte oratoria; eaque et sententiis, et figuris, et compositione longa, non animis solum, sed etiam auribus est ingratissima. 53. Vitanda μακρολογία, id est, longior, quam oportet, sermo, ut apud Livium, *Legati, non impetrata pace, retro domum, unde venerant, abierunt.* Sed huic vicina periphrasis virtus habetur. Est et πλεονασμός vitium, quum supervacuis verbis oratio oneratur, *Ego oculis meis vidi.* Sat est enim, *vidi.* 54. Emendavit hoc etiam urbane in Hirtio Cicero, qui, quum in Pansam declamans, *filium a matre decem mensibus in utero latum esse* dixisset, *Quid? aliae,*

inquit, *in penula solent ferre?* Nonnunquam tamen illud genus, cuius exemplum priore loco posui, affirmationis gratia adhibetur,

— — *Vocemque his auribus hausi.*

55. At vitium erit, quoties otiosum fuerit, et supererit; non, quum adiicietur. Est etiam, quae περιεργία vocatur, supervacua (ut sic dixerim) operositas, ut a diligenti curiosus, et a religione superstitio distat. Atque, ut semel finiam, vel verbum omne, quod neque intellectum adiuvat, neque ornatum, vitiosum dici potest.

56. *Κακόζηλον*, id est, *mala affectatio*, per omne dicendi genus peccat. Nam et tumida, et exilia, et praedulcia, et abundantia, et arcessita, et exsultantia, sub idem nomen cadunt. Denique κακόζηλον vocatur, quicquid est ultra virtutem, quoties ingenium iudicio caret, et specie boni fallitur: omnium in eloquentia vitiorum pessimum. 57. Nam cetera parum vitantur, hoc petitur. Est autem totum in elocutione. Nam *rerum vitia* sunt, *stultum, commune, contrarium, supervacuum: corrupta oratio* in verbis maxime *impropriis, redundantibus, comprehensione obscura, compositione fracta, vocum similium, aut ambiguarum puerili captatione* consistit. 58. Est autem omne κακόζηλον utique falsum, etiamsi non omne falsum κακόζηλον: et dicitur aliter, quam se natura habet, et quam oportet, et quam sat est. Totidem autem generibus corrumpitur oratio, quot ornatur. Sed de hac parte et in alio nobis opere plenius dictum est, et in hoc saepe tractatur, et adhuc spargetur omnibus locis. Loquentes enim de ornatu, subinde, quae sint vitanda, similia virtutibus vitia dicemus.

59. Sunt inornata et haec: *Quod male dispositum est, id* ἀνοικονόμητον: *Quod male figuratum, id* ἀσχημάτιστον: *Quod male collocatum, id* κακοσύνθετον vocant. Sed de dispositione diximus: *de figuris et composi-*

tione dicemus. *Κοινισμὸς* quoque appellatur quaedam mixta ex varia ratione linguarum oratio, ut, si Atticis Dorica, Ionica, Aeolica etiam dicta confundas. 60. Cui simile vitium est apud nos, si quis sublimia humilibus, vetera novis, poëtica vulgaribus misceat. Id enim tale est monstrum, quale Horatius in prima parte libri de arte poëtica fingit,

Humano capiti cervicem pictor equinam
Iungere si velit, — —

et cetera ex diversis naturis subiiciat.

61. *Ornatum* est, quod perspicuo ac probabili plus est. Eius primi sunt gradus in eo, quod velis, exprimendo, concipiendoque: tertius, qui haec nitidiora faciat; quod proprie dixeris *cultum*. Itaque *ἐνάργειαν*, cuius in praeceptis narrationis feci mentionem, quia plus est *evidentia*, vel, ut alii dicunt, *repraesentatio*, quam *perspicuitas*, et illud patet, hoc se quodammodo ostendit, inter ornamenta ponamus. 62. Magna virtus est, res, de quibus loquimur, clare, atque ut cerni videantur, enunciare. Non enim satis efficit, neque, ut debet, plane dominatur oratio, si usque ad aures valet, atque ea sibi iudex, de quibus cognoscit, narrari credit, non exprimi, et oculis mentis ostendi. 63. Sed, quoniam pluribus modis accipi solet, non equidem in omnes eam particulas secabo, quarum ambitiose a quibusdam numerus augetur, sed maxime necessarias attingam. Est igitur unum genus, quo tota rerum imago quodammodo verbis depingitur.

Constitit in digitos extemplo arrectus uterque,

et cetera, quae nobis illam pugilum congredientium faciem ita ostendunt, ut non clarior futura fuerit spectantibus. 64. Plurimum in hoc genere, sicut in ceteris, eminet Cicero. An quisquam tam procul a concipiendis imaginibus rerum abest, ut non, quum illa in Verrem legit, *Stetit soleatus praetor populi*

Romani cum pallio purpureo, tunicaque talari, muliercula nixus, in litore, non solum ipsum os intueri videatur, et habitum, sed quaedam etiam ex iis, quae dicta non sunt, sibi ipse astruat? 65. Ego certe mihi cernere videor et vultum, et oculos, et deformes utriusque blanditias, et eorum, qui aderant, tacitam aversationem, ac timidam verecundiam. 66. Interim ex pluribus efficitur illa, quam conamur exprimere, facies, ut est apud eundem (namque ad omnium ornandi virtutum exemplum vel unus sufficit) in descriptione convivii luxuriosi, *Videbar videre alios intrantes, alios vero exeuntes, quosdam ex vino vacillantes, quosdam hesterna ex potatione oscitantes. Humus erat immunda, lutulenta vino, coronis languidulis, et spinis cooperta piscium.* 67. Quid plus videret, qui intrasset? Sic urbium captarum crescit miseratio. Sine dubio enim, qui dicit *expugnatam* esse civitatem, complectitur omnia, quaecunque talis fortuna recipit: sed in affectus minus penetrat brevis hic velut nuncius. 68. At, si aperias haec, quae verbo uno inclusa erant, apparebunt et fusae per domus ac templa flammae, et ruentium tectorum fragor, et ex diversis clamoribus unus quidam sonus, aliorum fuga incerta, alii in extremo complexu suorum cohaerentes, et infantium feminarumque ploratus, et male in illum usque diem servati fato senes: 69. tum illa profanorum sacrorumque direptio, efferentium praedas repetentiumque discursus, et acti ante suum quisque praedonem catenati, et conata retinere infantem suum mater, et, sicubi maius lucrum est, pugna inter victores. Licet enim haec omnia (ut dixi) complectatur eversio, minus est tamen totum dicere, quam omnia. 70. Consequemur autem, ut manifesta sint, si fuerint verisimilia: et licebit etiam falso affingere, quicquid fieri solet. Contingit eadem claritas etiam ex accidentibus.

— — *Mihi frigidus horror*
Membra quatit, gelidusque coit formidine sanguis.

et,

— — *Trepidae matres pressere ad pectora natos.*

71. Atque huius summae, iudicio quidem meo, virtutis facillima est via. Naturam intueamur: hanc sequamur. Omnis eloquentia circa opera vitae est: ad se refert quisque, quae audit; et id facillime accipiunt animi, quod agnoscunt.

72. Praeclare vero ad inferendam rebus lucem repertae sunt *similitudines;* quarum aliae sunt, quae probationis gratia inter argumenta ponuntur, aliae ad exprimendam rerum imaginem compositae, quod est huius loci proprium:

— — *Inde lupi ceu*
Raptores atra in nebula.

et

— — *Avi similis, quae circum litora, circum*
Piscosos scopulos humilis volat aequora iuxta.

73. Quo in genere id est praecipue custodiendum, ne id, quod similitudinis gratia ascivimus, aut obscurum sit, aut ignotum. Debet enim, quod illustrandae alterius rei gratia assumitur, ipsum esse clarius eo, quod illuminat. Quare poëtis permittamus sane eiusmodi exempla:

Qualis, ubi hibernam Lyciam Xanthique fluenta
Deserit, aut Delon maternam invisit, Apollo.

74. Non idem oratorem decebit, ut occultis aperta demonstret. Sed illud quoque, de quo in argumentis diximus, similitudinis genus ornat orationem, facitque eam sublimem, floridam, iucundam, mirabilem. Nam, quo quaeque longius petita est, hoc plus affert novitatis, atque inexspectata magis est. 75. Illa vulgaria videri possunt, et utilia tantum ad conciliandam fidem. *Ut terram cultu, sic animum disciplinis meliorem uberioremque fieri.* Et, *ut medici abalienata*

morbis membra praecidant, ita turpes ac perniciosos, etiamsi nobis sanguine cohaereant, amputandos. Iam sublimius illud pro Archia, *Saxa atque solitudines voci respondent, bestiae saepe immanes cantu flectuntur atque consistunt,* et cetera. 76. Quod quidem genus a quibusdam declamatoria maxime licentia corruptum est. Nam et falsis utuntur: nec illa iis, quibus tandem similia videri volunt, applicant. Quorum utrumque in iis est, quae me iuvene ubique cantari solebant, *Magnorum fluminum navigabiles fontes sunt:* et, *Generosioris arboris statim planta cum fructu est.* 77. In omni autem parabole aut praecedit similitudo, res sequitur, aut praecedit res, et similitudo sequitur. Sed interim libera et separata est: interim, quod longe optimum est, cum re, cuius est imago, connectitur, collatione invicem respondente, quod facit *redditio contraria*, quae ἀνταπόδοσις dicitur. 78. Praecedit similitudo illa, cuius modo feci mentionem:

— — Inde lupi ceu
Raptores atra in nebula.

Sequitur in primo Georgicon, post longam de bellis civilibus atque externis conquestionem,

Ut, quum carceribus sese effudere quadrigae,
Addunt in spatia; et frustra retinacula tendens
Fertur equis auriga, neque audit currus habenas.

79. Sed haec sunt sine antapodosi. *Redditio* autem illa rem utramque, quam comparat, velut subiicit oculis, et pariter ostendit. Cuius praeclara apud Virgilium multa reperio exempla; sed oratoriis potius utendum est. Dicit Cicero pro Murena, *Ut aiunt in Graecis artificibus eos auloedos esse, qui citharoedi fieri non potuerint: sic nos videmus, qui oratores evadere non potuerint, eos ad iuris studium devertere.* 80. Illud pro eodem, iam paene poëtico spiritu, sed tamen cum sua redditione, quod est ad ornatum ac-

commodatius: *Nam ut tempestates saepe certo aliquo coeli signo commoventur, saepe improviso, nulla ex certa ratione, obscura aliqua ex causa concitantur: sic in hac comitiorum tempestate populari saepe intelligas, quo signo commota sit; saepe ita obscura est, ut sine causa excita videatur.* 81. Sunt et illae breves, *Vagi per silvas ritu ferarum:* et illud Ciceronis in Clodium, *Quo ex iudicio, velut ex incendio, nudus effugit.* Quibus similia possunt ouicunque, etiam ex quotidiano sermone, succurrere.

Huic subiacet virtus non solum aperte ponendi rem ante oculos, sed circumcise atque velociter. 82. Ac merito laudatur brevitas integra: sed ea minus praestat, quoties nihil dicit, nisi quod necesse est (βραχυλογίαν vocant, quae reddetur inter schemata): est vero pulcherrima, quum plura paucis complectitur: quale Sallustii est, *Mithridates corpore ingenti, perinde armatus.* Hoc male imitantes sequitur obscuritas.

83. Vicina praedictae, sed amplior virtus est ἔμφασις, altiorem praebens intellectum, quam quem verba per se ipsa declarant. Eius duae sunt species: altera, quae plus significat, quam dicit: altera, quae etiam id, quod non dicit. 84. Prior est et apud Homerum, quum Menelaus Graios in equum *descendisse* ait; nam verbo uno magnitudinem eius ostendit: et apud Virgilium,

Demissum lapsi per funem. — —

Nam sic quoque altitudo demonstrata est. Idem Cyclopa quum *iacuisse* dixit *per antrum*, prodigiosum illud corpus spatio loci mensus est. 85. *Sequens* posita est in voce aut omnino suppressa, aut etiam abscisa. *Supprimitur* vox, ut fecit pro Ligario Cicero: *Quodsi in hac tanta fortuna bonitas tanta non esset, quam tu per te, per te inquam, obtines: intelligo, quid loquar.* Tacuit enim illud, quod nihilominus acci-

pimus, non deesse homines, qui ad crudelitatem eum impellant. *Absciditur* per ἀποσιώπησιν: quae, quoniam est figura, reddetur suo loco. 86. Est in vulgaribus quoque verbis emphasis: *Virum esse oportet;* et, *Homo est ille;* et, *Vivendum est.* Adeo similis est arti plerumque natura.

Non tamen satis eloquentiae est, ea, de quibus dicat, clare atque evidenter ostendere: sed sunt multi ac varii excolendae orationis modi. 87. Nam ipsa illa ἀφέλεια simplex et inaffectata habet quendam *purum*, qualis etiam in feminis amatur, *ornatum*, et sunt quaedam velut e tenui diligentia circa proprietatem significationemque munditiae. Alia *copia* locuples, alia floribus laeta. 88. *Virium* non unum genus. Nam, quicquid in suo genere satis *effectum* est, valet. Praecipua tamen eius opera δείνωσις in *exaggeranda indignitate;* et in ceteris *altitudo* quaedam; φαντασία in *concipiendis visionibus;* ἐξεργασία in *efficiendo* velut opere proposito; cui adiicitur ἐπεξεργασία, *repetitio probationis* eiusdem, et cumulus ex abundanti; 89. ἐνέργεια confinis his (est enim ab *agendo* dicta) et cuius propria virtus, non esse, quae dicuntur, otiosa. Est et *amarum* quiddam, quod fere in contumelia est positum, quale Cassii, *Quid facies, quum in bona tua invasero? hoc est, quum te docuero nescire maledicere?* Et *acre*, ut illud Crassi, *Ego te consulem putem, quum tu me non putes senatorem?* Sed vis oratoris omnis in *augendo minuendoque* consistit. Utrique parti totidem modi, ex quibus praecipuos attingemus: reliqui similes erunt. 90. Sunt autem positi *in rebus*, et *verbis*. Sed, quae sit rerum inventio ac ratio, tractavimus: nunc, quid *elocutio* attollat aut deprimat, dicendum.

IV. Prima est igitur *amplificandi* vel *minuendi* species in ipso *rei nomine:* ut quum eum, qui sit *caesus, occisum;* eum, qui sit *improbus, latronem;* contra-

que eum, qui *pulsavit*, *attigisse*; qui *vulneravit*, *laesisse* dicimus. Utriusque pariter exemplum est pro M. Caelio, *Si vidua libere, proterva petulanter, dives effuse, libidinosa meretricio more viveret, adulterum ego putarem, si quis hanc paullo liberius salutasset?* 2. Nam et impudicam, *meretricem* vocavit; et eum, cui longior cum illa fuerat usus, *liberius salutasse.* Hoc genus increscit ac fit manifestius, si ampliora verba cum ipsis nominibus, pro quibus ea posituri sumus, conferantur: ut Cicero in Verrem, *Non enim furem, sed raptorem; non adulterum, sed expugnatorem pudicitiae; non sacrilegum, sed hostem sacrorum religionumque; non sicarium, sed crudelissimum carnificem civium sociorumque, in vestrum iudicium adduximus.* 3. Illo enim modo, ut sit multum, hoc etiam, plus ut sit, efficitur.

Quatuor tamen maxime generibus video constare amplificationem, *incremento*, *comparatione*, *ratiocinatione*, *congerie*.

Incrementum est potentissimum, quum magna videntur, etiam quae inferiora sunt. Id aut uno gradu fit, aut pluribus. Per id venitur non modo ad summum, sed interim quodammodo supra summum. 4. Omnibus his sufficit vel unum Ciceronis exemplum, *Facinus est vincire civem Romanum, scelus verberare, prope parricidium necare: quid dicam in crucem tollere?* Nam et, si tantum *verberatus* esset, uno gradu increverat, ponendo etiam id *esse facinus*, quod erat inferius; 5. et, si tantum *occisus* esset, per plures gradus ascenderat: quum vero dixerit, *prope parricidium necare*, supra quod nihil est; adiecit, *quid dicam in crucem tollere?* Ita, quum id, quod maximum est, occupasset, necesse erat in eo, quod ultra est, verba deficere. 6. Fit et aliter supra summum adiectio: ut apud Virgilium de Lauso,

— — *quo pulchrior alter*
Non fuit, excepto Laurentis corpore Turni.

Summum est enim, *quo pulchrior alter non fuit:* huic deinde aliquid superpositum. 7. Tertius quoque est modus, ad quem non per gradus itur, et non est plus, maximum, sed quo nihil maius est. *Matrem tuam cecidisti. Quid dicam amplius? Matrem tuam cecidisti.* Nam et hoc augendi genus est, tantum aliquid efficere, ut non possit augeri. 8. Crescit oratio minus aperte, sed nescio an hoc ipso efficacius, quum citra distinctionem intextu et cursu semper aliquid priore maius insequitur: ut de vomitu in Antonium Cicero, *In coetu vero populi Romani, negotium publicum gerens, magister equitum.* Singula incrementum habent. Per se deforme, vel non in coetu, *vomere:* in coetu, etiam non *populi:* populi, etiam non *Romani;* vel, si nullum *negotium* ageret: vel, si non *publicum:* vel, si non *magister equitum.* 9. Sed alius divideret haec, et circa singulos gradus moraretur: hic in sublime etiam currit, et ad summum non pervenit nisu, sed impetu.

Verum, ut haec amplificatio in superiora tendit, ita, quae fit per *comparationem,* incrementum ex minoribus petit. Augendo enim, quod est infra, necesse est extollat id, quod supra positum est: ut idem, atque in eodem loco, 10. *Si hoc tibi inter coenam, et in illis immanibus poculis tuis accidisset, quis non turpe duceret? in coetu vero populi Romani.* Et in Catilinam, *Servi mehercle mei si me isto pacto metuerent, ut te metuunt omnes cives tui, domum meam relinquendam putarem.* 11. Interim proposito velut simili exemplo, efficiendum est, ut sit maius id, quod a nobis exaggerandum est: ut idem pro Cluentio, quum exposuisset, Milesiam quandam a secundis heredibus pro abortu pecuniam accepisse, *Quanto est,* inquit, *Oppianicus in eadem iniuria maiore supplicio dignus?*

Siquidem illa, quum suo corpori vim attulisset, se ipsa cruciavit: hic autem idem illud effecit per alieni corporis vim atque cruciatum. 12. Nec putet quisquam hoc, quanquam est simile, illi ex argumentis loco, quo maiora ex minoribus colliguntur, idem esse. Illic enim *probatio* petitur, hic *amplificatio:* sicut in Oppianico non id agitur in illa comparatione, ut ille male fecerit, sed, ut peius. Est tamen quanquam diversarum rerum quaedam vicinia. Repetam igitur hic quoque idem, quo sum illic usus, exemplum, sed non in eundem usum. 13. Nam hoc mihi ostendendum est, augendi gratia non *tota* modo *totis*, sed etiam *partes partibus comparari:* sicut hoc loco, *An vero vir amplissimus P. Scipio, pontifex maximus, Gracchum, mediocriter labefactantem statum reipublicae, privatus interfecit: Catilinam, orbem terrarum caede atque incendio vastare cupientem, nos consules perferemus?* 14. Hic et Catilina Graccho, et status reipublicae orbi terrarum, et mediocris labefactatio caedi et incendiis et vastationi, et privatus consulibus comparatur: quae si quis dilatare velit, plenos singula locos habent.

15. Quas dixi *per ratiocinationem* fieri amplificationes, viderimus, an satis proprio verbo significaverim. Nec sum in hoc sollicitus, dum res ipsa volentibus discere appareat. Hoc sum tamen secutus, quod haec *amplificatio* alibi posita est, alibi valet; ut aliud crescat, aliud augeatur; inde ad id, quod extolli volumus, ratione ducitur. 16. Obiecturus Antonio Cicero merum et vomitum, *Tu,* inquit, *istis faucibus, istis lateribus, ista gladiatoria totius corporis firmitate.* Quid fauces et latera ad ebrietatem? Minime sunt otiosa. Nam respicientes ad haec possumus aestimare, quantum ille vini in Hippiae nuptiis exhauserit, quod ferre et concoquere non posset illa corporis gladiatoria firmitate. Ergo, si ex alio

colligitur aliud, nec improprium, nec inusitatum nomen est *ratiocinationis*, ut quod ex eadem causa inter status quoque habemus. 17. Sic et *ex insequentibus* amplificatio ducitur; siquidem tanta vis fuit vini erumpentis, ut non casum afferret aut voluntatem, sed necessitatem, ubi minime deceret, vomendi: et cibus non recens, ut accidere interim solet, redderetur, sed qui usque in posterum diem redundaret. Idem hoc praestant, quae *antecesserunt*. 18. Nam, quum Aeolus, a Iunone rogatus,

— — cavum conversa cuspide montem
Impulit in latus, ac venti, velut agmine facto,
Qua data porta, ruunt: — —

apparet, quanta sit futura tempestas. 19. Quid? quum res atrocissimas, quasque in summam ipsi extulimus invidiam, elevamus consulto, quo graviora videantur, quae secutura sunt: ut a Cicerone factum est, quum illa diceret, *Levia sunt haec in hoc reo. Metum virgarum navarchus nobilissimae civitatis pretio redemit: humanum est. Alius, ne securi feriretur, pecuniam dedit: usitatum est.* 20 Nonne usus est ratiocinatione, qua colligerent audientes, quantum illud esset, quod inferebatur, cui comparata haec viderentur humana atque usitata? Sic quoque solet ex alio aliud augeri: ut, quum Hannibalis bellicis laudibus ampliatur virtus Scipionis; et fortitudinem Gallorum Germanorumque miramur, quo sit maior C. Caesaris gloria. 21. Illud quoque est *ex relatione ad aliquid*, quod non eius rei gratia dictum videtur, amplificationis genus. Non putant indignum Troiani principes, Graios Troianosque propter Helenae speciem tot mala, tanto temporis spatio sustinere: quaenam igitur illa forma credenda est? Non enim hoc dicit Paris, qui rapuit; non aliquis iuvenis, aut unus e vulgo; sed senes, et prudentissimi, et Priamo assidentes. 22. Verum et ipse rex, decenni bello ex-

haustus, amissis tot liberis, imminente summo discrimine, cui faciem illam, ex qua tot lacrimarum origo fluxisset, invisam atque abominandam esse oportebat, et audit haec, et eam filiam appellans iuxta se locat, et excusat etiam, atque sibi esse malorum causam negat. 23. Nec mihi videtur in Symposio Plato, quum Alcibiadem confitentem de se, quid a Socrate pati voluerit, narrat, ut illum culparet, haec tradidisse: sed, ut Socratis invictam continentiam ostenderet, quae corrumpi speciosissimi hominis tam obvia voluntate non posset. 24. Quin *ex instrumento* quoque heroum illorum magnitudo aestimanda nobis datur. Huc pertinet *clipeus Aiacis*, et *Pelias Achillis*. Qua virtute egregie est usus in Cyclope Virgilius. Nam quod illud corpus mente concipiam, cuius

Truncos manum pinus regit? — —

Quid? quum *vix loricam duo multiplicem connixi humeris ferunt*, quantus Demoleos, qui, indutus ea,

— — *cursu palantes Troas agebat?*

25. Quid? M. Tullius de M. Antonii luxuria tantum fingere saltem potuisset, quantum ostendit dicendo, *Conchyliatis Cn. Pompeii peristromatis servorum in cellis stratos lectos videres? Conchyliata peristromata*, et *Cn. Pompeii*, ferunt servi, et *in cellis*: nihil dici potest ultra: et necesse est tamen infinito plus in domino cogitare. 26. Est hoc simile illi, quod ἔμφασις dicitur: sed illa ex verbo, hoc ex re coniecturam facit: tantoque plus valet, quanto res ipsa verbis est firmior.

Potest ascribi amplificationi *congeries* quoque verborum ac sententiarum idem significantium. Nam, etiamsi non per gradus ascendant, tamen velut acervo quodam allevantur. 27. *Quid enim tuus ille, Tubero, destrictus in acie Pharsalica gladius agebat? cuius latus ille mucro petebat? qui sensus erat armo-*

rum tuorum? quae tua mens? oculi? manus? ardor animi? quid cupiebas? quid optabas? Simile est hoc figurae, quem συναθροισμὸν vocant: sed illic plurium rerum est congeries, hic unius multiplicatio. Haec etiam crescere solet verbis omnibus altius atque altius insurgentibus: *Aderat ianitor carceris, carnifex praetoris, mors terrorque sociorum et civium Romanorum, lictor Sextius.*

28. Eadem fere est ratio *minuendi*. Nam totidem sunt ascendentibus, quot descendentibus, gradus. Ideoque uno ero exemplo contentus eius loci, quo Cicero de oratione Rulli haec dicit: *Pauci tamen, qui proximi astiterant, nescio quid illum de lege Agraria voluisse dicere, suspicabantur.* Quod si ad intellectum referas, *minutio* est: si ad obscuritatem, *incrementum.*

29. Scio posse videri quibusdam speciem amplificationis *hyperbolen* quoque; nam et haec in utramque partem valet: sed, quia excedit hoc nomen, in tropos differenda est. Quos continuo subiungerem, nisi esset a ceteris separata ratio dicendi, quae constat non propriis, sed translatis. Demus ergo breviter hoc desiderio iam paene publico, ne omittamus eum, quem plerique praecipuum ac paene solum putant orationis ornatum.

V. *Sententiam* veteres, quod animo sensissent, vocaverunt. Id quum est apud oratores frequentissimum, tum etiam in usu quotidiano quasdam reliquias habet. Nam et iuraturi *ex animi nostri sententia*, et gratulantes *ex sententia* dicimus. Non raro tamen et sic locuti sunt, ut *sensa* sua dicerent: nam *sensus* corporis videbantur. 2. Sed consuetudo iam tenuit, ut mente concepta *sensus* vocaremus; lumina autem, praecipueque in clausulis posita, *sententias*. Quae minus crebra apud antiquos, nostris tempori-

bus modo carent. Ideoque mihi et de generibus earum, et de usu arbitror pauca dicenda.

3. Antiquissimae sunt, quae proprie, quamvis omnibus idem nomen sit, *sententiae* vocantur, quas Graeci γνώμας appellant: utrumque autem nomen ex eo acceperunt, quod similes sunt consiliis aut decretis. Est autem haec vox universalis, quae etiam citra complexum causae possit esse laudabilis, interim ad rem tantum relata; ut, *Nihil est tam populare, quam bonitas:* interim ad personam; quale est Afri Domitii, *Princeps, qui vult omnia scire, necesse habet multa ignoscere.* 4. Hanc quidem partem *enthymematis*, quidam initium aut clausulam *epichirematis* esse dixerunt: et est aliquando, non tamen semper. Illud verius, esse eam aliquando *simplicem*, ut ea, quae supra dixi; aliquando ratione subiecta, *Nam in omni certamine, qui opulentior est, etiamsi accipit iniuriam, tamen, quia plus potest, facere videtur:* nonnunquam *duplicem*,

Obsequium amicos, veritas odium parit.

5. Sunt etiam, qui decem genera fecerint, sed eo modo, quo fieri vel plura possunt, *per interrogationem, per comparationem, infitiationem, similitudinem, admirationem*, et cetera huiusmodi: per omnes enim figuras tractari potest. Illud notabile *ex diversis*,

Mors misera non est: aditus ad mortem est miser.

6. Ac rectae quidem sunt tales,

Tam deest avaro, quod habet, quam quod non habet.

Sed maiorem vim accipiunt emutatione figurae, ut,

Usque adeone mori miserum est? — —

Acrius enim hoc, quam per se, *Mors misera non est.* Et *translatione* a communi ad proprium. Nam, quum sit rectum, *Nocere facile est, prodesse difficile:* vehementius apud Ovidium Medea dicit,

Servare potui: perdere an possim, rogas?

7. Vertit ad personam Cicero, *Nihil habet, Caesar, nec fortuna tua maius, quam ut possis; nec natura melius, quam ut velis servare quam plurimos.* Ita, quae erant rerum, propria fecit hominis. In hoc genere custodiendum est, id quod ubique, ne *crebrae* sint, ne *palam falsae* (quales frequenter ab iis dicuntur, qui haec καθολικὰ vocant: et, quicquid pro causa videtur, quasi indubitatum pronunciant), ne *passim* et *a quocunque* dicantur. 8. Magis enim decent eos, in quibus est auctoritas, ut rei pondus etiam persona confirmet. Quis enim ferat puerum aut adolescentulum, aut etiam ignobilem, si iudicet in dicendo, et quodammodo praecipiat?

9. *Enthymema* quoque est omne, quod mente concipimus: proprie tamen dicitur, quae est sententia ex contrariis; propterea quod eminere inter ceteras videtur, ut Homerus *poëta, urbs* Roma. De hoc in argumentis satis dictum est. 10. Non semper autem ad probationem adhibetur, sed aliquando ad ornatum, *Quorum igitur impunitas, Caesar, tuae clementiae laus est, eorum te ipsorum ad crudelitatem acuet oratio?* Non, quia sit ratio dissimilis, sed quia iam per alia, ut id iniustum appareret, effectum erat. 11. Et addita in *clausula* est epiphonematis modo non tam probatio, quam extrema quasi insultatio. Est enim epiphonema rei narratae vel probatae summa acclamatio,

Tantae molis erat Romanam condere gentem.

Facere enim probus adolescens periculose, quam perpeti turpiter maluit. 12. Est et, quod appellatur a novis *νόημα;* qua voce omnis intellectus accipi potest: sed hoc nomine donarunt ea, quae non dicunt, verum intelligi volunt; ut in eum, quem saepius a ludo redemerat soror, agentem cum ea talionis, quod ei pollicem dormienti recidisset, *Eras dignus, ut haberes integram manum.* 13. Sic enim auditur, *ut de-*

pugnares. Vocatur aliquid et *clausula:* quae, si est, quod *conclusionem* dicimus, et recta et quibusdam in partibus necessaria est: *Quare prius de vestro facto fateamini necesse est, quam Ligarii culpam ullam reprehendatis.* Sed nunc aliud volunt, ut omnis sensus in fine sermonis feriat aurem. 14. Turpe autem ac prope nefas ducunt, respirare ullo loco, qui acclamationem non petierit. Inde minuti corruptique sensiculi, et extra rem petiti. Neque enim possunt tam multae bonae sententiae esse, quam necesse est multae sint clausulae.

15. Iam haec magis nova sententiarum genera. *Ex inopinato:* ut dixit Vibius Crispus in eum, qui, quum loricatus in foro ambularet, praetendebat, id se metu facere, *Quis tibi sic timere permisit?* Et insigniter Africanus apud Neronem de morte matris, *Rogant te, Caesar, Galliae tuae, ut felicitatem tuam fortiter feras.* 16. Sunt et *alio relata,* ut Afer Domitius, quum Cloantillam defenderet, cui obiectum crimen, quod virum, qui inter rebellantes fuerat, sepelisset, remiserat Claudius, in epilogo filios eius alloquens, *Matrem tamen,* inquit, *pueri sepelitote.* 17. Et aliunde petita, id est, in alium locum ex alio *translata:* ut pro Spatale Crispus, quam qui heredem amator instituerat, decessit, quum haberet annos duodeviginti, *O hominem divinum, qui sibi indulsit!* 18. Facit quasdam sententias sola *geminatio:* qualis est Senecae in eo scripto, quod Nero ad Senatum misit occisa matre, quum se periclitatum videri vellet, *Salvum me esse adhuc nec credo, nec gaudeo.* Melior, quum ex contrariis valet, *Habeo, quem fugiam, quem sequar, non habeo. Quid, quod miser, quum loqui non posset, tacere non poterat?* 19. Ea vero fit pulcherrima, quum aliqua comparatione clarescit. Trachalus contra Spatalen, *Placet hoc ergo,*

o leges, diligentissimae pudoris custodes, decimas uxoribus dari, quartas meretricibus?

Sed horum quidem generum et bonae dici possunt, et malae. 20. Illae semper vitiosae, *a verbo, Patres conscripti; sic enim incipiendum est mihi, ut meminerítis patrum.* Peius adhuc, quo magis falsum est, et longius petitum, contra eandem sororem gladiatoris, cuius modo feci mentionem, *Ad digitum pugnavi.* 21. Est etiam generis eiusdem, nescio an vitiosissimum, quoties verborum ambiguitas cum rerum falsa quadam similitudine iungitur. Clarum auctorem iuvenis audivi, quum lecta in capide cuiusdam ossa sententiae gratia tenenda matri dedisset, *Infelicissima femina, nondum extulisti filium, et iam ossa legisti.* 22. Ad hoc plerique minimis etiam inventiunculis gaudent, quae excussae risum habent, inventae facie ingenii blandiuntur. De eo, qui naufragus, et ante agrorum sterilitate vexatus, in scholis fingitur se suspendisse, *Quem nec terra recipit, nec mare, pendeat.* 23. Huic simile in illo, de quo supra dixi, cui pater sua membra laceranti venenum dedit, *Qui haec edit, debet hoc bibere.* Et in luxuriosum, qui ἀποκαρτέρησιν simulasse dicitur, *Necte laqueum, habes, quod faucibus tuis irascaris: sume venenum, decet luxuriosum bibendo mori.* 24. Alia vana: ut suadentis purpuratis, ut Alexandrum Babylonis incendio sepeliant, *Alexandrum sepelio, hoc quisquam spectabit e tecto?* Quasi vero id sit in re tota indignissimum. Alia nimia; ut de Germanis dicentem quendam audivi, *Caput nescio ubi impositum:* et de viro forti, *Bella umbone propellit.* 25. Sed finis non erit, si singulas corruptorum persequar formas.

Illud potius, quod est magis necessarium. Duae sunt diversae opiniones; aliorum sententias solas paene spectantium, aliorum omnino damnantium: quorum mihi neutrum admodum placet. 26. Densi-

tas earum obstat invicem; ut in satis omnibus fructibusque arborum nihil ad iustam magnitudinem adolescere potest, quod loco, in quem crescat, caret. Nec pictura, in qua nihil circumlitum est, eminet. Ideoque artifices etiam, quum plura in unam tabulam opera contulerunt, spatiis distinguunt, ne umbrae in corpora cadant. 27. Facit res eadem concisam quoque orationem. Subsistit enim omnis sententia: ideoque post eam utique aliud est initium. Unde soluta fere oratio, et e singulis, non membris, sed frustis collata, structura caret; quum illa rotunda et undique circumcisa insistere invicem nequeant. 28. Praeter hoc etiam color ipse dicendi quamlibet claris, multis tamen ac variis velut maculis conspergitur. Porro, ut afferent lumen clavus et purpurae, in loco insertae, ita certe neminem deceat intertexta pluribus notis vestis. 29. Quare, licet haec enitere, et aliquatenus exstare videantur, tamen lumina illa non flammae, sed scintillis inter fumum emicantibus similia dixeris: quae ne apparent quidem, ubi tota lucet oratio; ut in sole sidera ipsa desinunt cerni: et, quae crebris parvisque conatibus se attollunt, inaequalia tantum, et velut confragosa; nec admirationem consequuntur eminentium, et planorum gratiam perdunt. 30. Hoc quoque accedit, quod solas captanti sententias multas dicere necesse est leves, frigidas, ineptas. Non enim potest esse delectus, ubi numero laboratur. Itaque videas et *divisionem* pro sententia poni, et argumentum, si tamen in clausula et calce pronuncietur. 31. *Occidisti uxorem ipse adulter: non ferrem te, etiamsi repudiasses*, divisio est. *Vis scire, venenum esse amatorium? viveret homo, nisi illud bibisset*, argumentum est. Nec multas plerique sententias dicunt, sed omnia tanquam sententias. 32. Huic quibusdam contrarium studium, qui fugiunt ac reformidant omnem hanc in dicendo voluptatem,

nihil probantes, nisi planum, et humile, et sine conatu. Ita, dum timent, ne aliquando cadant, semper iacent. Quod enim tantum in sententia bona crimen est? non causae prodest? non iudicem movet? non dicentem commendat? 33. Est quoddam genus, quo veteres non utebantur. Ad quam usque nos vocatis vetustatem? Nam, si ad illam extremam; multa Demosthenes, quae ante eum nemo. Quomodo potest probare Ciceronem, qui nihil putet ex Catone Gracchisque mutandum? Sed ante hos simplicior adhuc ratio loquendi fuit. 34. Ego vero haec lumina orationis velut oculos quosdam esse eloquentiae credo. Sed neque oculos esse toto corpore velim, ne cetera membra officium suum perdant: et, si necesse sit, veterem illum horrorem dicendi malim, quam istam novam licentiam. Sed patet media quaedam via, sicut in cultu victuque accessit aliquis citra reprehensionem nitor. Quare, sicut possumus, adiiciamus virtutibus, Prius tamen sit, vitiis carere: ne, dum volumus esse meliores veteribus, simus tantum dissimiles.

35. Reddam nunc, quam proximam partem dixeram esse *de tropis*, quos *motus* clarissimi nostrorum auctores vocant. Horum tradere praecepta et grammatici solent. Sed a me, quum de illorum officio loquerer, dilata haec pars est, quia de ornatu orationis gravior videbatur locus, et maiori operi reservandus.

VI. *Tropus est verbi vel sermonis a propria significatione in aliam cum virtute mutatio.* Circa quem inexplicabilis et grammaticis inter ipsos, et philosophis, pugna est, quae sint genera, quae species, qui numerus, qui cuique subiiciatur. 2. Nos omissis, quae nihil ad instituendum oratorem pertinent, cavillationibus, necessarios maxime atque in usum receptos exsequemur: hoc modo in his annotasse contenti, quosdam gratia *significationis*, quosdam *decoris* as-

sumi, et esse alios in verbis *propriis*, alios in *translatis: vertique formas* non *verborum* modo, sed et *sensuum*, et *compositionis*.[1] 3. Quare mihi videntur errasse, qui non alios crediderunt tropos, quam in quibus verbum pro verbo poneretur. Neque illud ignoro, in iisdem fere, qui significandi gratia adhibentur, esse et ornatum: sed non idem accidet contra, eruntque quidam tantum ad speciem accommodati.

4. Incipiamus igitur ab eo, qui quum frequentissimus est, tum longe pulcherrimus, *translatione* dico, quae μεταφορὰ Graece vocatur.

Quae quidem quum ita est ab ipsa nobis concessa natura, ut indocti quoque ac non sentientes ea frequenter utantur: tum ita iucunda atque nitida, ut in oratione, quamlibet clara, proprio tamen lumine eluceat. 5. Neque enim vulgaris esse, neque humilis, nec insuavis, recte modo ascita, potest. Copiam quoque sermonis auget permittendo mutuari, quae non habet: quodque difficillimum est, praestat, ne ulli rei nomen deesse videatur. Transfertur ergo nomen aut verbum ex eo loco, in quo proprium est, in eum, in quo aut proprium deest, aut translatum proprio melius est. 6. Id facimus, aut quia *necesse* est, aut quia *significantius* est, aut (ut dixi) quia *decentius*. Ubi nihil horum praestabit, quod transferetur, improprium erit. *Necessitate* rustici *gemmam* in vitibus (quid enim dicerent aliud?) et *sitire segetes*, et *fructus laborare*. Necessitate nos *durum hominem*, aut *asperum*. Non enim proprium erat, quod daremus his affectibus, nomen. 7. Iam, *incensum ira:* et *inflammatum cupiditate:* et *lapsum errore, significandi* gratia. Nihil enim horum suis verbis, quam his arcessitis, magis proprium erat. Illa ad *ornatum, lumen orationis*, et *generis claritatem*, et *concionum procellas*, et *eloquentiae fulmina:* ut Cicero pro Milone,

Clodium fontem gloriae eius vocat, et alio loco *segetem ac materiem.* 8. Quaedam etiam, parum speciosa dictu, per hanc explicantur,

Hoc faciunt, nimio ne luxu obtusior usus
Sit genitali arvo, et sulcos oblimet inertes.

In totum autem metaphora brevior similitudo: eoque distat, quod illa comparatur rei, quam volumus exprimere, haec pro ipsa re dicitur. 9. *Comparatio* est, quum dico fecisse quid hominem, *ut leonem;* translatio, quum dico de homine, *leo est.* Huius vis omnis quadruplex maxime videtur: quum in rebus animalibus aliud pro alio ponitur; ut de agitatore,

— — *gubernator magna contorsit equum vi:*

et, ut Livius, Scipionem a Catone *allatrari* solitum, refert. 10. Inanima pro aliis generis eiusdem sumuntur, ut, *Classique immittit habenas:* aut pro rebus animalibus inanima,

Ferro, non fato, moerus Argivum occidit:

aut contra,

— — *sedet inscius alto*
Accipiens sonitum saxi de vertice pastor.

11. Praecipueque ex his oritur sublimitas, quae audaci et proxime periculum translatione tolluntur, quum rebus sensu carentibus actum quendam et animos damus; qualis est,

Pontem indignatus Araxes.

12. Et illa Ciceronis, *Quid enim tuus ille, Tubero, destrictus in acie Pharsalica gladius agebat? Cuius latus ille mucro petebat? qui sensus erat armorum tuorum?* Duplicatur interim haec virtus apud Virgilium,

— — *Ferrumque armare veneno.*

Nam et *veneno armare*, et *ferrum armare*, translatio est. 13. Secantur haec in plures: ut a rationali ad rationale, et idem de irrationalibus: et haec invicem, quibus similis ratio est, et a toto, et a partibus. Sed

iam non pueris praecipimus, ut, accepto genere, species intelligere non possint.

14. Ut modicus autem atque opportunus eius usus illustrat orationem: ita frequens et obscurat, et taedio complet: continuus vero in *allegoriam* et *aenigmata* exit. Sunt etiam quaedam et humiles translationes, ut id, de quo modo dixi, *Saxea est verruca*, et sordidae: 15. non enim, si Cicero recte *sentinam reipublicae* dixit, foeditatem hominum significans, idcirco probem illud quoque veteris oratoris, *Persecuisti reipublicae vomicas*. Optimeque Cicero demonstrat cavendum, ne sit deformis translatio: qualis est (nam ipsis eius utar exemplis) *Castratam morte Africani rempublicam*, et, *Stercus curiae Glauciam;* 16. ne nimio maior: aut, quod saepius accidit, minor; ne dissimilis: quorum exempla nimium frequenter deprehendet, qui scierit haec vitia esse. Sed copia quoque modum egressa vitiosa est; praecipue in eadem specie. 17. Sunt et durae, id est, a longinqua similitudine ductae: ut, *Capitis nives*, et,

Iupiter hibernas cana nive conspuit Alpes.

In illo vero plurimum erroris, quod ea, quae poëtis (qui et omnia ad voluptatem referunt, et plurima vertere etiam ipsa metri necessitate coguntur) permissa sunt, convenire quidam etiam prosae putant. 18. At ego in agendo nec *pastorem populi* auctore Homero dixerim: nec *volucres pennis remigare:* licet Virgilius in apibus ac Daedalo speciosissime sit usus. Metaphora enim aut vacantem occupare locum debet, aut, si in alienum venit, plus valere eo, quod expellit.

Quod aliquanto paene etiam magis de *synecdoche* dicam. 19. Nam *translatio* permovendis animis plerumque et signandis rebus, ac sub oculos subiiciendis reperta est: haec variare sermonem potest, ut ex uno plures intelligamus, parte totum, specie genus, praecedentibus sequentia, vel omnia haec con-

tra; liberior poëtis, quam oratoribus. 20. Nam prosa, ut *mucronem* pro gladio, et *tectum* pro domo recipiet: ita non *puppim* pro navi, nec *abietem* pro tabellis. Et rursus, ut pro gladio *ferrum*, ita non pro equo *quadrupedem*. Maxime autem in orando valebit numerorum illa libertas. Nam et Livius saepe sic dicit, *Romanus proelio victor*, quum Romanos vicisse significat: et contra Cicero ad Brutum, *Populo*, inquit, *imposuimus, et oratores visi sumus*, quum de se tantum loqueretur. 21. Quod genus non orationes modo ornat, sed etiam quotidiani sermonis usus recipit. Quidam συνεκδοχὴν vocant, et quum id, in contextu sermonis quod tacetur, accipimus. Verbum enim ex verbo intelligi, quod inter vitia *ellipsis* vocatur.

Arcades ad portas ruere. — —

22. Mihi hanc figuram esse magis placet. Illic ergo reddetur. Aliud etiam intelligitur ex alio,

Aspice, aratra iugo referunt suspensa iuvenci,

unde apparet noctem appropinquare. Id nescio an oratori conveniat, nisi in argumentando, quum rei signum est. Sed hoc ab elocutionis ratione distat.

23. Nec procul ab hoc genere discedit μετωνυμία, quae est *nominis pro nomine positio;* cuius vis est, pro eo, quod dicitur, causam, propter quam dicitur, ponere: sed, ut ait Cicero, ὑπαλλαγὴν rhetores dicunt. Haec inventa ab inventore, et subiecta ab obtinentibus significat: ut, *Cererem corruptam undis:* et

— — *receptus*

Terra Neptunus classes Aquilonibus arcet.

24. Quod fit retro durius. Refert autem, in quantum dictus tropus oratorem sequatur. Nam, ut *Vulcanum* pro igne vulgo audimus, et, *vario Marte pugnatum*, eruditus est sermo, et *Venerem*, quam coitum, dixisse magis decet: ita *Liberum* et *Cererem* pro vino et pane licentius, quam ut fori severitas ferat.

Sicut ex eo, quod continetur, usus recipit *bene moratas urbes*, et *poculum epotum*, et *saeculum felix*. 25. At id, quod contra est, raro audeat quis, nisi poëta,

— — *iam proximus ardet Ucalegon.*

Nisi forte hoc potius est, a possessore, quod possidetur: ut *hominem devorari*, cuius patrimonium consumatur. Quo modo fiunt innumerabiles species. 26. Huius enim sunt generis, quum *ab Annibale caesa apud Cannas sexaginta millia* dicimus: et apud Tragicos *ab Aegialeo*: et *carmina Virgilium*, *venisse commeatus*, qui afferantur: *sacrilegium deprehensum*, non sacrilegum: *armorum scientiam habere*, non artis. 27. Illud quoque et poëtis et oratoribus frequens, quo id, quod efficit, ex eo, quod efficitur, ostendimus. Nam et carminum auctores,

Pallida mors aequo pulsat pede pauperum tabernas,

et,

Pallentesque habitant morbi, tristisque senectus;

et orator *praecipitem iram*, *hilarem adolescentiam*, *segne otium* dicet.

28. Est etiam huic tropo quaedam cum synecdoche vicinia. Nam, quum dico *vultus hominis* pro vultu, dico pluraliter, quod singulare est; sed non id ago, ut unum ex multis intelligatur (nam id est manifestum), sed nomen immuto: et, quum aurata tecta, *aurea*, pusillum a vero discedo, quia non est nisi pars auratura. Quae singula exsequi, minutioris est curae, etiam non oratorem instituentibus.

29. *Antonomasia*, quae aliquid pro nomine ponit, poëtis quoque modo frequentissima, et per *epitheton*, quia detracto eo, cui apponitur, valet pro nomine, *Tydides*, *Pelides*: et ex his, quae in quocunque sunt *praecipua*,

— — *Divum pater, atque hominum rex:*

et ex factis, quibus persona signatur,

— — *Thalamo quae fixa reliquit Impius.*

30. Oratoribus etiamsi rarus eius rei, nonnullus tamen usus est. Nam, ut *Tydiden* et *Peliden* non dixerint, ita dixerunt *impium* pro parricida: *eversorem* quoque *Carthaginis et Numantiae* pro Scipione, et *Romanae eloquentiae principem* pro Cicerone posuisse non dubitent. Ipse certe usus est hac libertate: *Non multa peccas, inquit ille fortissimo viro senior magister.* Neutrum enim nomen est positum, et utrumque intelligitur.

31. Ὀνοματοποιΐα quidem, id est, *fictio nominis*, Graecis inter maximas habita virtutes, nobis vix permittitur. Et sunt plurima ita posita ab iis, qui sermonem primi fecerunt, aptantes affectibus vocem. Nam *mugitus*, et *sibilus*, et *murmur* inde venerunt. 32. Deinde, tanquam consummata sint omnia, nihil generare audemus ipsi, quum multa quotidie ab antiquis ficta moriantur. Vix illa, quae παραγόμενα vocant, quae ex vocibus in usum receptis quocunque modo declinantur, nobis permittimus, qualia sunt *Syllaturit*, et *proscripturit:* atque *laureati postes*, pro illo, lauro coronati, ex eadem fictione sunt. 33. Sed hoc feliciter, *evaluit:* at contra *vio* pro *eo*, infelicius. In Graecis *obelisco, coludumo*, etc. dure etiam iungere vetamur, qui toleranter videre *septentriones* videmur.

34. Eo magis necessaria κατάχρησις, quam recte dicimus *abusionem*, quae non habentibus nomen suum, accommodat quod in proximo est: sic,

— —*Equum divina Palladis arte Aedificant:*

et apud Tragicos, *Et iam leo pariet*, at pater est. 35. Mille sunt haec, et *acetabula*, quicquid habent; et *pyxides*, cuiuscunque materiae sunt; et *parricida*, matris quoque aut fratris interfector. Discernendumque est hoc totum a translatione genus, quia *abusio* est, ubi nomen defuit: *translatio*, ubi aliud fuit. Nam poëtae solent abusive etiam in his rebus, qui-

bus nomina sua sunt, vicinis potius uti: quod rarum in prosa est. 36. Illa quoque quidam κατάχρησις volunt esse, quum pro temeritate *virtus*, aut pro luxuria *liberalitas* dicitur. A quibus haec quidem dissonantia sunt, quod in his non verbum pro verbo ponitur, sed res pro re. Neque enim putat quisquam *luxuriam* et *liberalitatem* idem significare: verum id, quod fit, alius *luxuriam* esse dicit, alius *liberalitatem*: quamvis neutri dubium sit, haec esse diversa.

37. Superest ex his, quae aliter significant, μετάληψις, id est, *transumtio*, *quae ex alio in aliud velut viam praestat*: tropus et rarissimus, et maxime improprius, Graecis tamen frequentior, qui *Centaurum* Chirona, et νήσους θοὰς ὀξείας dicunt. Nos quis ferat, si Verrem *suem*: aut Laelium *doctum* nominemus? 38. Est enim haec in metalepsi natura, ut inter id, quod transfertur, sit medius quidam gradus, nihil ipse significans, sed praebens transitum: quem tropum magis affectamus, ut habere videamur, quam ullo in loco desideramus. Nam eius frequentissimum exemplum est, *cano*, *canto*, *dico*: ita *cano*, *dico*. Interest medium illud *canto*. 39. Nec diutius in eo morandum: nihil enim usus admodum video, nisi, ut dixi, in mediis.

Cetera iam non significandi gratia, sed ad ornandam modo, non augendam orationem assumuntur. 40. Ornat enim ἐπίθετον, quod recte dicimus *appositum*: a nonnullis *sequens* dicitur. Eo poëtae et frequentius et liberius utuntur. Namque illis satis est convenire verbo, cui apponitur: itaque et *dentes albos* et *humida vina* in iis non reprehendemus. Apud oratorem, nisi aliquid efficitur, redundat. Tum autem efficitur, si sine illo, quod dicitur, minus est; qualia sunt, *O scelus abominandum*, *o deformem libidinem*. 41. Exornatur autem res tota maxime translationibus, *Cupiditas effrenata*, et *Insanae substru-*

ctiones. Et solet fieri aliis adiunctis epitheton tropus, ut apud Virgilium, *Turpis egestas*, et, *Tristis senectus.* Verumtamen talis est ratio huiusce virtutis, ut sine appositis nuda sit et velut incompta oratio; oneretur tamen multis. 42. Nam fit longa et impedita, ut in quaestionibus eam iudices similem agmini totidem lixas habenti, quot milites quoque, in quo et numerus est duplex, nec duplum virium: quanquam non singula modo, sed etiam plura verba apponi solent: ut,

Coniugio Anchisa Veneris dignate superbo.

43. Sed hoc quoque modo duo verba, uni apposita, ne versum quidem decuerint. Sunt autem, quibus non videatur hic omnino tropus, quia nihil vertat. Necesse est semper, ut id, quod est appositum, si a proprio diviseris, per se significet, et faciat *antonomasiam.* Nam, si dicas, *Ille, qui Numantiam et Carthaginem evertit*, antonomasia est: si adieceris *Scipio*, appositum. 44. Non potest ergo non esse iunctum.

At ἀλληγορία, quam *inversionem* interpretantur, aliud verbis, aliud sensu ostendit, etiam interim contrarium. Prius, ut,

O navis, referent in mare te novi
Fluctus: o quid agis? fortiter occupa
Portum.

totusque ille Horatii locus, quo *navem* pro republica, *fluctuum tempestates* pro bellis civilibus, *portum* pro pace atque concordia dicit. 45. Tale Lucretii,

Avia Pieridum peragro loca. — —

et Virgilii,

Sed nos immensum spatio confecimus aequor:
Et iam tempus equum fumantia solvere colla.

46. Sine translatione vero in Bucolicis,

Certe equidem audieram, qua se subducere colles
Incipiunt, mollique iugum demittere clivo,

Usque ad aquam, et veteris iam fracta cacumina fagi,
Omnia carminibus vestrum servasse Menalcam.

47. Hoc enim loco praeter nomen cetera propriis decisa sunt verbis: verum non pastor Menalcas, sed Virgilius est intelligendus. Habet usum talis allegoriae frequenter oratio, sed raro totius: plerumque apertis permixta est. Tota apud Ciceronem talis est: *Hoc miror enim, queror que, quemquam hominem ita pessumdare alterum verbis velle, ut etiam navem perforet, in qua ipse naviget.* 48. Illud commixtum frequentissimum: *Equidem ceteras tempestates et procellas in illis duntaxat fluctibus concionum semper Miloni putavi esse subeundas.* Nisi adiecisset *duntaxat fluctibus concionum*, esset allegoria: nunc eam miscuit. Quo in genere et species ex arcessitis verbis venit, et intellectus ex propriis. 49. Illud vero longe speciosissimum genus orationis, in quo trium permixta est gratia, similitudinis, allegoriae, translationis: *Quod fretum, quem Euripum, tot motus, tantas, tam varias habere creditis agitationes, commutationes, fluctus, quantas perturbationes, et quantos aestus ratio comitiorum? Dies intermissus unus, aut nox interposita saepe et perturbat omnia, et totam opinionem parva nonnunquam commutat aura rumoris.* 50. Nam id quoque in primis est custodiendum, ut, quo ex genere coeperis translationis, hoc desinas. Multi autem, quum initium a tempestate sumpserunt, incendio aut ruina finiunt: quae est inconsequentia rerum foedissima. 51. Ceterum allegoria parvis quoque ingeniis, et quotidiano sermoni frequentissime servit. Nam illa in agendis causis iam detrita, *Pedem conferre*, et *Iugulum petere*, et *Sanguinem mittere*, inde sunt: nec offendunt tamen. Est enim grata in eloquendo novitas, et emutatio: et magis inopinata delectant. Ideoque iam in his ami-

simus modum, et gratiam rei nimia captatione consumpsimus. 52. Est in *exemplis* allegoria, si non praedicta ratione ponantur. Nam, ut *Dionysium Corinthi esse*, quo Graeci omnes utuntur; ita plurima similia dici possunt. Haec allegoria, quae est obscurior, *aenigma* dicitur: vitium meo quidem iudicio (si quidem dicere dilucide, virtus), quo tamen et poëtae utuntur,

Dic, quibus in terris, et eris mihi magnus Apollo,
Tres pateat coeli spatium non amplius ulnas?

et oratores nonnunquam: 53. ut Caelius, *quadrantariam Clytaemnestram, et in triclinio coam, in cubiculo nolam.* Namque et nunc quaedam solvuntur, et tum erant notiora, quum dicerentur: et *aenigmata* sunt tamen, nec ea, nisi quis interpretetur, intelligas.

54. In eo vero genere, quo contraria ostenduntur, *ironia* est: *illusionem* vocant: quae aut pronunciatione intelligitur, aut persona, aut rei natura: nam, si qua earum verbis dissentit, apparet diversam esse orationi voluntatem. 55. Quanquam in plurimis id tropis accidit, ut intersit, quid de quo dicatur: quia (quod dicitur alibi) verum est, et laudis simulatione detrahere, et vituperationis laudare, concessum esse. Quale est, *quod C. Verres, praetor urbanus, homo sanctus et diligens, subsortitionem eius in eo codice non haberet.* Et contra, *Oratores visi sumus, et populo imposuimus.* 56. Aliquando cum risu quodam contraria dicuntur iis, quae intelligi volunt: quemadmodum in Clodium, *Integritas tua te purgavit, mihi crede, pudor eripuit, vita anteacta servavit.*

57. Praeter haec usus est allegoriae, ut tristia dicamus melioribus verbis, aut bonae rei gratia quaedam contrariis significemus, aliud textu: quae et enumeravimus. Haec, si quis profecto ignorat, quibus Graeci nominibus appellent, *σαρκασμὸν, ἀστεϊσμὸν, ἀντίφρασιν, παροιμίαν* dici sciat. 58. Sunt etiam,

qui haec non species allegoriae, sed ipsa tropos dicunt: acri quidem ratione, quod illa obscurior sit, in his omnibus aperte appareat, quid velimus. Cui accedit hoc quoque, quod genus, quum dividitur in species, nihil habet proprium; ut *arbor pinus*, et *olea*, et *cupressus*, et ipsius per se nulla proprietas: *Allegoria* vero habet aliquid proprium. Quod quo modo fieri potest, nisi ipsa species est? Sed ad utendum nihil refert.

59. Adiicitur his μυκτηρισμός, dissimulatus quidam, sed non latens derisus.

Pluribus autem verbis quum id, quod uno aut paucioribus certe dici potest, explicatur, περίφρασιν vocant, *circuitum eloquendi*, qui nonnunquam necessitatem habet, quoties dictu deformia operit: ut Sallustius, *Ad requisita naturae:* 60. interim ornatum petit solum, qui est apud poëtas frequentissimus:

Tempus erat, quo prima quies mortalibus aegris
Incipit, et dono divum gratissima serpit;

61. et apud oratores non rarus, semper tamen astrictior. Quicquid enim significari brevius potest, et cum ornatu latius ostenditur, περίφρασις est: cui nomen Latine datum est, non sane orationis aptum virtuti, *circumlocutio*. Verum haec ut, quum decorem habet, *periphrasis*; ita, quum in vitium incidit, περισσολογία dicitur. Obstat enim, quicquid non adiuvat.

62. *Hyperbaton* quoque, id est *verbi transgressionem*, quoniam frequenter ratio comparationis et decor poscit, non immerito inter virtutes habemus. Fit enim frequentissime aspera et dura, et dissoluta et hians oratio, si ad necessitatem ordinis sui verba redigantur, et, ut quodque oritur, ita proximis, etiam si vinciri non potest, alligetur. 63. Differenda igitur quaedam, et praesumenda, atque, ut in structuris lapidum impolitorum, loco, quo convenit, quodque ponendum. Non enim recidere ea, nec polire possu-

mus, quo coagmentata se magis iungant, sed utendum iis, qualia sunt, eligendaeque sedes. 64. Nec aliud potest sermonem facere numerosum, quam opportuna ordinis mutatio. Neque alio ceris Platonis inventa sunt quatuor illa verba, quibus in illo pulcherrimo operum *in Piraeeum se descendisse* significat, plurimis modis scripta, quod eum quoque maxime facere experiretur. 65. Verum id quum duobus verbis fit, ἀναστροφὴ dicitur, *reversio* quaedam: qualia sunt vulgò, *Mecum, secum:* apud oratores et historicos, *Quibus de rebus.* At, quum decoris gratia contrahitur longius verbum, proprie *hyperbati* tenet nomen: ut, *Animadverti, iudices, omnem accusatoris orationem in duas divisam esse partes.* Nam *in duas partes divisam esse*, rectum erat, sed durum et incomptum. 66. Poëtae quidem etiam verborum divisionem faciunt, et transgressionem,

— — *Hyperboreo septem subiecta trioni.*

quod oratio nequaquam recipiet. At id quidem est, propter quod, quum dicitur, *tropus* fit, quia componendus est e duobus intellectus. 67. Alioqui, ubi nihil ex significatione mutatum est, et structura sola variatur, *figura* potius *verborum* dici potest: sicut multi narrationem longis mutant hyperbatis. Ex confusis quae vitia accidunt, suo loco diximus.

Hyperbolen audacioris ornatus summo loco posui. Est haec *decens veri superiectio.* Virtus eius ex diverso par augendi atque minuendi. 68. Fit pluribus modis. Aut enim plus facto dicimus, *Vomens, frustis esculentis gremium suum et totum tribunal implevit.*

— — *Geminique minantur In coelum scopuli.*

aut res per similitudinem attollimus:

— — *Credas innare revulsas Cycladas.*

69. aut per comparationem: ut,

— — *Fulminis ocior alis.*

aut signis quasi quibusdam,

Illa vel intactae segetis per summa volaret
Gramina, nec teneras cursu laesisset aristas.

70. vel translatione, ut ipsum illud *volaret*. Crescit interim hyperbole, alia insuper addita: ut Cicero in Antonium dicit, *Quae Charybdis tam vorax? Charybdin dico? quae, si fuit, fuit animal unum: Oceanus, medius fidius, vix videtur tot res, tam dissipatas, tam distantibus in locis positas, tam cito absorbere potuisse.* 71. Exquisitam vero figuram huius rei deprehendisse apud principem lyricorum Pindarum videor in libro, quem inscripsit ὕμνους. Is namque *Herculis impetum adversus Meropas*, qui in insula Co dicuntur habitasse, non igni, nec ventis, nec mari, sed *fulmini* dicit *similem fuisse:* ut illa minora, hoc par esset. 72. Quod imitatus Cicero, illa composuit in Verrem, *Versabatur in Sicilia longo intervallo non Dionysius ille, nec Phalaris, (tulit enim illa quondam insula multos et crudeles tyrannos) sed quoddam novum monstrum ex vetere illa immanitate, quae in iisdem versata locis dicitur. Non enim Charybdin tam infestam neque Scyllam navibus, quam istum in eodem freto fuisse arbitror.* 73. Nec pauciora sunt genera minuendi. — *Vix ossibus haerent.* Et quod Cicero in quodam ioculari libello,

Fundum Varro vocat, quem possim mittere funda:
Ni tamen exciderit, qua cava funda patet.

Sed huius quoque rei servetur mensura quaedam. Quamvis est enim omnis *hyperbole* ultra fidem: non tamen esse debet ultra modum: nec alia via magis in κακοζηλίαν itur. 74. Piget referre plurima hinc orta vitia, quum praesertim minime sint ignota et obscura. Monere satis est, mentiri *hyperbolen*, nec ita, ut mendacio fallere velit. Quo magis intuendum est, quousque deceat extollere, quod nobis non creditur. Pervenit haec res frequentissime ad risum:

qui si aptus est, *urbanitatis*, sin aliter, *stultitiae* nomen assequitur. 75. Est autem in usu vulgo quoque et inter eruditos, et apud rusticos: videlicet quod a natura est omnibus *augendi res* vel *minuendi* cupiditas insita, nec quisquam vero contentus est. Sed ignoscitur, quia non affirmamus. 76. Tum est *hyperbole* virtus, quum res ipsa, de qua loquendum est, naturalem modum excessit. Conceditur enim amplius dicere, quia dici, quantum est, non potest: meliusque ultra, quam citra, stat oratio. Sed de hoc satis, quia eundem locum plenius in eo libro, quo *causas corruptae eloquentiae* reddebamus, tractavimus.

M. FABII QUINTILIANI DE ORATORIA INSTITUTIONE

LIBER NONUS.

1. Quum sit proximo libro de tropis dictum, sequitur pertinens ad *figuras*, quae σχήματα Graece vocantur, locus, ipsa rei natura coniunctus superiori. Nam plerique has tropos esse existimaverunt: quia sive ex hoc duxerint nomen, quod sint formati quodam modo; 2. sive ex eo, quod vertant orationem, unde et *motus* dicuntur. Fatendum erit, esse utrumque eorum etiam in figuris. Usus quoque est idem: nam et vim rebus adiiciunt, et gratiam praestant. Nec desunt, qui tropis figurarum nomen imponant: quorum est C. Artorius Proculus. 3. Quin adeo similitudo manifesta est, ut eam discernere non sit in promptu.

Nam, quo modo quaedam in his species plane distant, manente tamen generali illa societate, quod utraque res a recta et simplici ratione cum aliqua dicendi virtute deflectitur: ita quaedam perquam tenui limite dividuntur: ut quum *ironia* tam inter figuras sententiae, quam inter tropos reperiatur; *περίφρασιν* autem, et *ὑπερβατὸν*, et *ὀνοματοποιΐαν*, clari quoque auctores figuras verborum potius, quam tropos, dixerint.

4. Quo magis signanda est utriusque rei differentia. Est igitur *tropus, sermo a naturali et principali significatione translatus ad aliam, ornandae orationis gratia:* vel, (ut plerique Grammatici finiunt) *dictio ab eo loco, in quo propria est, translata in eum, in quo propria non est. Figura* (sicut nomine ipso patet) *est conformatio quaedam orationis, remota a communi et primum se offerente ratione.* 5. Quare in tropis ponuntur verba alia pro aliis, ut in *μεταφορᾷ*, *μετωνυμίᾳ*, *ἀντονομασίᾳ*, *μεταλήψει*, *συνεκδοχῇ*, *καταχρήσει*, *ἀλληγορίᾳ*, plerumque *ὑπερβολῇ*: namque et rebus fit, et verbis. *Ὀνοματοποιΐα* fictio est nominis: ergo hoc quoque pro aliis ponitur, quibus usuri fuimus, si illud non fingeremus. 6. *Περίφρασις* etiamsi frequenter et id ipsum, in cuius locum assumitur, nomen complecti solet, utitur tamen pluribus pro uno. *Ἐπίθετον*, quoniam plerumque *antonomasiae* pars est, coniunctione eius fit *tropus*. In *hyperbato* commutatio est ordinis: ideoque multi tropis hoc genus eximunt. Transfert tamen verbum aut partem eius a suo loco in alienum. 7. Horum nihil in figuras cadit. Nam et propriis verbis, et ordine collocatis figura fieri potest. Quomodo autem *ironia* alia sit tropi, alia schematos, suo loco reddam. Nomen enim fateor esse commune, et scio, quam multiplicem habeant, quamque scrupulosam disputationem: sed ea non pertinet ad praesens meum propositum. Nihil

enim refert, quomodo appelletur utrumlibet eorum, si, quid orationi prosit, apparet. Nec mutatur vocabulis vis rerum. 8. Et, sicut homines, si aliud acceperunt, quam quod habuerant, nomen, iidem sunt tamen: ita haec, de quibus loquimur, sive tropi, sive figurae dicentur, idem efficient. Non enim nominibus prosunt, sed effectibus: ut, *statum coniecturalem*, an *infitialem*, an *facti*, an *de substantia* nominemus, nihil interest, dum idem quaeri sciamus. 9. Optimum ergo in his sequi maxime recepta, et rem ipsam, quocunque appellabitur modo, intelligere. Illud tamen notandum, coire frequenter in easdem sententias et τρόπον et figuram. Tam enim translatis verbis, quam propriis, figuratur oratio.

10. Est autem non mediocris inter auctores dissensio, et quae vis nominis eius, et quot genera, et quae, quam multaeque sint species. Quare primum intuendum est, quid accipere debeamus figuram. Nam duobus modis dicitur: uno, qualiscunque forma sententiae; sicut in corporibus, quibus, quoquo modo sunt composita, utique habitus est aliquis: 11. altero, quo proprie schema dicitur, in sensu vel sermone aliqua a vulgari et simplici specie cum ratione mutatio: sicut nos sedemus, incumbimus, respicimus. Itaque, quum in eosdem casus, aut tempora, aut numeros, aut etiam pedes continuo quis, aut certe nimium frequenter incurrit, praecipere solemus variandas figuras esse vitandae similitudinis gratia. 12. In quo ita loquimur, tanquam omnis sermo habeat figuram: itemque eadem figura dici *cursitare*, qua *lectitare*, id est, eadem ratione declinari. Quare illo intellectu priore et communi nihil non figuratum est. Quo si contenti sumus, non immerito Apollodorus, si tradenti Caecilio credimus, incomprehensibilia partis huius praecepta existimarit. 13. Sed, si habitus quidam, et quasi gestus sic appellandi

sunt, id demum hoc loco accipi *schema* oportebit, quod sit a simplici atque in promptu posito dicendi modo poëtice vel oratorie mutatum. Sic enim verum erit, aliam esse orationem ἀσχημάτιστον, id est carentem figuris, quod vitium non inter minima est; aliam ἐσχηματισμένην, id est figuratam. 14. Id ipsum tamen anguste Zoilus terminavit, qui id solum putaverit schema, quo aliud simulatur dici, quam dicitur; quod sane vulgo quoque sic accipi scio: unde et *figuratae controversiae* quaedam, de quibus paullo post dicam, vocantur. Ergo figura sit *arte aliqua novata forma dicendi.*

15. Genus eius unum quidam putaverunt, in hoc ipso diversas opiniones secuti. Nam hi, quia verborum mutatio sensus quoque verteret, omnes figuras in verbis esse dixerunt: illi, quia verba rebus accommodarentur, omnes in sensibus. Quarum utraque manifesta cavillatio est. 16. Nam, et eadem dici solent aliter atque aliter, manetque sensus elocutione mutata: et figura sententiae plures habere verborum figuras potest. Illa est enim posita in concipienda cogitatione, haec in enuncianda: sed frequentissime coëunt: ut in hoc, *Iamiam, Dolabella, neque me tui neque tuorum liberum.* Nam oratio a iudice aversa, in sententia: *iamiam* et *liberum*, in verbis sunt schemata.

17. Inter plurimos enim, quod sciam, consensum est, duas eius esse partes, διανοίας, id est *mentis*, vel *sensus*, vel *sententiarum*; nam his omnibus modis dictum est: et λέξεως, id est *verborum*, vel *dictionis*, vel *elocutionis*, vel *sermonis*, vel *orationis*; nam et variatur, et nihil refert. 18. Cornelius tamen Celsus adiicit verbis et sententiis *figuras colorum:* nimia profecto novitatis cupiditate ductus. Nam quis ignorasse eruditum alioqui virum credat, colores et sententias sensus esse? Quare, sicut omnem orationem,

ita figuras quoque versari necesse est in sensu, et in verbis.

19. Ut vero natura prius est, concipere animo res, quam enunciare: ita de iis figuris ante est loquendum, quae ad mentem pertinent: quarum quidem utilitas quum magna, tum multiplex, in nullo non orationis opere vel clarissime lucet. Nam, etsi minime videtur pertinere ad *probationem*, qua figura quidque dicatur, facit tamen credibilia, quae dicimus, et in animos iudicum, qua non observatur, irrepit. 20. Namque, ut in armorum certamine adversos ictus et rectas ac simplices manus quum videre, tum etiam cavere ac propulsare facile est, aversae tectaeque minus sunt observabiles, et aliud ostendisse, quam petas, artis est: sic oratio, quae astu caret, pondere modo et impulsu proeliatur; simulanti, variantique conatus, in latera atque in terga incurrere datur, et arma avocare, et velut nutu fallere. 21. Iam vero affectus nihil magis ducit. Nam si frons, oculi, manus multum ad motum animorum valent, quanto plus orationis ipsius vultus ad id, quod efficere tendimus, compositus? Plurimum tamen ad commendationem facit, sive in conciliandis agentis moribus, sive ad promerendum actioni favorem, sive ad levandum varietate fastidium, sive ad quaedam vel decentius indicanda vel tutius.

22. Sed antequam, quae cuique rei figura conveniat, ostendo, dicendum est, nequaquam eas esse tam multas, quam sint a quibusdam constitutae. Neque enim me morent nomina illa, quae fingere utique Graecis promptissimum est. 23. Ante omnia igitur illi, qui totidem figuras putant, quot affectus, repudiandi: non quia affectus non sit quaedam qualitas mentis; sed quia figura, quam non communiter, sed proprie nominamus, non sit simplex rei cuiuscunque enunciatio. Quapropter in dicendo irasci, dolere,

misereri, timere, confidere, contemnere, non sunt figurae: non magis, quam suadere, minari, rogare, excusare. 24. Sed fallit parum intuentes, quod inveniunt in omnibus hic locis figuras, et earum exempla ex orationibus excerpunt. Neque enim pars ulla dicendi est, quae non recipere eas possit. Sed aliud est admittere figuram, aliud figuram esse. Neque enim verebor explicandae rei gratia frequentiorem eiusdem nominis repetitionem. 25. Quare dabunt mihi aliquam in irascente, deprecante, miserante figuram, scio: sed non ideo irasci, misereri, deprecari, figura erit. Cicero quidem omnia orationis lumina in hunc locum congerit, mediam quandam (ut arbitror) secutus viam: ut neque omnis sermo schema iudicaretur, neque ea sola, quae haberent aliquam remotam ab usu communi fictionem: sed quae essent clarissima, et ad movendum auditorem valerent plurimum: quem duobus ab eo libris tractatum locum ad literam subieci, ne fraudarem legentes iudicio maximi auctoris.

26. In tertio de *Oratore* ita scriptum est: *In perpetua autem oratione, quum et coniunctionis lenitatem, et numerorum, quam dixi, rationem tenuerimus, tum est quasi luminibus distinguenda et frequentanda omnis oratio sententiarum atque verborum.* 27. *Nam et* commoratio *una in re permultum movet, et illustris* explanatio, *rerumque, quasi gerantur, sub aspectum paene subiectio: quae et in exponenda re plurimum valet, et ad illustrandum id, quod exponitur, et ad amplificandum; ut iis, qui audient, illud, quod augebimus, quantum efficere oratio poterit, tantum esse videatur: et huic contraria saepe* percursio *est; et ad plus intelligendum, quam dixeris,* significatio; *et distincte concisa* brevitas, *et* extenuatio: 28. *et huic adiuncta* illusio, *a praeceptis Caesaris non abhorrens; et ab re* digressio; *in qua quum fuerit de-*

lectatio, *tum* reditus *ad rem aptus et concinnus esse debebit:* propositioque, *quid sis dicturus: et ab eo, quod est dictum*, seiunctio: *et* reditus *ad propositum: et* iteratio: *et rationis apta* conclusio: 29. *tum augendi minuendive causa veritatis* superlatio, *atque* traiectio: *et* rogatio, *atque huic finitima quasi* percontatio: expositio*que sententiae suae: tum illa, quae maxime quasi irrepit in hominum mentes, alia dicentis ac significantis* dissimulatio; *quae est periucunda, quum in oratione, non contentione, sed sermone tractatur:* 30. *deinde* dubitatio, *tum* distributio, *tum* correctio, *vel ante, vel post quam dixeris, vel quum aliquid a te ipso reiicias.* Praemunitio *etiam est ad id, quod aggrediare: et* reiectio *in alium;* communicatio, *quae est quasi cum iis ipsis, apud quos dicas, deliberatio: morum ac vitae* imitatio, *vel in personis, vel sine illis, magnum quoddam ornamentum orationis, et aptum ad animos conciliandos vel maxime, saepe autem etiam ad commovendos:* 31. *personarum* ficta inductio, *vel gravissimum lumen augendi:* descriptio, *erroris* inductio, *ad hilaritatem* impulsio, anteoccupatio: *tum duo illa, quae maxime movent*, similitudo, *et* exemplum: digestio, interpellatio, contentio, reticentia, commendatio. 32. *Vox quaedam libera, atque etiam effrenatior, augendi causa:* iracundia, obiurgatio, promissio, deprecatio, obsecratio, declinatio *brevis a proposito, non ut superior illa* digressio, purgatio, conciliatio, laesio, optatio, *atque* exsecratio. 33. *His fere luminibus illustrant orationem sententiae. Orationis autem ipsius, tanquam armorum, est vel ad usum* comminatio *et quasi* petitio, *vel ad venustatem ipsa* tractatio. *Nam et* geminatio *verborum habet interdum vim, leporem alias: si paullulum immutatum verbum atque deflexum: et eiusdem verbi crebra tum a primo* repetitio, *tum in extremum* conversio, *et*

in eadem verba impetus, *et* concursio, *et* adiunctio, *et* progressio: *et eiusdem verbi crebrius positi quaedam* distinctio, *et* revocatio *verbi*: *et illa*, *quae* similiter desinunt, *aut quae* cadunt similiter, *aut quae* paribus paria *referuntur*, *aut quae sunt inter se similia*. 34. *Est etiam* gradatio *quaedam*, *et* conversio, *et verborum concinna* transgressio: *et* contrarium; *et* dissolutum, *et* declinatio, *et* reprehensio, *et* exclamatio, *et* imminutio; *et quod* in multis casibus *ponitur*, *et quod de singulis rebus propositis ductum* refertur ad singula, *et ad propositum* subiecta ratio, *et item in distributis* supposita ratio: 35. *et* permissio, *et rursus alia* dubitatio, *et* improvisum *quiddam*: et dinumeratio, *et alia* correctio, *et* dissipatio, *et* continuatum, *et* interruptum, *et* imago, *et sibi ipsi* responsio, *et* immutatio, *et* disiunctio, *et* ordo, *et* relatio, *et* digressio, *et* circumscriptio. 36. *Haec enim sunt fere*, *atque horum similia*, *vel plura etiam esse possunt*, *quae sententiis orationem verborumque conformationibus illuminent.*

Eadem sunt in Oratore plurima, non omnia tamen, et paullo magis distincta: quia post orationis et sententiarum figuras tertium quendam subiecit locum, ad alias (ut ipse ait) quasi virtutes dicendi pertinentem. 37. *Et reliqua*, *ex collocatione verborum*, *quae sumuntur quasi lumina*, *magnum afferunt ornatum orationi*. *Sunt enim similia illis*, *quae in amplo ornatu scenae aut fori appellantur* insignia, *non quod sola ornent*, *sed quod excellant*. 38. *Eadem ratio est horum*, *quae sunt* orationis lumina, *et quodam modo* insignia: *quum aut duplicantur iteranturque verba*, *aut breviter commutata ponuntur: aut ab eodem verbo ducitur saepius oratio*, *aut in idem conicitur*, *aut utrumque: aut adiungitur idem iteratum*, *aut idem ad extremum refertur: aut continenter unum verbum non in eadem sententia ponitur: aut*

quum similiter vel cadunt verba, vel desinunt: 39. *aut multis modis contrariis relata contraria: aut quum gradatim sursum versus reditur: aut quum demptis coniunctionibus dissolute plura dicuntur: aut quum aliquid praetereuntes, cur id faciamus, ostendimus: aut quum corrigimus nosmet ipsos, quasi reprehendentes: aut si est aliqua exclamatio vel admirationis vel conquestionis: aut quum eiusdem nominis casus saepius commutantur.* 40. *Sententiarum ornamenta maiora sunt: quibus quia frequentissime Demosthenes utitur, sunt qui putent, idcirco eius eloquentiam maxime esse laudabilem. Enimvero nullus fere ab eo locus sine quadam conformatione sententiae dicitur: nec aliud quicquam est dicere, nisi omnes aut certe pleraque aliqua specie illuminare sententias.* 41. *Quas quum tu optime, Brute, teneas, quid attinet nominibus uti, aut exemplis? tantummodo notetur locus. Sic igitur dicet ille, quem expetimus, ut verset saepe multis modis eandem et unam rem, et haereat in eadem commoreturque sententia.* 42. *Saepe etiam ut extenuet aliquid: saepe ut irrideat: ut declinet a proposito, deflectatque sententiam: ut proponat, quid dicturus sit: ut, quum transegerit iam aliquid, definiat: ut se ipse revocet: ut, quod dixit, iteret: ut argumentum ratione concludat: ut interrogando urgeat: ut rursus quasi ad interrogata sibi ipse respondeat: ut contra ac dicat, accipi et sentiri velit:* 43. *ut addubitet, quid potius, aut quo modo dicat: ut dividat in partes: ut aliquid relinquat, ac negligat: ut ante praemuniat: ut in eo ipso, in quo reprehendatur, culpam in adversarium conferat: ut saepe cum iis, qui audiunt, nonnunquam etiam cum adversario quasi deliberet:* 44. *ut hominum mores sermonesque describat: ut muta quaedam loquentia inducat: ut ab eo, quod agitur, avertat animos: ut saepe in hilaritatem risumve convertat:*

ut ante occupet, quod videat opponi: ut comparet similitudines: ut utatur exemplis: ut aliud alii tribuens dispertiat: ut interpellatorem coërceat: ut aliquid reticere se dicat: ut denunciet, quid caveat: ut liberius quid audeat: ut irascatur etiam: ut obiurget aliquando: ut deprecetur: ut supplicet: ut medeatur: ut a proposito declinet aliquantulum: ut optet: ut exsecretur: ut fiat iis, apud quos dicet, familiaris. 45. *Atque alias etiam dicendi quasi virtutes sequatur: brevitatem, si res petet: saepe etiam rem dicendo subiiciet oculis, saepe supra feret, quam fieri possit: significatio saepe erit maior, quam oratio: saepe hilaritas, saepe vitae naturarumque imitatio. Hoc in genere (nam quasi silvam vides) omnis eluceat oportet eloquentiae magnitudo.*

II. Ergo cui latius complecti conformationes verborum ac sententiarum placuerit, habet, quod sequatur: nec affirmare ausim, quicquam esse melius; sed haec ad propositi mei rationem legat. Nam mihi de his sententiarum figuris dicere in animo est, quae ab illo simplici modo indicandi recedunt: quod idem multis doctissimis viris video placuisse. 2. Omnia tamen illa, etiam quae sunt alterius modi lumina, adeo sunt virtutes orationis, ut sine iis nulla intelligi fere possit oratio. Nam quomodo iudex doceri potest, si desit illustris explanatio, propositio, promissio, finitio, seiunctio, expositio sententiae suae, rationis apta conclusio, praemunitio, similitudo, exemplum, digestio, distributio, interpellatio, interpellantis coërcitio, contentio, purgatio, laesio? 3. Quid vero agit omnino eloquentia detractis amplificandi minuendique rationibus? Quarum prior desiderat illam plus quam dixeris significationem, id est, ἔμφασιν, et superlationem veritatis, et traiectionem: haec altera extenuationem, deprecationemque. Qui affectus erunt vel concitati detracta voce libera

effrenatiore iracundia, obiurgatione, optatione, exsecratione? vel illi mitiores, nisi adiuvantur commendatione, conciliatione, ad hilaritatem impulsione? 4. Quae delectatio, aut quod mediocriter saltem docti hominis indicium, nisi alia repetitione, alia commoratione infigere; digredi a re, et redire ad propositum suum scierit: removere a se, in alium traiicere: quae relinquenda, quae contemnenda sint, iudicare? Motus est in his orationis atque actus: quibus detractis iacet, et velut agitante corpus spiritu caret. 5. Quae quum adesse debent, tum disponenda atque varianda sunt, ut auditorem, quod in fidibus fieri videmus, omni sono mulceant. Verum ea plerumque recta sunt, nec se fingunt, et confitentur. Admittunt autem (ut dixi) figuras: quod vel ex proxima doceri potest.

6. Quid enim tam commune, quam *interrogare*, vel *percontari*? Nam utroque utimur indifferenter, quanquam alterum noscendi, alterum arguendi gratia videtur adhiberi. At ea res, utrocunque dicitur modo, etiam multiplex habet schema. Incipiamus enim ab iis, quibus acrior ac vehementior fit probatio, quod primo loco posuimus. 7. Simplex est sic rogare,

Sed vos qui tandem? quibus aut venistis ab oris?
Figuratum autem, quoties non sciscitandi gratia assumitur, sed instandi: *Quid enim tuus ille, Tubero, destrictus in acie Pharsalica gladius agebat?* et, *Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?* et, *Patere tua consilia non sentis?* et totus denique hic locus. 8. Quanto enim magis ardet, quam si diceretur, *Diu abuteris patientia nostra:* et, *Patent tua consilia.* Interrogamus etiam, quod negari non possit: *Dixitne tandem causam C. Fidiculanius Falcula?* Aut ubi respondendi difficilis est ratio, ut vulgo uti solemus, *Quo modo? qui fieri potest?* Aut invidiae gratia, ut Medea apud Senecam, *Quas peti*

terras iubes? 9. Aut miserationis, ut Sinon apud Virgilium,

Heu quae me tellus, inquit, quae me aequora possunt
Accipere? — —

Aut instandi, et auferendae dissimulationis: ut Asinius, *Audisne? furiosum, inquam, non inofficiosum testamentum reprehendimus.* 10. Totum hoc plenum est varietatis: nam et indignationi convenit,

— — *Et quisquam numen Iunonis adoret?*

Et admirationi,

— — *Quid non mortalia pectora cogis,*
Auri sacra fames? — —

11. Est interim acrius imperandi genus,

Non arma expedient, totaque ex urbe sequentur?

Et ipsi nosmet rogamus: quale est illud Terentianum,

Quid igitur faciam?

12. Est aliqua etiam in respondendo figura, quum aliud interroganti, ad aliud, quia sic utilius sit, occurritur; tum augendi criminis gratia, ut testis in reum rogatus, *An ab reo fustibus vapulasset? Et innocens,* inquit; tum declinandi, quod est frequentissimum: *Quaero, an occideris hominem?* respondetur, *Latronem. An fundum occupaveris?* respondetur, *Meum.* 13. Ut confessionem praecedat defensio: ut apud Virgilium in Bucolicis dicenti,

Non ego te vidi Damonis, pessime, caprum
Excipere insidiis? — —

occurritur,

An mihi cantando victus non redderet ille?

14. Cui est confinis *dissimulatio*, non alibi quam in risu posita, ideoque tractata suo loco. Nam serio si fiat, pro confessione est. Ceterum et *interrogandi se ipsum*, et *respondendi sibi*, solent esse non ingratae vices: ut Cicero pro Ligario, *Apud quem igitur hoc dico? nempe apud eum, qui, quum hoc sciret, tamen me, antequam vidit, reipublicae*

reddidit. 15. Aliter pro Caelio ficta interrogatione: *Dicet aliquis, Haec igitur est tua disciplina? sic tu instituis adolescentes?* et totus locus. Deinde, *Ego, si quis, iudices, hoc robore animi, atque hac indole virtutis ac continentiae fuit,* et cetera. Cui diversum est, quum alium rogaveris, non exspectare responsum, et statim subiicere: *Domus tibi deerat? at habebas: pecunia superabat? at egebas.* Quod schema quidam per *suggestionem* vocant. 16. Fit et comparatione: *Uter igitur facilius suae sententiae rationem reddet?* Et aliis modis tum brevius, tum latius, tum de una re, tum de pluribus.

Mire vero in causis valet *praesumptio*, quae *πρόληψις* dicitur, quum id, quod obiici potest, occupamus. Id neque in aliis partibus parum est, et praecipue prooemio convenit. 17. Sed, quanquam generis unius, diversas tamen species habet. Est enim quaedam *praemunitio*, qualis Ciceronis contra Q. Caecilium, *quod ad accusandum descendat, qui semper defenderit:* quaedam *confessio*, ut pro Rabirio Postumo, quem sua quoque sententia reprehendendum fatetur, *quod pecuniam regi crediderit:* quaedam *praedictio*, ut, *Dicam enim non augendi criminis gratia:* quaedam *emendatio*, ut, *Rogo ignoscatis mihi, si longius sum evectus:* frequentissima *praeparatio*, quum pluribus verbis, vel quare facturi quid simus, vel quare fecerimus, dici solet. 18. Verborum quoque vis ac proprietas confirmatur vel *praesumptione, Quanquam illa non poena, sed prohibitio sceleris fuit:* aut *reprehensione, Cives, cives, inquam, si hoc eos nomine appellari fas est.*

19. Affert aliquam fidem veritatis et *dubitatio*, quum simulamus quaerere nos, unde incipiendum, ubi desinendum, quid potissimum dicendum, an omnino dicendum sit? cuiusmodi exemplis plena sunt omnia: sed unum interim sufficit, *Equidem, quod*

ad me attinet, quo me vertam, nescio. Negem fuisse infamiam iudicii corrupti? etc. 20. Hoc etiam in praeteritum valet: nam et dubitasse nos fingimus.

A quo schemate non procul abest illa, quae dicitur *communicatio*, quum aut ipsos adversarios consulimus, ut Domitius Afer pro Cloantilla, *Nescit trepida, quid liceat feminae, quid coniugem deceat: forte vos in illa sollicitudine obvios casus miserae mulieri obtulit: tu, frater, vos, paterni amici, quod consilium datis?* 21. aut cum iudicibus quasi deliberamus, quod est frequentissimum, *Quid suadetis?* et, *Vos interrogo, quid tandem fieri oportuit?* ut Cato: *Cedo, si vos in eo loco essetis, quid aliud fecissetis?* Et alibi, *Communem rem agi putatote, ac vos huic rei praepositos esse.* 22. Sed nonnunquam communicantes aliquid inexspectatum subiungimus, quod et per se schema est: ut in Verrem Cicero, *Quid deinde? quid censetis? furtum fortasse, aut praedam aliquam?* Deinde, quum diu suspendisset iudicum animos, subiecit, quod multo esset improbius. Hoc Celsus *sustentationem* vocat. 23. Est autem duplex: nam contra frequenter, quum exspectationem gravissimorum fecimus, ad aliquid, quod sit leve, aut nullo modo criminosum, descendimus. Sed, quia non tantum per communicationem fieri solet, *παράδοξον* alii nominarunt, id est *inopinatum*. 24. Illis non accedo, qui schema esse existimant, etiam si quid nobis ipsis dicamus inexspectatum accidisse: ut Pollio, *Nunquam fore credidi, iudices, ut, reo Scauro, ne quid in eius iudicio gratia valeret, precarer.*

25. Paene idem fons est illius, quam *permissionem* vocant, qui communicationis: quum aliqua ipsis iudicibus relinquimus aestimanda, aliqua nonnunquam adversariis quoque, ut Calvus Vatinio, *Per-*

frica frontem, et dic te digniorem, qui praetor fieres, quam Catonem.

26. Quae vero sunt augendis affectibus accommodatae figurae, constant maxime *simulatione.* Namque et irasci nos, et gaudere, et timere, et admirari, et dolere, et indignari, et optare, quaeque sunt similia his, fingimus. Unde sunt illa, *Liberatus sum: respiravi.* et, *Bene habet.* et, *Quae amentia est haec? O tempora, o mores!* et, *Miserum me! consumptis enim lacrimis infixus tamen pectori haeret dolor.* et,

— — *Magnae nunc hiscite terrae.*

27. Quod *exclamationem* quidam vocant, ponuntque inter figuras orationis. Haec quoties vera sunt, non sunt in ea forma, de qua nunc loquimur; sed assimulata, et arte composita, procul dubio *schemata* sunt existimanda. Quod idem dictum sit de oratione libera, quam Cornificius *licentiam* vocat, Graeci παῤῥησίαν. Quid enim minus figuratum, quam vera libertas? 28. Sed frequenter sub hac facie latet adulatio. Nam Cicero quum dicit pro Ligario, *Suscepto bello, Caesar, gesto iam etiam ex parte magna, nulla vi coactus, consilio ac voluntate mea ad ea arma profectus sum, quae erant sumpta contra te:* non solum ad utilitatem Ligarii respicit, sed magis laudare victoris clementiam non potest. 29. In illa vero sententia, *Quid autem aliud egimus, Tubero, nisi ut, quod hic potest, nos possemus?* admirabiliter utriusque partis facit bonam causam: sed hoc eum demeretur, cuius mala fuerat.

Illa adhuc audaciora, et maiorum (ut Cicero existimat) laterum, fictiones personarum, quae προσωποποιΐαι dicuntur. Mire namque quum variant orationem, tum excitant. 30. His et adversariorum cogitationes, velut secum loquentium, protrahimus: quae tamen ita demum a fide non abhorreant, si ea

locutos finxerimus, quae cogitasse eos non sit absurdum: et nostros cum aliis sermones, et aliorum inter se, credibiliter introducimus: et suadendo, obiurgando, querendo, laudando, miserando, personas idoneas damus. 31. Quin deducere deos in hoc genere dicendi, et inferos excitare, concessum est. Urbes etiam populique vocem accipiunt. Ac sunt quidam, qui has demum προσωποποιίας dicant, in quibus et corpora et verba fingimus; sermones hominum assimulatos dicere διαλόγους malunt, quod Latinorum quidam dixerunt, *sermocinationem*. 32. Ego, iam recepto more, utrumque eodem modo appellavi. Nam certe sermo fingi non potest, ut non personae sermo fingatur. Sed in his, quae natura non permittit, hoc modo mollior fit figura: *Etenim si mecum patria, quae mihi vita mea multo est carior, si cuncta Italia, si omnis respublica sic loquatur, M. Tulli, quid agis?* Illud audacius genus: *Quae tecum, Catilina, sic agit, et quodammodo tacita loquitur, Nullum iam aliquot annis facinus exstitit, nisi per te.* 33. Commode etiam aut nobis aliquas ante oculos esse rerum, personarum, vocum imagines fingimus, aut eadem adversariis aut iudicibus non accidere miramur: qualia sunt, *Videtur mihi*, et, *Nonne videtur tibi?* Sed magna quaedam vis eloquentiae desideratur. Falsa enim et incredibilia natura necesse est aut magis moveant, qui supra vera sunt: aut pro vanis accipiantur, quia vera non sunt. 34. Ut dicta autem quaedam, ita scripta quoque fingi solent: quod facit Asinius pro Liburnia, *Mater mea, quae mihi tum carissima, tum dulcissima fuit, quaeque mihi vixit, bisque eodem die vitam dedit*, et reliqua: deinde, *exheres esto.* Haec quum per se figura est, tum duplicatur, quoties, sicut in hac causa, ad imitationem alterius scripturae componitur. 35. Nam contra recitabatur testamentum, *P. Novanius Gallio, cui ego omnia meritissimo volo*

et debeo, pro eius animi in me summa voluntate, et adiectis deinceps aliis, *heres esto.* Incipit esse quodammodo παρῳδή, quod nomen ductum a canticis ad aliorum similitudinem modulatis, abusive etiam in versificationis ac sermonum imitatione servatur. 36. Sed formas quoque fingimus saepe, ut *Famam* Virgilius, ut *Voluptatem ac Virtutem* (quemadmodum a Xenophonte traditur) Prodicus, ut *Mortem ac Vitam*, quas contendentes in Satura tradit Ennius. 37. Est et incertae personae ficta oratio: *Hic aliquis,* et, *Dicat aliquis.* Est et iactus sine persona sermo,

Hic Dolopum manus, hic saevus tendebat Achilles.

Quod fit mixtura figurarum, quum προσωποποιΐᾳ accedit illa, quae est orationis per detractionem: detractum est enim, quis diceret. Vertitur interim προσωποποιΐα in speciem narrandi. Unde apud historicos reperiuntur obliquae allocutiones: ut in T. Livii primo statim, *Urbes quoque, ut cetera, ex infimo nasci: deinde, quas sua virtus ac dii iuvent, magnas opes sibi magnumque nomen facere.*

38. Aversus quoque a iudice sermo, qui dicitur ἀποστροφή, mire movet, sive adversarios invadimus, *Quid enim tuus ille, Tubero, in acie Pharsalica?* sive ad invocationem aliquam convertimur, *Vos enim iam ego, Albani tumuli atque luci:* sive ad invidiosam implorationem, *O leges Parciae, legesque Semproniae!* 39. Sed illa quoque vocatur *aversio,* quae a proposita quaestione abducit audientem,

Non ego cum Danais Troianam exscindere gentem
Aulide iuravi. — —

Quod fit et multis et variis figuris, quum aut aliud exspectasse nos, aut maius aliquid timuisse simulamus, aut plus videri posse ignorantibus: quale est prooemium pro Caelio.

40. Illa vero (ut ait Cicero) *sub oculos subiectio* tum fieri solet, quum res non gesta indicatur, sed, ut ait

gesta, ostenditur: nec universa, sed per partes: quem locum proximo libro subiecimus *evidentiae:* et Celsus hoc nomen isti figurae dedit. Ab aliis ὑποτύπωσις dicitur, proposita quaedam forma rerum ita expressa verbis, ut cerni potius videatur, quam audiri: *Ipse, inflammatus scelere ac furore, in forum venit: ardebant oculi: toto ex ore crudelitas eminebat.* 41. Nec solum, quae facta sint aut fiant, sed etiam, quae futura sint aut futura fuerint, imaginamur. Mire tractat hoc Cicero pro Milone, quae facturus fuerit Clodius, si praeturam invasisset. Sed haec quidem translatio temporum, quae proprie μετάστασις dicitur, in διατυπώσει verecundior apud priores fuit. Praeponebant enim talia, *Credite vos intueri:* ut Cicero, *Haec, quae non vidistis oculis, animis cernere potestis.* 42. Novi vero, et praecipue declamatores, audacius, nec mehercule sine motu quodam imaginantur: ut et Seneca ista in controversia, cuius summa est, quod pater filium et novercam, inducente altero filio, in adulterio deprehensos occidit: *Duc, sequor: accipe hanc senilem manum, et quocunque vis imprime.* 43. Et post paulo, *Aspice, inquit, quod diu non credidisti. Ego vero non video, nox oboritur, et crassa caligo.* Habet haec figura manifestius aliquid. Non enim narrari res, sed agi videtur. 44. Locorum quoque dilucida et significans descriptio eidem virtuti assignatur a quibusdam: alii τοπογραφίαν dicunt.

Εἰρωνείαν, inveni, qui *dissimulationem* vocarent: quo nomine quia parum totius huius figurae vires videntur ostendi, nimirum sicut in plerisque, erimus Graeca appellatione contenti. Igitur εἰρωνεία, quae est schema, ab illa, quae est tropus, genere ipso nihil admodum distat: (in utroque enim contrarium ei, quod dicitur, intelligendum est) species vero prudentius intuenti, diversas esse facile est deprehendere. 45. Primum, quod tropus apertior est: et, quanquam

aliud dicit ac sentit, non aliud tamen simulat. Nam et omnia circa fere recta sunt: ut illud in Catilinam, *A quo repudiatus, ad sodalem tuum, virum optimum, M. Marcellum demigrasti.* In duobus demum verbis est ironia, ergo etiam brevior est tropus. 46. At in figura totius voluntatis fictio est, apparens magis, quam confessa: ut illic verba sint verbis diversa, hic sensus sermonis voci, et tota interim causae conformatio: quum etiam vita universa ironiam habere videatur; qualis est visa Socratis. Nam ideo dictus *εἴρων*, agens imperitum, et admirator aliorum tanquam sapientium: ut, quemadmodum *ἀλληγορίαν* facit continua *μεταφορὰ*, sic hoc schema faciat troporum ille contextus. 47. Quaedam vero genera huius figurae nullam cum tropis habent societatem: ut illa statim prima, quae dicitur a negando, quam nonnulli *ἀντίφρασιν* vocant, *Non agam tecum iure summo, non dicam, quod forsitan obtinerem:* et, *Quid ego istius decreta, quid rapinas, quid hereditatum possessiones datas, quid ereptas proferam?* et, *Mitto illam primam libidinis iniuriam:* et, *Ne illa quidem testimonia recito, quae dicta sunt de sestertiorum septingentis millibus:* et, *Possum dicere.* 48. Quibus generibus per totas interim quaestiones decurrimus, ut Cicero, *Hoc ego si sic agerem, tanquam mihi crimen esset diluendum, haec pluribus dicerem.* *Εἰρωνεία* est et, quum similes imperantibus vel permittentibus sumus,

I, sequere Italiam ventis. — —

49. Et, quum ea, quae nolumus videri in adversariis esse, concedimus eis. Id acrius fit, quum eadem in nobis sunt, et in adversariis non sunt:

— — Meque timoris
Argue tu, Drance, quando tot caedis acervos
Teucrorum tua dextra dedit.

Quod idem contra valet, quum aut ea, quae a nobis

absunt, aut etiam, quae in adversarios recidunt, quasi fatemur:

Me duce Dardanius Spartam expugnavit adulter.

50. Nec in personis tantum, sed et in rebus versatur haec contraria dicendi, quam quae intelligi velis, ratio, ut totum pro Quincto Ligario prooemium, et illae elevationes, *Videlicet, O dii boni!*

Scilicet is superis labor est.

51. Et ille pro Oppio locus, *O amorem mirum! O benevolentiam singularem!* Non procul absunt ab hac simulatione tres inter se similes, *Confessio nihil nocitura*, qualis est, *Habes igitur Tubero, quod est accusatori maxime optandum, confitentem reum:* et *Concessio*, quum aliquid etiam iniquum videmur causae fiducia pati, *Metum virgarum navarchus nobilissimae civitatis pretio redemit; humanum:* et pro Cluentio de invidia, *Dominetur in concionibus, iaceat in iudiciis:* tertia *Consensio*, ut pro eodem, *iudicium esse corruptum.* 52. Haec evidentior figura est, quum alicui rei assentimur, quae est futura pro nobis: verum id accidere sine adversarii vitio non potest. Quaedam etiam velut laudamus, ut Cicero in Verrem circa crimen Apollonii Drepanitani, *Gaudeo, etiam, si quid ab eo abstulisti: et abs te nihil rectius factum esse dico.* 53. Interim augemus crimina, quae ex facili aut diluere possimus, aut negare, quod est frequentius, quam ut exemplum desideret. Interim hoc ipso fidem detrahimus illis, quod sint tam gravia: ut pro Roscio Cicero, quum immanitatem parricidii, quanquam per se manifestam, tamen etiam vi orationis exaggerat.

54. Ἀποσιώπησις, quam idem Cicero *reticentiam*, Celsus *obticentiam*, nonnulli *interruptionem* appellant, et ipsa ostendit aliquid affectus vel irae; ut,

Quos ego: sed motos praestat componere fluctus:

vel sollicitudinis, et quasi religionis, *An huius ille le-*

gis, quam Clodius a se inventam gloriatur, mentionem facere ausus esset vivo Milone, non dicam consule? de nostrum enim omnium: non audeo totum dicere: cui simile est in prooemio pro Ctesiphonte Demosthenis: 55. vel alio transeundi gratia, *Cominius autem, tametsi ignoscite mihi, iudices.* In quo est et illa (si tamen inter schemata numerari debet, quum aliis etiam pars causae videatur) *digressio:* abit enim causa in laudes Cn. Pompeii. Idque fieri etiam sine ἀποσιωπήσει potuit. 56. Nam brevior illa, ut ait Cicero, a re digressio plurimis fit modis. Sed haec exempli gratia sufficient: *Tum C. Varenus, is qui a familia Anchariana occisus est: hoc, quaeso, iudices, diligenter attendite:* et pro Milone, *Et aspexit me illis quidem oculis, quibus tum solebat, quum omnibus omnia minabatur.* 57. Est alia non quidem reticentia, quae sit imperfecti sermonis, sed tamen praecisa, velut ante legitimum finem, oratio: ut illud, *Nimis urgeo, commoveri videtur adolescens:* et, *Quid plura? ipsum adolescentem dicere audistis.*

58. Imitatio morum alienorum, quae ἠθοποιΐα, vel, ut alii malunt, μίμησις dicitur, iam inter leniores affectus numerari potest. Est enim posita fere in eludendo: sed versatur et in *factis* et in *dictis*. In factis, quod est ὑποτυπώσει vicinum: in dictis, quale est apud Terentium,

> *At égo nescibam, quórsum tu ires. Párvula*
> *Hinc ést abrepta: edúxit mater pró sua:*
> *Soror dícta est. Cupio abdúcere, ut reddám suis.*

59. Sed nostrorum quoque dictorum factorumque similis imitatio est per *relationem*, nisi quod frequentius asseverat, quam eludit: *Dicebam habere eos actorem Q. Caecilium.* Sunt et illa iucunda, et ad commendationem, quum varietate tum etiam ipsa natura, plurimum prosunt, quae simplicem quandam, et non praeparatam ostendendo orationem, minus nos suspe-

ctos iudici faciunt. 60. Hinc est quasi *poenitentia dicti:* ut pro Caelio, *Sed quid ego ita gravem personam introduxi?* Et quibus utimur vulgo, *Imprudens incidi.* Vel quum quaerere nos, quid dicamus, fingimus, *Quid reliquum est?* et, *Num quid omisi?* et quum ibidem invenire, ut ait Cicero, *Unum etiam mihi reliquum huiusmodi crimen est:* et, *Aliud ex alio succurrit mihi.* 61. Unde etiam venusti transitus fiunt; non, quia transitus ipse sit schema: ut Cicero, narrato Pisonis exemplo, qui annulum sibi cudi ab aurifice in tribunali suo iusserat, velut hoc in memoriam inductus adiecit, *Hic modo me commonuit Pisonis annulus, quod totum effluxerat. Quam multis istum putatis hominibus honestis de digitis annulos aureos abstulisse?* Et quum aliqua velut ignoramus, *Sed earum rerum artificem, quem? quemnam? recte admones, Polycletum esse dicebant.* 62. Quod quidem non in hoc tantum valet. Quibusdam enim, dum aliud agere videmur, aliud efficimus: sicut hic Cicero consequitur, ne, quum morbum in signis atque tabulis obiiciat Verri, ipse quoque earum rerum studiosus esse credatur. Et Demosthenes iurando per interfectos in Marathone et Salamine id agit, ut minore invidia cladis apud Chaeroneam acceptae laboret. 63. Faciunt illa quoque iucundam orationem, aliqua mentione habita *differre* et deponere apud memoriam iudicis, et *reposcere* quae deposueris, et *separare* quaedam schemate aliquo (non enim est ipsa per se iteratio schema), et *excipere* aliqua, et dare actioni varios velut vultus. Gaudet enim res varietate: et sicut oculi diversarum aspectu rerum magis detinentur; ita semper animis praestat, in quod se velut novum intendant.

64. Est *emphasis* etiam inter figuras, quum ex aliquo dicto latens aliquid eruitur: ut apud Virgilium,

Non licuit thalami expertem sine crimine vitam

Degere more ferae? —

Quanquam enim de matrimonio queritur Dido, tamen huc erumpit eius affectus, ut sine thalamis vitam non hominum putet, sed ferarum. Aliud apud Ovidium genus, apud quem Zmyrna nutrici amorem patris sic confitetur,

— *O, dixit, felicem coniuge matrem!*

65. Huic vel confinis, vel eadem est, qua nunc utimur plurimum. Iam enim ad id genus, quod et frequentissimum est, et exspectari maxime credo, veniendum est: in quo per quandam suspicionem, quod non dicimus, accipi volumus: non utique contrarium, ut in *εἰρωνεία*, sed aliud latens, et auditori quasi inveniendum: quod, ut supra ostendi, iam fere solum schema a nostris vocatur, et unde controversiae figuratae dicuntur. 66. Eius triplex usus est, unus, si dicere palam parum tutum est; alter, si non decet; tertius, qui venustatis modo gratia adhibetur, et ipsa novitate ac varietate magis, quam si relatio sit recta, delectat.

Ex his, quod est primum, frequens in scholis est. 67. Nam et pactiones deponentium imperium tyrannorum, et post civile bellum senatus consulta finguntur, et capitale est obiicere anteacta: ut, quod in foro non expedit, illic nec liceat. Sed schematum conditio non eadem est. Quamlibet enim apertum, quod modo et aliter intelligi possit, in illos tyrannos bene dixeris, quia periculum tantum, non etiam offensa vitatur. 68. Quodsi ambiguitate sententiae possit eludi, nemo non illi furto favet. Vera negotia nunquam adhuc habuerunt hanc silentii necessitatem; sed aliam huic similem, verum multo ad agendum difficiliorem, quum personae potentes obstant, sine quarum reprehensione teneri causa non possit. 69. Ideoque parcius et circumspectius faciendum est: quia nihil interest, quomodo offendas: et aperta figura

perdit hoc ipsum, quod figura est. Ideoque a quibusdam tota res repudiatur, sive intelligatur, sive non intelligatur. Sed licet modum adhibere. In primis, ne sint manifestae. Non erunt autem, si non ex verbis dubiis et quasi duplicibus petentur: ut in suspecta nuru, *Duxi uxorem, quae patri placuit:* 70. aut, quod est multo ineptius, compositionibus ambiguis; ut in illa controversia, in qua infamis amore filiae virginis pater raptam eam interrogat, a quo vitiata sit, *Quis te,* inquit, *rapuit? tu, pater, nescis?* 71. Res ipsae perducant iudicem ad suspicionem, et amoliamur cetera, ut hoc solum supersit; in quo multum etiam affectus iuvant, et interrupta silentio dictio, et cunctationes. Sic enim fiet, ut iudex quaerat illud nescio quid ipse, quod fortasse non crederet, si audiret: et ei, quod a se inventum existimat, credat. 72. Sed ne si optimae quidem sint, esse debent frequentes. Nam densitate ipsa figurae aperiuntur, nec offensae minus habent, sed auctoritatis. Nec pudor videtur, quod non palam obiicias, sed diffidentia. In summa, sic maxime iudex credit figuris, si nos putat nolle dicere. 73. Equidem et in personas incidi tales, et in rem quoque (quod est magis rarum), quae obtineri nisi hac arte non posset. Ream tuebar, quae subiecisse dicebatur mariti testamentum, et dicebantur chirographum marito exspiranti heredes dedisse: et verum erat. 74. Nam, quia per leges institui uxor non poterat heres, id fuerat actum, ut ad eam bona per hoc tacitum fideicommissum pervenirent. Et caput quidem tueri facile erat, si hoc diceremus palam: sed peribat hereditas. Ita ergo fuit nobis agendum, ut iudices illud intelligerent factum, delatores non possent apprehendere ut dictum: et contigit utrumque. Quod non inseruissem, veritus opinionem iactantiae, nisi probare voluissem, in foro quoque esse his figuris locum. 75. Quaedam etiam, quae proba-

re non possis, figura potius spargenda sunt. Haeret enim nonnunquam telum illud occultum, et hoc ipso, quod non apparet, eximi non potest; si idem dicas, palam, et defenditur, et probandum est.

76. Quum autem obstat nobis personae reverentia, (quod secundum posuimus genus) tanto cautius dicendum est, quanto validius bonos inhibet pudor, quam metus. Hic vero tegere nos iudex, quod sciamus, et verba vi quadam veritatis erumpentia credat coërcere. Nam quanto minus aut ipsi, in quos dicimus, aut iudices, aut assistentes oderint hanc maledicendi lasciviam, si velle nos credant? 77. Aut quid interest, quomodo dicatur, quum et res et animus intelligitur? Quid dicendo denique proficimus, nisi ut palam sit, facere nos, quod ipsi sciamus non esse faciendum? Atqui praecipue prima, quibus praecipere coeperam, tempora hoc vitio laborarunt. Dicebant enim libenter tales controversias, quae difficultatis gratia placent, quum sint multo faciliores. 78. Nam rectum genus approbari nisi maximis viribus non potest: haec deverticula et anfractus suffugia sunt infirmitatis: ut, qui cursu parum valent, flexu eludunt: quum haec, quae affectatur, ratio sententiarum non procul a ratione iocandi abhorreat. Adiuvat etiam, quod auditor gaudet intelligere, et favet ingenio suo, et alio dicente se laudat. 79. Itaque non solum, si persona obstaret rectae orationi (quo in genere saepius modo quam figuris opus est), decurrebant ad schemata, sed faciebant illis locum etiam, ubi inutiles ac nefariae essent: ut si pater, qui infamem in matrem filium secreto occidisset, reus malae tractationis, iacularetur in uxorem obliquis sententiis. 80. Nam quid impurius, quam retinuisse talem? Quid porro tam contrarium, quam eum, qui accusetur, quia summum nefas suspicatus de uxore videatur, confirmare id ipsa defensione, quod diluendum

est? At, si iudicum sumerent animum, scirent, quam eiusmodi actionem laturi non fuissent: multoque etiam minus, quum in parentes abominanda crimina spargerentur. 81. Et quatenus huc incidimus, paullo plus scholis demus. Nam et in his educatur orator: et in eo, quomodo declametur, positum est etiam, quomodo agatur. Dicendum ergo de iis quoque, in quibus non asperas figuras, sed palam contrarias causae plerique fecerunt. *Tyrannidis affectatae damnatus torqueatur, ut conscios indicet: accusator eius optet, quod volet. Patrem qui damnavit optat, ne is torqueatur: pater ei contradicit.* 82. Nemo se tenuit agens pro patre, quin figuras in filium faceret, tanquam illum conscium in tormentis nominaturus. Quo quid stultius? Nam quum hoc iudices intellexerint, aut non torquebitur, quum ideo torqueri velit: aut torto non credetur. 83. At credibile est, hoc eum velle. Fortasse: dissimulet ergo, ut efficiat. Sed nobis (declamatoribus dico) quid proderit hoc intellexisse, nisi dixerimus? Ergo si vere ageretur, similiter consilium illud latens prodidissemus? Quid si neque utique verum est, et habere alias hic damnatus contradicendi causas potest, vel quod legem conservandam putet, vel quod nolit accusatori debere beneficium, vel (quod ego maxime sequerer) ut innocentem se in tormentis pertendat? 84. Quare ne illud quidem semper succurret sic dicentibus, *Patrocinium hoc voluit, qui controversiam finxit.* Fortasse enim noluit: sed esto, voluerit: continuone, si ille stulte cogitavit, nobis quoque stulte dicendum est? At ego in causis agendis frequenter non puto intuendum, quid litigator velit. 85. Est et ille in hoc genere frequens error, ut putent aliud quosdam dicere, aliud velle: praecipue quum in themate est, aliquem, ut sibi mori liceat, postulare: ut in illa controversia, *Qui aliquando fortiter fecerat, et alio bello petierat,*

ut militia vacaret ex lege, quod quinquagenarius esset, adversante filio ire in aciem coactus, deseruit. Filius, qui fortiter eodem proelio fecerat, incolumitatem eius optat: contradicit pater. Non enim, inquiunt, *mori vult, sed invidiam filio facere.* 86. Equidem rideo, quod illi sic timent, tanquam ipsi morituri, et in consilium suos metus ferunt, obliti tot exemplorum circa voluntariam mortem, causarum quoque, quas habet factus ex viro forti desertor. 87. Sed in una controversia sequi contrarium supervacuum est. Ego in universum neque oratoris puto esse unquam praevaricari, neque litem intelligo, in qua pars utraque idem velit: neque tam stultum quemquam, qui, si vivere vult, mortem potius male petat, quam omnino non petat. 88. Non tamen nego, esse controversias huiusmodi figuratas: ut est illa, *Reus parricidii, quod fratrem occidisset, damnatum iri videbatur: pater pro testimonio dixit, eum se iubente fecisse: absolutum abdicat.* Nam neque in totum filio parcit, nec, quod priore iudicio affirmavit, mutare palam potest, et ut non durat ultra poenam abdicationis, ita abdicat tamen: et alioqui figura in patre plus facit, quam licet, in filio minus. 89. Ut autem nemo contra id, quod vult, dicit, ita potest melius aliquid velle, quam dicit: quo modo ille *abdicatus, qui a patre, ut filium expositum et ab eo educatum solutis alimentis recipiat, postulat,* revocari fortasse mavult: non tamen, quod petit, non vult. 90. Est latens et illa significatio, qua, quum ius asperius petitur a iudice, fit tamen spes aliqua clementiae, non palam, ne paciscamur, sed per quandam credibilem suspicionem; ut in multis controversiis, sed in hac quoque: *Raptor, nisi intra trigesimum diem et raptae patrem et suum exoraverit, pereat: qui exorato raptae patre suum non exorat, agit cum eo dementiae.* 91. Nam si promittat hic pater, lis tollitur: si nullam spem faciat, ut non de-

mens, crudelis certe videatur, et a se iudicem avertat. Latro igitur optime, *Occides ergo? si potero.* Remissius, et pro suo ingenio, pater Gallio, *Dura, anime, dura: here fortior fuisti.* 92. Confinia sunt his celebrata apud Graecos schemata, per quae res asperas mollius significant. Nam Themistocles suasisse existimatur Atheniensibus, ut *urbem apud deos deponerent*: quia durum erat dicere, *ut relinquerent.* Et, qui Victorias aureas in usum belli conflari volebat, ita declinavit, *victoriis utendum esse.* Totum autem allegoriae simile est, aliud dicere, aliud intelligi velle. 93. Quaesitum etiam est, quomodo *responderi* contra figuras oporteret. Et quidam semper ex diverso aperiendas putaverunt, sicut latentia vitia rescinduntur. Idque sane frequentissime faciendum est: aliter enim dilui obiecta non possunt, utique quum quaestio in eo consistit, quod figurae petunt. At quum maledicta sunt tantum, et non intelligere interim bonae conscientiae est. 94. Atque etiam si fuerint crebriores figurae, quam ut dissimulari possint, postulandum est, nescio quid illud, quod adversarii obliquis sententiis significare voluerint, si fiducia sit, obiiciant palam: aut certe non exigant, ut, quod ipsi non audent dicere, id iudices non modo intelligant, sed etiam credant. 95. Utilis etiam aliquando dissimulatio est, ut in eo, (nota enim fabula est) qui, quum esset contra eum dictum, *Iura per patroni tui cineres*, paratum se esse respondit: et iudex conditione usus est, clamante multum advocato, schemata de rerum natura tolli: ut protinus etiam praeceptum sit, eiusmodi figuris utendum temere non esse.

96. Tertium est genus, in quo sola melius dicendi petitur occasio: ideoque id Cicero non putat esse positum in contentione. Tale est illud, quo idem utitur in Clodium, *Quibus iste, qui omnia sacrificia*

nosset, facile ab se deos placari posse arbitrabatur. 97. Ironia quoque in hoc genere materiae frequentissima est. Sed eruditissimum longe, si per aliam rem alia intelligetur: ut adversus tyrannum, qui sub pacto abolitionis dominationem deposuerat, agit competitor, *Mihi in te dicere non licet, tu in me dic; et potes: nuper te volui occidere.* 98. Frequens illud est, nec magnopere captandum, quod petitur a iureiurando: ut pro exheredato, *Ita mihi contingat herede filio mori.* Nam et in totum iurare, nisi ubi necesse est, gravi viro parum convenit: et est a Seneca dictum eleganter, *non patronorum hoc esse, sed testium.* Nec meretur fidem, qui sententiolae gratia iurat: nisi si potest tam bene, quam Demosthenes, ut supra dixi. 99. Levissimum autem longe genus ex verbo, etiamsi est apud Ciceronem in Clodiam, *Praesertim quam omnes amicam omnium potius quam cuiusquam inimicam putaverunt.*

100. *Comparationem* equidem video figuram non esse, quum sit interim probationis, interim etiam causae genus: et sit talis eius forma, qualis est pro Murena, *Vigilas tu de nocte, ut tuis consultoribus respondeas: ille, ut, quo contendit, mature cum exercitu perveniat: te gallorum, illum buccinarum cantus exsuscitat,* et cetera. 101. Nescio an orationis potius quam sententiae sit. Id enim solum mutatur, quod non universa universis, sed singula singulis opponuntur. Et Celsus tamen, et non negligens auctor Visellius in hac eam parte posuerunt. Rutilius quidem Lupus in utroque genere, idque ἀντίθετον vocat.

102. Praeter illa vero, quae Cicero inter lumina posuit sententiarum, multa alia et idem Rutilius, Gorgiam secutus, non illum Leontinum, sed alium sui temporis, cuius quatuor libros in unum suum transtulit, et Celsus, videlicet Rutilio accedens, posuerunt schemata. 103. *Consummationem*, quam

Graecus διαλλαγὴν vocat, quum plura argumenta ad unum effectum deducuntur. *Consequens*, ille ἐπακολούθησιν, de quo nos in argumentis diximus. *Collectionem*, qui apud illum est συλλογισμός. *Minas*, idem κατάπληξιν. *Exhortationem*, παραινετικόν. Quorum nihil non rectum est, nisi quum aliquam ex his, de quibus locuti sumus, figuram accipit. 104. Praeter haec Celsus, *excludere, asseverare, detrectare, excitare iudicem, proverbiis uti, et versibus, et ioco, et invidia, et invocatione, intendere crimen*, quod est δείνωσις, *adulari, ignoscere, fastidire, admonere, satisfacere, precari, corripere*, figuras putat. 105. *Partitionem* quoque, et *propositionem*, et *divisionem*, et *rerum duarum cognationem*, (quod est, ut idem valeant, quae videntur esse diversa, ut non is demum sit veneficus, qui vitam abstulit data potione, sed etiam qui mentem) quod est in parte finitionis. 106. Rutilius, sive Gorgias, ἀναγκαῖον, ἀνάμνησιν, ἀνθυποφορὰν, ἀντίῤῥησιν, παραύξησιν, προέκθεσιν, quod est dicere, quid fieri oportuerit, deinde quid factum sit: ἐναντιότητα, unde sint enthymemata κατ' αἰτίασιν μετάληψιν etiam, quo statu Hermagoras utitur. 107. Visellius, quanquam paucissimas faciat figuras, ἐνθύμημα tamen, quod *commentum* vocat, et, *rationem* appellans, ἐπιχείρημα inter eas habet. Quod quidem recipit quodammodo et Celsus: nam, *consequens* an epichirema sit, dubitat. Visellius adiicit et *sententiam*. Invenio, qui aggregent his διασκευὰς, ἀπαγορεύσεις, παραδιηγήσεις. Sed ut haec non sunt schemata: sic alia vel sint forsitan, ac nos fugerint, vel etiam nova fieri adhuc possint, eiusdem tamen naturae, cuius sunt ea, de quibus dictum est.

III. *Verborum* vero figurae et mutatae sunt semper, et utcunque valuit consuetudo, mutantur. Itaque si antiquum sermonem nostro comparemus, paene iam, quicquid loquimur, figura est: ut, *hac re in-*

videre, non, ut omnes veteres, et Cicero praecipue, *hanc rem:* et *incumbere illi*, non *in illum:* et *plenum vino*, non *vini:* et *huic*, non *hunc adulari*, iam dicitur, et mille alia: utinamque non peiora vincant.

2. Verum schemata λέξεως duorum sunt generum: alterum loquendi rationem vocant, alterum maxime collocatione exquisitum est. Quorum tametsi utrumque convenit orationi, tamen possis illud *grammaticum*, hoc *rhetoricum* magis dicere.

Prius fit iisdem generibus, quibus vitia. Esset enim orationis schema vitium, si non peteretur, sed accideret. 3. Verum auctoritate, vetustate, consuetudine plerumque defenditur, saepe etiam ratione quadam. Ideoque, quum sit a simplici rectoque loquendi genere deflexa, virtus est, si habet probabile aliquid, quod sequatur. Una tamen in re maxime utilis, ut quotidiani ac semper eodem modo formati sermonis fastidium levet, et nos a vulgari dicendi genere defendat. 4. Qua si quis parce, et, quum res poscet, utetur, velut asperso quodam condimento iucundior erit: at qui nimium affectaverit, ipsam illam gratiam varietatis amittet. Quanquam sunt quaedam figurae ita receptae, ut paene iam hoc ipsum nomen effugerint; quae etiamsi fuerint crebriores, consuetas aures minus ferient. 5. Nam secretae, et extra vulgarem usum positae, ideoque magis nobiles, ut novitate excitant, ita copia satiant: nec se obvias fuisse dicenti, sed conquisitas, et ex omnibus latebris extractas congestasque declarant. 6. Fiunt ergo et circa genus figurae in nominibus: nam et *oculis capti talpae*, et *timidi damae* dicuntur a Virgilio: sed subest ratio, quia sexus uterque altero significatur: tamque mares esse *talpas damas*que quam feminas, certum est: et in verbis, ut, *fabricatus est gladium*, et, *inimicum punitus est*. 7. Quod mirum minus est, quod in natura verborum est, et, quae facimus, pa-

tiendi modo saepe dicere; ut *arbitror, suspicor:* et contra faciendi, quae patimur; ut *vapulo:* ideoque frequens permutatio est, et pleraque utroque modo efferuntur, *luxuriatur, luxuriat; fluctuatur, fluctuat; assentior, assentio.* 8. Est figura et in numero, vel quum singulari pluralis subiungitur, *Gladio pugnacissima gens Romani; gens* enim ex multis: vel ex diverso,

— — Qui non risere parentes,

Nec deus hunc mensa, dea nec dignata cubili est.

Ex illis enim, *qui* non risere, hic quem non dignata. 9. In Satura,

— Et nostrum istud vivere triste Aspexi,

quum infinito verbo sit usus pro appellatione: *nostram* enim *vitam* vult intelligi. Utimur et verbo pro participio,

Magnum dat ferre talentum,

tanquam *ferendum:* et participio pro verbo, *Volo datum.* 10. Interim etiam dubitari potest, cui vitio simile sit schema, ut in hoc,

Virtus est vitium fugere: — —

aut enim partes orationis mutat, ex illo, *Virtus est fuga vitiorum;* aut casus, ex illo, *Virtutis est vitium fugere:* multo tamen hoc utroque excitatius. Iunguntur interim schemata, *Sthenelus sciens pugnae:* est enim, *scitus Sthenelus pugnandi.* 11. Transferuntur et tempora, *Timarchides negat esse ei periculum a securi,* (praesens enim pro praeterito positum est) et status,

Hoc Ithacus velit;

et, ne morer, per omnia genera, per quae fit *soloecismus.* 12. Haec quoque est, quam ἑτέρωσιν vocant: cui non dissimilis ἐξαλλαγὴ dicitur: ut apud Sallustium, *Neque ea res falsum me habuit:* et, *Duci probare.* Ex quibus fere praeter novitatem brevitas etiam peti solet. Unde eousque processum est, ut

non poeniturum, pro non acturo poenitentiam: et *visuros*, ad videndum missos idem auctor dixerit. 13. Quae ille quidem fecerit *schemata*; an idem vocari possint, videndum, quia recepta sint. Nam receptis etiam vulgo auctore contenti sumus. Ut nunc evaluit *rebus agentibus*, quod Pollio in Labieno damnat: et, *contumeliam fecit*, quod a Cicerone reprehendi notum est: *affici* enim *contumelia* dicebant. 14. Alia commendatio vetustatis, cuius amator unice Virgilius fuit,

Vel quum se pavidum contra mea iurgia iactat:
Progeniem sed enim Troiano a sanguine duci
Audierat. — —

Quorum similia apud veteres tragicos comicosque sunt plurima. Illud et in consuetudine remansit, *Enimvero.* 15. His amplius apud eundem:

Num quis te, iuvenum confidentissime: —

quo sermonis initium fit. Et,

Tam magis illa tremens, et tristibus effera flammis,
Quam magis effuso crudescunt sanguine pugnae.

Quod est versum ex illo, *Quam magis aerumna urget, tam magis ad malefaciendum viget.* 16. Pleni talibus antiqui: sicut initio Eunuchi Terentius, *Quid igitur faciam?* inquit. *Allusit tandem leno.* Catullus in Epithalamio,

— *Dum innupta manet, dum cara suis est*,

quum prius *dum* significet *quoad*, sequens *usque eo.* 17. Ex Graeco vero translata vel Sallustii plurima, quale est, *Vulgus amat fieri;* vel Horatii (nam is maxime probat hoc):

— *Nec ciceris, nec longae invidit avenae.*

vel Virgilii,

— *Tyrrhenum navigat aequor.*

18. Et iam vulgatum actis quoque, *Saucius pectus.* Ex eadem parte figurarum *additio* et *abiectio* est. Il-

itaque prior videri potest supervacua, sed non sine gratia est:

Nam neque Parnasi vobis iuga, nam neque Pindi.

Potest enim deesse alterum *nam*. Et apud Horatium illud,

— — Fabriciumque,
Hunc, et intonsis Curium capillis.

Et detractiones, quae in complexu sermonis, aut *vitium* habent, aut *figuram*, ut,

Accede ad ignem: iam calesces plus satis.

Plus enim *quam satis* est. 19. Nam de altera, quae *detractione*, pluribus adiiciendum est. Utimur vulgo et comparativis pro absolutis, ut se quis *infirmiorem* esse dicet: duo inter se comparativa committimus, *Si te, Catilina, comprehendi, si interfici iussero, credo, erit verendum mihi, ne non hoc potius omnes boni serius a me, quam quisquam crudelius factum esse dicat.* 20. Sunt et illa non similia soloecismo quidem, sed tamen numerum mutantia, quae et tropis assignari solent, ut de uno pluraliter dicamus,

Sed nos immensum spatiis confecimus aequor:

et de pluribus singulariter,

Haud secus ac patriis acer Romanus in armis.

21. Specie diversa, sed genere eadem et haec sunt,

Neve tibi ad solem vergant vineta cadentem:
Ne mihi tum molles sub divo carpere somnos,
Neu dorso nemoris libeat iacuisse per herbas:

non enim nescio cui alii prius, nec postea sibi uni, sed omnibus praecipit. 22. Et de nobis loquimur tanquam de aliis, *Dicit Servius, negat Tullius:* et nostra persona utimur pro aliena, et alios pro aliis fingimus. Utriusque rei exemplum pro Caecina. Pisonem, adversae partis advocatum, alloquens Cicero dicit, *Restituisse te dixti? nego me ex edicto praetoris*

restitutum esse: verum enim illud *restituisse* Aebutius dixit; Caecina, *nego me ex edicto praetoris restitutum esse*: et ipsum *dixti*, excussa syllaba, figura in verbo. 23. Illa quoque ex eodem genere possunt videri: unum quod *interpositionem* vel *interclusionem* dicimus, Graeci παρένθεσιν vocant, dum continuationi sermonis medius aliquis sensus intervenit, *Ego quum te, (mecum enim saepissime loquitur) patriae reddidissem*, (cui adiiciunt *hyperbaton*, quod inter tropos esse noluerunt): 24. alterum, quod est eius figurae sententiarum, quae ἀποστροφή dicitur, simile, sed non sensum mutat, verum formam eloquendi:

— Decios, Marios, magnosque Camillos,
Scipiadas duros bello, et te, maxime Caesar.

25. Acutius adhuc in Polydoro:

Fas omne abrumpit, Polydorum obtruncat, et auro
Vi potitur. Quid non mortalia pectora cogis,
Auri sacra fames?

Ii, qui tam parva momenta nominibus discreverunt, μετάβασιν vocant, quam et aliter fieri putant:

Quid loquor? aut ubi sum?

26. Coniunxit autem παρένθεσιν et ἀποστροφὴν Virgilius illo loco,

Haud procul inde citae Metium in diversa quadrigae
Distulerant, (at tu dictis, Albane, maneres)
Raptabatque viri mendacis viscera Tullus.

27. Haec schemata, aut his similia, quae erunt per mutationem, adiectionem, detractionem, ordinem, et convertunt in se auditorem, nec languere patiuntur subinde aliqua notabili figura excitatum: et habent quandam ex illa vitii similitudine gratiam, ut in cibis interim acor ipse iucundus est. Quod continget, si neque supra modum multae fuerint, nec eiusdem generis aut iunctae, aut frequentes: quia satietatem, ut varietas earum, ita raritas effugit.

28. Illud est acrius genus, quod non tantum in ra

tione positum est loquendi, sed ipsis sensibus quum gratiam, tum etiam vires accommodat.

E quibus primum sit, quod fit *per adiectionem*: Plura sunt genera. Nam et verba geminantur, vel amplificandi gratia: ut, *Occidi, occidi, non Sp. Maelium;* alterum est enim, quod indicat, alterum, quod affirmat: vel miserandi, ut:

Ah Corydon, Corydon. —

29. Quae eadem figura nonnunquam per ironiam ad elevandum convertitur. Similis geminationis post aliquam interiectionem repetitio est, sed paullo etiam vehementior, *Bona, miserum me! (consumptis enim lacrimis tamen infixus animo haeret dolor) bona, inquam, Cn. Pompeii acerbissimae voci subiecta praeconis. Vivis, et vivis non ad deponendam, sed ad confirmandam audaciam.* 30. Et ab iisdem verbis plura acriter et instanter incipiunt, *Nihilne te nocturnum praesidium palatii, nihil urbis vigiliae, nihil timor populi, nihil consensus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusquè moverunt?* et in iisdem desinunt, *Quis eos postulavit? Appius. quis produxit? Appius.* 31. Quanquam hoc exemplum ad aliud quoque schema pertinet, cuius et initia inter se et fines iidem sunt, *quis* et *quis, Appius* et *Appius*. Quale est, *Qui sunt, qui foedera saepe ruperunt? Carthaginienses. Qui sunt, qui crudelissime bellum gesserunt? Carthaginienses. Qui sunt, qui Italiam deformarunt? Carthaginienses. Qui sunt, qui sibi ignosci postulant? Carthaginienses.* 32. Etiam in contrapositis vel comparativis solet respondere primorum verborum alterna repetitio, quod modo huius esse loci potius dixi: *Vigilas tu de nocte, ut tuis consultoribus respondeas; ille, ut eo, quo intendit, mature cum exercitu perveniat. Te gallorum; illum buccinarum cantus exsuscitat. Tu actionem instituis; ille aciem instruit. Tu caves, ne consultores*

tui; ille, ne urbes aut castra capiantur. 33. Sed hac gratia non fuit contentus orator: vertit in contrarium eandem figuram: *Ille tenet et scit, ut hostium copiae; tu, ut aquae pluviae arceantur. Ille exercitatur in propagandis finibus, tu in regendis.* 34. Possunt media quoque respondere vel primis; ut,

Te nemus Anguitiae, vitrea te Fucinus unda:

vel ultimis, *Haec navis onusta praeda Siciliensi, cum ipsa quoque esset ex praeda.* Nec quisquam dubitabit, idem fieri posse iteratis utrinque mediis. Respondent primis et ultima, *Multi et graves dolores inventi parentibus, et propinquis multi.* 35. Est et illud repetendi genus, quod semel proposita iterat et dividit,

Iphitus et Pelias mecum, quorum Iphitus aevo
Iam gravior, Pelias et vulnere tardus Ulixi.

ἐπάνοδος dicitur Graece, nostri *regressionem* vocant. 36. Nec solum in eodem sensu, sed etiam in diverso eadem verba contra: *Principum dignitas erat paene par, non par fortasse eorum, qui sequebantur.* Interim variatur casibus haec et generibus iteratio, *Magnus est labor dicendi, magna res est:* et apud Rutilium longa περιόδοις: sed haec initia sententiarum sunt, *Pater hic tuus? patrem nunc appellas? patri tu filius es?* 37. Fit casibus modo hoc schema, quod πολύπτωτον vocant. Constat et aliis etiam modis, ut pro Cluentio, *Quod autem tempus veneni dandi? illo die? in illa frequentia? Per quem porro datum? unde sumptum? quae porro interceptio poculi? cur non de integro autem datum?* 38. Hanc rerum coniunctam diversitatem Caecilius μεταβολὴν vocat: qualis est pro Cluentio locus in Oppianicum, *Illum tabulas publicas Larini censorias corrupisse, decuriones universi iudicaverunt: cum illo nemo rationem, nemo rem ullam contrahebat: nemo illum ex tam multis cognatis et affinibus tutorem unquam liberis suis scripsit, et*

deinceps adhuc multa. 39. Ut haec in unum congeruntur, ita contra illa dispersa sunt, quae a Cicerone *dissipata* dici puto,

Hic segetes, illic veniunt felicius uvae,
Arborei fetus alibi,

et deinceps. 40. Illa vero apud Ciceronem mira figurarum mixtura deprehenditur, in qua et primo verbo longo post intervallo redditum est ultimum, et media primis, et mediis ultima congruunt: *Vestrum iam hic factum deprehenditur, Patres conscripti, non meum: ac pulcherrimum quidem factum: verum, ut dixi, non meum, sed vestrum.* 41. Hanc frequentiorem repetitionem πλοκὴν vocant, quae fit ex permixtis figuris, ut supra dixi, utque habet epistola ad Brutum, *Ego quum in gratiam redierim cum Appio Claudio, et redierim per Cn. Pompeium, et ego ergo quum redierim.* 42. Et in iisdem sententiis crebrioribus mutata declinationibus iteratione verborum: ut apud Persium,

— — *Usque adeone*
Scire tuum nihil est, nisi te scire hoc sciat alter?

et apud Ciceronem, *Neque enim poterat, indicio et his damnatis, qui indicabantur.* 43. Sed sensus quoque toti, quemadmodum coeperunt, desinent: *Venit ex Asia; hoc ipsum quam bonum? Trib. pleb. venit ex Asia.* In eadem tamen periodo et verbum ultimum primo refertur, tertium iam sermone adiectum est, *Verumtamen venit;* Interim sententia quidem repetitur, sed eodem verborum ordine, *Quid Cleomenes facere potuit? Non enim possum quemquam insimulare falso. Quid, inquam, Cleomenes magnopere facere potuit?* 44. Prioris sententiae verbum ultimum, ac sequentis primum frequenter est idem: quo quidem schemate utuntur poëtae saepius,

Pierides, vos haec facietis maxima Gallo,
Gallo, cuius amor tantum mihi crescit in horas.

Sed ne oratores quidem raro: *Hic tamen vivit: vivit? imo vero etiam in senatum venit.* 45. Aliquando, sicut in geminatione verborum diximus, initia quoque et clausulae sententiarum aliis, sed non alio tendentibus verbis, inter se consonant. Initia hoc modo, *Dederim periculis omnibus, obtulerim insidiis, obiecerim invidiae.* Rursus clausulae: ibidem statim, *Vos enim statuistis, vos sententiam dixistis, vos iudicastis.* Hoc alii συνωνυμίαν, alii *disiunctionem* vocant, utrumque (etiamsi est diversum) recte. Nam est nominum idem significantium separatio. Congregantur quoque verba idem significantia: *Quae quum ita sint, Catilina, perge quo coepisti: egredere aliquando ex urbe: patent portae: proficiscere.* 46. Et in eundem alio libro, *Abiit, excessit, erupit, evasit.* Hoc Caecilio πλεονασμὸς videtur, id est, abundans super necessitatem oratio: sicut illa,

Vidi oculos ante ipse meos.

In illo enim *vidi* inest *ipse.* Verum id, ut alio quoque loco dixi, quum supervacua oneratur adiectione, vitium est: quum auget manifestam sententiam, sicut hic, virtus. *Vidi, ipse, ante oculos,* totidem sunt affectus. 47. Cur tamen haec proprie nomine tali notarit, non video. Nam et geminatio, et repetitio, et qualiscunque adiectio, πλεονασμὸς videri potest. Nec verba modo, sed sensus quoque idem facientes, acervantur: *Perturbatio istum mentis, et quaedam scelerum offusâ caligo, et ardentes Furiarum faces excitarunt.*

48. Congeruntur et *diversa: Mulier, tyranni saeva crudelitas, patris amor, ira praeceps, temeritas, dementia.* Et apud Ovidium,

Sed grave Nereidum numen, sed corniger Ammon,
Sed quae visceribus veniebat bellua ponti,
Exsaturanda meis. — —

49. Inveni, qui et hoc πλοκὴν vocaret: *Quaero ab ini-*

miciis, sintne haec investigata, comperta, patefacta, sublata, deleta, exstincta per me? cui non assentior, quum sint unius figurae et mixtae quoque, et idem et diversum significantia, quod et ipsum διαλλαγὴν vocant. *Investigata, comperta, patefacta,* aliud ostendunt; *sublata, deleta, exstincta,* sunt inter se similia, sed non etiam prioribus. 50. Et hoc autem exemplum, et superius, aliam quoque efficiunt figuram, quae, quia coniunctionibus caret, *dissolutio* vocatur; apta, quum quid instantius dicimus: nam et singula inculcantur, et quasi plura fiunt. Ideoque utimur hac figura non in singulis modo verbis, sed sententiis etiam: ut Cicero dicit contra concionem Metelli, *Qui indicabantur, eos vocari, custodiri, ad senatum adduci iussi; in senatu sunt positi,* et totus hic locus. Hoc genus βραχυλογίαν vocant, quae potest esse *copulata dissolutio*. Contrarium, id est schema, quod coniunctionibus abundat. 51. Illud ἀσύνδετον, hoc πολυσύνδετον, dicitur. Hoc est vel iisdem saepius repetitis; ut,

— — Tectumque, laremque,
Armaque, Amyclaeumque canem, Cressamque pharetram:

52. vel diversis, *Arma virumque,* — — *Multum ille et terris,* — — *Multa quoque.* 53. Adverbia quoque et pronomina variantur, *Hic illum vidi iuvenem,* — — *Bis senos cui nostra dies,* — — *Hic mihi responsum primus dedit ille petenti.* Sed utrumque *coacervatio,* et tantum iuncta aut dissoluta. 54. Omnibus scriptores sua nomina dederunt, sed varia, et ut cuique fingenti placuit. Fons quidem unus, quia acriora facit et instantiora, quae dicimus, et vim quandam prae se ferentia, velut saepius erumpentis affectus.

Gradatio, quae dicitur κλῖμαξ, apertiorem habet artem, et magis affectatam, ideoque esse rarior debet. 55. Est autem ipsa quoque adiectionis; repetit

enim, quae dicta sunt: et, priusquam ad aliud descendat, in prioribus resistit. Eius exemplum ex Graeco notissimo transferatur, *Non enim dixi quidem, sed non scripsi: nec scripsi quidem, sed non obii legationem: nec obii quidem, sed non persuasi Thebanis.* 56. Sit tamen tradita et Latina: *Africano virtutem industria, virtus gloriam, gloria aemulos comparavit.* Et Calvi, *Non ergo magis pecuniarum repetundarum, quam maiestatis, neque maiestatis magis, quam Plautiae legis, neque Plautiae legis magis, quam ambitus, neque ambitus magis, quam omnium legum iudicia perierunt.* 57. Invenitur apud poëtas quoque, ut apud Homerum de sceptro, quod à Iove ad Agamemnonem usque deducit: et apud nostrum etiam tragicum,

Iove própagatus ést, ut perhibent, Tántalus,
Ex Tántalo [ortus] Pelóps, ex Pelope autém satus
Atreús, qui nostrum pórro propagát genus.

58. At quae *per detractionem* fiunt figurae, brevitatis novitatisque maxime gratiam petunt: quarum una est ea, quam libro proximo in figuras ex συνεκδοχῇ distuli, quum subtractum verbum aliquod satis ex ceteris intelligitur: ut Caelius in Antonium, *Stupere gaudio Graecus.* Simul enim auditur, *coepit.* Cicero ad Brutum, *Sermo nullus scilicet, nisi de te: quid enim potius? Tum Flavius,* Cras, *inquit,* tabellarii, *et ego ibidem has inter coenam exaravi.* 59. Cui similia sunt illa, meo quidem iudicio, in quibus verba decenter pudoris gratia subtrahuntur,

Novimus et qui te, transversa tuentibus hircis,
Et quo, sed faciles Nymphae risere, sacello.

60. Hanc quidam *aposiopesin* putant, frustra. Nam, illa quid taceat, incertum est, aut certe longiore sermone explicandum: hic unum verbum, et manifestum quidem, desideratur: quae si *aposiopesis* est, nihil non, in quo deest aliquid, idem appellabitur.

61. Ego ne illud quidem *aposiopesin* semper voco, in quo res quaecunque relinquitur intelligenda, ut ea, quae in epistolis Cicero, *Data Lupercalibus, quo die Antonius Caesari:* non enim obticuit aut lusit, quia nihil hic aliud intelligi poterat, quam hoc, *diadema imposuit.* 62. Altera est *per detractionem* figura, de qua modo dictum, cui coniunctiones eximuntur. Tertia, quae dicitur *συνεζευγμένον*, in qua unum ad verbum plures sententiae referuntur, quarum unaquaeque desideraret illud, si sola poneretur. Id accidit aut praeposito verbo, ad quod reliqua respiciant: *Vicit pudorem libido, timorem audacia, rationem amentia;* aut illato, quo plura cluduntur: *Neque enim is es, Catilina, ut te aut pudor unquam a turpitudine, aut metus a periculo, aut ratio a furore revocaverit.* 63. Medium quoque potest esse, quod et prioribus et sequentibus sufficiat. Iungit autem et diversos sexus, ut quum marem feminamque *filios* dicimus: et singularia pluralibus miscet. 64. Sed haec adeo sunt vulgaria, ut sibi artem figurarum asserere non possint. Illud plane figura est, qua diversa sermonis forma coniungitur,

— — Sociis tunc, arma capessant,
Edico, et dira bellum cum gente gerendum.

Quamvis enim pars *bello* posterior participio insistat, utrique convenit illud *edico.* Non utique detractionis gratia factam coniunctionem *συνοικείωσιν* vocant, quae duas res diversas colligat:

Tam deest avaro, quod habet, quam quod non habet.

65. Huic diversam volunt esse distinctionem, cui dant nomen *παραδιαστολήν*, qua similia discernuntur: *Quum te pro astuto sapientem appelles, pro confidente fortem, pro illiberali diligentem.* Quod totum pendet ex finitione, ideoque, an figura sit, dubito. Cui contraria est ea, quae ex vicinia transit ad diversa ut similia,

— — *Brevis esse laboro,*
Obscurus fio,
et quae sequuntur.

66. Tertium est genus figurarum, quod aut similitudine aliqua vocum, aut paribus, aut contrariis convertit in se aures, et excitat. Hinc est παρονομασία, quae dicitur *annominatio*. Ea non uno modo fieri solet, sed ex vicinia quadam praedicti nominis ducta, casibus declinatur: ut Domitius Afer pro Cloantilla, *Mulier omnium rerum imperita, in omnibus rebus infelix*. 67. Et quum verbo idem verbum plus significanter subiungitur, *Quando homo, hostis homo*. Quibus exemplis sum in aliud usus: sed in uno facilis est geminatio. Παρονομασίᾳ ei contrarium est, quod eodem verbo quasi falsum arguitur, *Quae lex privatis hominibus esse lex non videbatur*. 68. Cui confinis est ἀντανάκλασις, eiusdem verbi contraria significatio. Quum Proculeius quereretur de filio, quod is mortem suam *exspectaret*, et ille dixisset, *se vero non exspectare: Imo,* inquit, *rogo exspectes*. Non ex eodem, sed ex diverso, vicinum accipitur, quum *supplicio* afficiendum dicas, quem *supplicatione* dignum iudicaris. 69. Aliter quoque voces aut eaedem diversa in significatione ponuntur, aut productione tantum vel correptione mutatae: quod etiam in iocis frigidum, equidem tradi inter praecepta miror: eorumque exempla vitandi potius, quam imitandi gratia, pono. 70. *Amari iucundum est, si curetur, ne quid insit amari. Avium dulcedo ad avium ducit:* et apud Ovidium ludentem,

Cur ego non dicam, Furia, te furiam?

71. Cornificius hanc *traductionem* vocat, videlicet alterius intellectus ad alterum. Sed elegantius, quod est positum in distinguenda rei proprietate: *Hanc reipublicae pestem paullisper reprimi, non in perpetuum comprimi posse*. Et quae praepositionibus in

contrarium mutantur, *Non emissus ex urbe, sed immissus in urbem esse videatur.* Melius atque acrius, quod quum figura iucundum est, tum etiam sensu valet, *Emit morte immortalitatem.* 72. Illa leviora, *Non Pisonum, sed pistorum;* et, *Ex oratore arator.* Pessimum vero, *Ne patres conscripti videantur circumscripti; Raro evenit, sed vehementer venit.* Sic contingit, ut aliquis sensus vehemens et acer venustatem aliquam, non eodem ex verbo non dissonam, accipiat. 73. Et cur me prohibeat pudor uti domestico exemplo? Pater meus contra eum, qui se legationi immoriturum dixerat, deinde vix paucis diebus insumptis, re infectā redierat, *Non exigo, ut immoriaris legationi, immorare.* Nam et valet sensus ipse, et in verbis tantum distantibus iucunde consonat vox, praesertim non captata, sed velut oblata: quum alterо suo sit usus, alterum ab adversario acceperit. 74. Magnae veteribus curae fuit, gratiam dicendi e paribus contrariis acquirere. Gorgias in hoc immodicus, copiosus, aetate prima utique, Isocrates fuit. Delectatus est his etiam M. Tullius, verum et modum adhibuit non ingratae (nisi copia redundet) voluptati, et rem, alioqui levem, sententiarum pondere implevit. Nam per se frigida et inanis affectatio, quum in acres incidit sensus, innata videtur esse, non arcessita.

75. *Similium* fere quadruplex ratio est. Nam est primum, quoties verbum verbo simile, aut non dissimile valde, quaeritur: ut,

— *Puppesque tuae, pubesque tuorum;*

et, *Sic in hac calamitosa fama, quasi in aliqua perniciosissima flamma;* et, *Non enim tam spes laudanda, quam res est.* Aut certe par est extremis syllabis consonans, *Non verbis, sed armis.* 76. Et hoc quoque, quoties in sententias acres incidit, pulchrum est: *Quantum possis, in eo semper experire, ut prosis.* Hoc

est πάρισον, ut plerisque placuit. Cleosteleus πάρισον existimat, quod sit e membris non dissimilibus. 77. Secundum, ut clausula similiter cadat, vel iisdem in ultimam partem collatis, ὁμοιοτέλευτον, similem duarum sententiarum vel plurium finem: *Non modo ad salutem eius exstinguendam, sed etiam gloriam per tales viros infringendam.* Ex quibus fere fiunt, non tamen ut semper ultimis consonent, quae τρίκωλα dicunt: *Vicit pudorem libido, timorem audacia, rationem amentia.* Sed in quaternas quoque ac plures haec ratio ire sententias potest. Fit etiam singulis verbis:

Hecuba, hoc dolet, pudet, piget;

et, *Abiit, excessit, erupit, evasit.* 78. Tertium est, quod in eosdem casus cadit, ὁμοιόπτωτον dicitur. Sed neque, quod finem habet similem, est ὁμοιόπτωτον· et utique in eundem venit finem ὁμοιοτέλευτον: quia ὁμοιόπτωτον est tantum casu simile, etiamsi dissimilia sint, quae declinentur: nec tantum in fine deprehenditur, sed respondet vel primis inter se, vel mediis, vel extremis: vel etiam permutatis his, ut media primis, et summa mediis accommodentur, et quocúnque modo accommodari potest. 79. Neque enim semper paribus syllabis constat: ut est apud Afrum, *Amisso nuper infelicis aulae, si non praesidio inter pericula, tamen solatio inter adversa.* Eius fere videntur optima, in quibus initia sententiarum et fines consentiunt: ut hic, *praesidio, solatio.* Et ut paene similia sint verbis, et paribus cadant, et eodem modo desinant. 80. Etiam ut sint (quod est quartum) membris aequalibus, quod ἰσόκωλον dicitur: *Si, quantum in agro locisque desertis audacia potest, tantum in foro atque iudiciis impudentia valeret;* ἰσόκωλον est, et ὁμοιόπτωτον habet. *Non minus nunc in causa cederet Aulus Caecina Sexti Aebutii impudentiae, quam tum in vi facienda cessit audaciae;* ἰσόκω-

λον, ὁμοιόπτωτον, ὁμοιοτέλευτον. Accedit et ex illa figura gratia, qua nomina dixi mutatis casibus repeti, *Non minus cederet, quam cessit.* Adhuc ὁμοιοτέλευτον et παρονομασία est, *Neminem alteri posse dare in matrimonium, nisi penes quem sit patrimonium.*

81. *Contrapositum* autem, vel, ut quidam vocant, *contentio* (ἀντίθετον dicitur) non uno fit modo. Nam et, si singula singulis opponuntur: ut in eo, quod modo dixi, *Vicit pudorem libido, timorem audacia;* et bina binis: *Non nostri ingenii, vestri auxilii est;* et sententiae sententiis: *Dominetur in concionibus, iaceat in iudiciis.* 82. Cui commodissime subiungitur et ea species, quam *distinctionem* diximus: *Odit populus Romanus privatam luxuriam, publicam magnificentiam diligit;* et, quae sunt, simili casu, dissimili sententia, in ultimo locata: ut, *Quod in tempore mali fuit, nihil obsit, quin, quod in causa boni fuit, prosit.* 83. Nec semper contrapositum subiungitur; ut in hoc, *Est igitur, iudices, non scripta, sed nata lex:* verum, sicut Cicero dicit, de singulis rebus propositis refertur ad singula: ut in eo, quod sequitur, *Quam non didicimus, accepimus, legimus, verum ex natura ipsa arripuimus, hausimus, expressimus.* 84. Nec semper, quod adversum est, contraponitur: quale est apud Rutilium, *Nobis primis dii immortales fruges dederunt: nos, quod soli accepimus, in omnes terras distribuimus.* 85. Fit etiam assumpta illa figura, qua verba declinata repetuntur, quod ἀντιμεταβολή dicitur: *Non, ut edam, vivo; sed, ut vivam, edo.* Et quod apud Ciceronem conversum ita est, ut, quum mutationem casus habeat, etiam similiter desinat: *Ut et sine invidia culpa plectatur, et sine culpa invidia ponatur.* 86. Quod et eodem cluditur verbo: ut quod dicit de Roscio, *Etenim, quum artifex eiusmodi sit, ut solus dignus videatur esse, qui scenam introëat: tum vir eiusmodi sit, ut solus videatur dignus, qui eo*

non accedat. Est et in nominibus ex diverso collocatis sua gratia: *Si Consul Antonius, Brutus hostis; si conservator reipublicae Brutus, hostis Antonius.*

87. Olim plura de figuris, quam necesse erat: et adhuc erit, qui putet esse figuram, *Incredibile est, quod dico, sed verum;* ἀνθυποφορὰν vocant; et, *Aliquis hoc semel tulit, ego bis, ego ter,* διέξοδον; et, *Longius evectus sum, sed redeo ad propositum,* ἄφοδον. 88. Quaedam verborum figurae paullum figuris sententiarum declinantur; ut *dubitatio.* Nam quum est in re, priori parti assignanda est; quum in verbo, sequenti: *Sive me malitiam, sive stultitiam dicere oportet.* Item correctionis eadem ratio est. Nam quod illic dubitat, hic emendat. 89. Etiam in personae fictione accidere quidam idem putaverunt, ut in verbis esset haec figura: *Crudelitatis mater est avaritia;* et apud Sallustium in Ciceronem, *O Romule Arpinas:* quale est et apud Menandrum, *Oedipus Thriasius.* Haec omnia copiosius sunt exsecuti, qui non ut partem operis transcurrerunt, sed proprie libros huic operi dedicaverunt; sicut Caecilius, Dionysius, Rutilius, Cornificius, Visellius, aliique non pauci: sed non minor erit eorum, qui vivunt, gloria. 90. Ut fateor autem, verborum quoque figuras posse plures reperiri a quibusdam, ita iis, quae ab auctoribus claris traduntur, meliores, non assentior. Nam in primis M. Tullius multas in tertio de oratore libro posuit, quas in oratore, postea scripto, transeundo videtur ipse damnasse: quarum pars est, quae sententiarum potius, quam verborum sit, ut *imminutio, improvisum, imago, sibi ipsi responsio, digressio, permissio, contrarium* (hoc enim puto, quod dicitur ἐναντιότης), *sumpta ex adverso probatio.* 91. Quaedam omnino non sunt figurae, sicut *ordo, dinumeratio, circumscriptio:* sive hoc nomine significatur comprehensa breviter sententia, sive finitio. Nam et hoc

Cornificius atque Rutilius schema λέξεως putant. Verborum autem *concinna transgressio*, id est *hyperbaton*, quod Caecilius quoque putat schema, a nobis est inter tropos posita. 92. Et *mutatio*, etsi ea est, quam Rutilius ἀλλοίωσιν vocat, dissimilitudinem ostendit hominum, rerum, factorum; quae si latius fiat, figura non est; si angustius, in ἀντίθετον cadet: si vero haec appellatio significat ὑπαλλαγὴν, satis de ea dictum est. 93. Quod vero schema est, *ad propositum subiecta ratio?* Utrum, quod Rutilius αἰτιολογίαν vocat? nam de illo dubitari possit, an schema sit distributis subiecta ratio, quod apud eundem primo loco positum est. 94. Προςαπόδοσιν dicit, quae ut maxime servetur, sane in pluribus propositis: quia aut singulis statim ratio subiiciatur; ut est apud C. Antonium, *Sed neque accusatorem eum metuo, qui sum innocens: neque competitorem vereor, qui sum Antonius: neque consulem spero, qui est Cicero;* 95. aut positis duobus vel tribus, eodem ordine singulis continua reddatur: quale apud Brutum de dictatura Cn. Pompeii, *Praestat enim nemini imperare, quam alicui servire: sine illo enim vivere honeste licet, cum hoc vivendi nulla conditio est.* 96. Sed et uni rei multiplex ratio subiungitur: ut apud Virgilium,

Sive inde occultas vires, et pabula terrae
Pinguia concipiunt, sive illis omne per ignem
Excoquitur vitium —.— et totus locus,
Seu plures calor ille vias,
Seu durat magis. — —

97. *Relationem* quid accipi velit, non liquet mihi. Nam si ὑπαλλαγὴν, aut ἐπάνοδον, aut ἀντιμεταβολὴν dicit, de omnibus locuti sumus. Sed quicquid id est, neque hoc, neque superiora in Oratore repetit. Sola est in eo libro posita pariter inter figuras verborum *exclamatio*, quam sententiae potius puto: affectus enim est; et ceteris omnibus consentio. Adiicit his

Caecilius περίφρασιν, de qua dixi: 98. Cornificius *interrogationem, ratiocinationem, subiectionem, transitionem, occultationem* · praeterea *sententiam, membrum, articulum, interpretationem, conclusionem.* Quorum priora alterius generis sunt schemata; sequentia schemata omnino non sunt. 99. Item Rutilius praeter ea, quae apud alios quoque sunt, παραμελογίαν, ἀναγκαῖον, ἠθοποιΐαν, δικαιολογίαν, πρόληψιν, χαρακτηρισμόν, βραχυλογίαν, παρασιώπησιν, παῤῥησίαν: de quibus idem dico. Nam eos quidem auctores, qui nullum prope finem fecerunt exquirendis nominibus, praeteribo: qui etiam, quae sunt argumentorum, figuris ascripserunt.

100. Ego illud de iis etiam, quae vere sunt, adiiciam breviter, sicut ornent orationem opportune positae, ita ineptissimas esse, quum immodice petantur. Sunt, qui, neglecto rerum pondere et viribus sententiarum, si vel inania verba in hos modos depravarunt, summos se iudicent artifices, ideoque non desinant eas nectere: quas sine substantia sectari tam est ridiculum, quam quaerere habitum gestumque sine corpore. 101. Sed ne eae quidem, quae recte fiunt, densandae sunt nimis. Nam et vultus mutatio, oculorumque coniectus, multum in actu valet; sed si quis ducere os exquisitis modis, et frontis ac luminum inconstantia trepidare non desinat, rideatur: et oratio habeat rectam quandam velut faciem, quae, ut stupere immobili rigore non debebit, ita saepius in ea, quam natura dedit, specie continenda est. 102. Sciendum vero in primis, quid quisque in orando postulet locus, quid persona, quid tempus. Maior enim pars harum figurarum posita est in delectatione. Ubi vero atrocitate, invidia, miseratione pugnandum est, quis ferat contrapositis, et pariter cadentibus, et consimilibus irascentem, flentem, rogantem? quum in his rebus cura verborum deroget affectibus

fidem: et ubicunque ars ostentatur, veritas abesse videatur.

IV. De *compositione* non equidem post M. Tullium scribere auderem, (cui nescio an nulla pars operis huius sit magis elaborata) nisi et eiusdem aetatis homines, scriptis ad ipsum etiam literis, reprehendere id collocandi genus ausi fuissent, et post eum plures multa ad eandem rem pertinentia memoriae tradidissent. 2. Itaque accedam in plerisque Ciceroni, atque in iis ero, quae indubitata sunt, brevior: in quibusdam paullum fortasse dissentiam. Nam etiam quum iudicium meum ostendero, suum tamen legentibus relinquam.

3. Neque ignoro quosdam esse, qui curam omnem compositionis excludant, atque illum horridum sermonem, ut forte fluxerit, modo magis naturalem, modo etiam magis virilem esse contendant. Qui si id demum naturale esse dicunt, quod a natura primum ortum est, et quale ante cultum fuit, tota haec ars orandi subvertitur. 4. Neque enim locuti sunt ad hanc regulam et diligentiam primi homines, nec prooemiis praeparare, docere expositione, argumentis probare, affectibus commovere scierunt. Ergo his omnibus, non sola compositione caruerunt: quorum si fieri nihil melius licebat, ne domibus quidem casas, aut vestibus pellium tegmina, aut urbibus montes ac silvas mutari oportuit. 5. Quae porro ars statim fuit? quid non cultu nitescit? cur vites coërcemus manu? cur eas fodimus? rubos arvis excidimus? terra et hos generat; mansuefacimus animalia? indomita nascuntur. Verum id est maxime naturale, quod fieri natura optime patitur. 6. Fortius vero quod incompositum potest esse, quam vinctum et bene collocatum? Neque si parvi pedes vim detrahunt rebus, ut Sotadeorum et Galliamborum, et quorundam in oratione simili paene licentia lascivientium, com-

positionis est iudicandum. 7. Ceterum quanto vehementior fluminum cursus est prono alveo, ac nullas moras obiiciente, quam inter obstantia saxa fractis aquis ac reluctantibus; tanto, quae connexa est, et totis viribus fluit, fragosa atque interrupta melior oratio. Cur ergo vires ipsas specie solvi putent, quando res nec ulla sine arte satis valeat, et comitetur semper artem decor? 8. An non eam, quae emissa optime est, hastam speciosissime contortam ferri videmus? et arcu dirigentium tela, quo certior manus, hoc est habitus ipse formosior? Iam in certamine armorum, atque in omni palaestra, quid satis recte cavetur ac petitur, cui non artifex motus, et certi quidam pedes assint? 9. Quare mihi compositione velut amentis quibusdam nervisve intendi et concitari sententiae videntur. Ideo eruditissimo cuique persuasum est, valere eam quam plurimum, non ad delectationem modo, sed ad motum quoque animorum: 10. primum, quia nihil intrare potest in affectus, quod in aure, velut quodam vestibulo, statim offendit; deinde, quod natura ducimur ad modos. Neque enim aliter eveniret, ut illi quoque organorum soni, quanquam verba non exprimunt, in alios tamen atque alios motus ducerent auditorem. 11. In certaminibus sacris non eadem ratione concitant animos ac remittunt; non eosdem modos adhibent, quum bellicum est canendum, et quum posito genu supplicandum est: nec idem signorum concentus est procedente ad proelium exercitu, idem receptui carmen. 12. Pythagoreis certe moris fuit, et, quum evigilassent, animos ad lyram excitare, quo essent ad agendum erectiores: et, quum somnum peterent, ad eandem prius lenirè mentes, ut, si quid fuisset turbidiorum cogitationum, componerent. 13. Quodsi numeris ac modis inest quaedam tacita vis, in oratione est vehementissima: quantumque interest, sen-

sus idem quibus verbis efferatur, tantum, verba eadem qua compositione vel in textu iungantur, vel in fine claudantur. Nam quaedam et sententiis parva, et elocutione modica, virtus haec sola commendat. 14. Denique quod cuique visum erit vehementer, dulciter, speciose dictum, solvat et turbet: abierit omnis vis, iucunditas, decor. Solvit quaedam sua in oratore Cicero, *Neque me divitiae movent, quibus omnes Africanos et Laelios multi venalicii mercatoresque superarunt;* et insequentes deinceps periodos: quas si ad illum modum turbes, velut fracta aut transversa tela proieceris. 15. Idem corrigit, quae a Graccho composita durius putat. Illum decet: nos hac sumus probatione contenti, quod in scribendo quae se nobis solutiora obtulerunt, componimus. Quid enim attinet eorum exempla quaerere, quae sibi quisque experiri potest? illud notasse satis habeo, quo pulchriora et sensu et elocutione dissolveris, hoc orationem magis deformem fore: quia negligentia collocationis ipsa verborum luce deprehenditur. 16. Itaque ut confiteor paene ultimam oratoribus artem *compositionis*, quae perfecta sit, contigisse: ita illis quoque priscis habitam inter curas, in quantum adhuc profecerant, puto. Neque enim mihi, quamlibet magnus auctor, Cicero persuaserit, Lysiam, Herodotum, Thucydidem, parum studiosos eius fuisse. 17. Genus fortasse sint secuti non idem, quod Demosthenes, aut Plato; quanquam et ii ipsi inter se dissimiles fuerunt. Nam neque illud in Lysia dicendi textum tenue atque rarum laetioribus numeris corrumpendum erat. Perdidisset enim gratiam, quae in eo maxima est, simplicis atque inaffectati coloris: perdidisset fidem quoque. Nam scribebat aliis, non ipse dicebat, ut oportuerit esse illa rudibus et incompositis similia: quod ipsum compositio est. 18. Et historiae (quae currere debet ac ferri) minus conve-

nissent insistentes clausulae, et debita actionibus respiratio, et cludendi inchoandique sententias ratio. In concionibus quidem etiam similiter cadentia quaedam, et contraposita deprehendas. In Herodoto vero cum omnia (ut ego quidem sentio) leniter fluunt, tum ipsa *διάλεκτος* habet eam iucunditatem, ut latentes etiam numeros complexa videatur. 19. Sed de propositorum diversitate post paullum. Nunc, quae prius iis, qui recte componere volent, discenda sint.

Est igitur ante omnia oratio alia vincta atque contexta, soluta aliá, qualis in sermone et epistolis: nisi quum aliquid supra naturam suam tractant, ut de philosophia, de republica, similibus. 20. Quod non eo dico, quia non illud quoque solutum habeat suos quosdam, et forsitan difficiliores etiam, pedes: neque enim aut hiare semper vocalibus, aut destitui temporibus volunt sermo atque epistola: sed non fluunt, nec cohaerent, nec verba verbis trahunt; ut potius laxiora in his vincula, quam nulla sint. 21. Nonnunquam in causis quoque minoribus decet eadem simplicitas, quae non nullis, sed aliis utitur numeris, dissimulatque eos, et tantum communit occultius.

22. At illa connexa series tres habet formas: *Incisa*, quae *κόμματα* dicuntur, *Membra*, quae *κῶλα*, *περίοδον*, quae est vel *ambitus*, vel *circumductum*, vel *continuatio*, vel *conclusio*. In omni porro compositione tria sunt genera necessaria, *ordo*, *iunctura*, *numerus*.

23. Primum igitur *de ordine*. Eius observatio in verbis est singulis et contextis. Singula sunt, quae *ἀσύνδετα* diximus. In his cavendum, ne decrescat oratio, et fortiori subiungatur aliquid infirmius, ut *sacrilego fur*; aut *latroni petulans*. Augeri enim debent sententiae, et insurgere: ut optime Cicero, *Tu*, inquit, *istis faucibus, istis lateribus, ista gladiatoria*

totius corporis firmitate. Aliud enim maius alio supervenit. At si coepisset a toto corpore, non bene ad latera faucesque descenderet. Est et alius naturalis ordo, ut *viros ac feminas, diem ac noctem, ortum et occasum* dicas potius, quam retrorsum. 24. Quaedam ordine permutato fiunt supervacua: ut *fratres gemini.* Nam si praecesserint *gemini, fratres* addere non est necesse. Illa nimia quorundam fuit observatio, ut vocabula verbis, verba rursus adverbiis, nomina appositis et pronominibus essent priora. Nam fit contra quoque frequenter non indecore. 25. Nec non et illud nimiae superstitionis, uti quaeque sint tempore, ea facere etiam ordine priora: non quia frequenter sit hoc melius, sed quia interim plus valent ante gesta, ideoque levioribus superponenda sunt. 26. Verbo sensum cludere, multo, si compositio patiatur, optimum est. In verbis enim sermonis vis. Sed si id asperum erit, cedet haec ratio numeris, ut fit apud summos Graecos Latinosque oratores frequentissime. Sine dubio enim omne, quod non cludet, *hyperbaton* est; ipsum hoc inter tropos vel figuras, quae sunt virtutis, receptum est. 27. Non enim ad pedes verba dimensa sunt: ideoque ex loco transferuntur in locum, ut iungantur, quo congruunt maxime: sicut in structura saxorum rudium etiam ipsa enormitas invenit, cui applicari, et in quo possit insistere. Felicissimus tamen sermo est, cui et rectus ordo, et apta iunctura, et cum his numerus opportune cadens contigit. 28. Quaedam vero transgressiones et longae sunt nimis, ut superioribus diximus libris, et interim etiam compositione vitiosae, quae in hoc ipsum petuntur, ut exsultent atque lasciviant: quales illae Maecenatis, *Sole et aurora rubent plurima. Inter sacra movit aqua fraxinos. Ne exsequias quidem unus inter miserrimos viderem meas.* Quod inter haec pessimum est, quia in re tristi ludit compositio.

29. Saepe tamen est vehemens aliquis sensus in verbo: quod si in media parte sententiae latet, transire intentionem et obscurari circumiacentibus solet; in clausula positum assignatur auditori, et infigitur: quale illud est Ciceronis, *Ut tibi necesse esset in conspectu populi Romani vomere postridie.* 30. Transfer hoc ultimum, minus valebit. Nam totius ductus hic est quasi mucro, ut per se foedae vomendi necessitati, iam nihil ultra exspectantibus, hanc quoque adiiceret deformitatem, ut cibus teneri non posset *postridie.* 31. Solebat Afer Domitius traiicere in clausulas verba tantum asperandae compositionis gratia, et maxime in prooemiis: ut pro Cloantilla, *Gratias agam continuo.* Et pro Laelia, *Eis utrisque apud te iudicem periclitatur Laelia.* Adeo refugit teneram delicatamque modulandi voluptatem, ut currentibus per se numeris, quod eos inhiberet, obiiceret. 32. Amphiboliam quoque fieri vitiosa locatione verborum, nemo est, qui nesciat. Haec arbitror, ut in brevi, de ordine fuisse dicenda: qui si vitiosus est, licet et vincta sit et apte cadens oratio, tamen merito incomposita dicatur.

Iunctura sequitur. Est in *verbis, incisis, membris, periodis.* Omnia namque ista et virtutes et vitia in complexu habent.

33. Atque ut ordinem sequar, primum sunt quae imperitis quoque ad reprehensionem notabilia videntur, id est, quae, commissis inter se verbis duobus, ex ultima prioris ac prima sequentis syllaba deforme aliquod nomen efficiunt. Tum vocalium concursus: qui quum accidit, hiat, et intersistit, et quasi laborat oratio. Pessime longae, quae easdem inter se literas committunt, sonabunt. Praecipuus tamen erit hiatus earum, quae cavo aut patulo maxime ore efferuntur. 34. *E*, planior litera est, *I*, angustior est: ideoque obscurius in his vitium. Minus peccabit,

qui longis breves subiiciet, et adhuc, qui praeponet longae brevem. Minima est in duabus brevibus offensio. Atque quum aliae subiunguntur aliis, perinde asperiores erunt, prout oris habitu simili aut diverso pronunciabuntur. 35. Non tamen id, ut crimen ingens, expavescendum est; ac nescio negligentia in hoc, an sollicitudo sit peior. Inhibeat enim necesse est hic metus impetum dicendi, et a potioribus avertat. Quare ut negligentiae est pars, hoc pati, ita humilitatis, ubique perhorrescere, nimiosque non immerito in hac cura putant omnes Isocratem secutos, praecipueque Theopompum. 36. At Demosthenes et Cicero modice respexerunt ad hanc partem. Nam et coëuntes literae, quae *συναλοιφαὶ* dicuntur, etiam leniorem faciunt orationem, quam si omnia verba suo fine cludantur; et nonnunquam hiulca etiam decent, faciuntque ampliora quaedam: ut, *Pulchra oratione acta omnino iactare.* Tum longae per se, et velut opimae syllabae aliquid etiam medii temporis inter vocales, quasi intersistatur, assumunt. 37. Qua de re utar Ciceronis potissimum verbis, *Habet*, inquit, *ille tanquam hiatus et concursus vocalium molle quiddam, et quod indicet non ingratam negligentiam de re hominis magis, quam de verbis laborantis.*

Ceterum consonantes quoque, earumque praecipue, quae sunt asperiores, in commissura verborum rixantur, et *S* ultima cum *X* proxima, quarum tristior etiam, si binae collidantur, stridor est: ut, *Ars studiorum.* 38. Quae fuit causa et Servio (ut dixi) subtrahendae *S* literae, quoties ultima esset, aliaque consonante susciperetur: quod reprehendit Lauranius, Messalla defendit. Nam neque Lucilium putant uti eadem ultima, quum dicit, *Serenus fuit*, et *dignus locoque*, et Cicero in Oratore plures antiquorum tradit sic locutos. 39. Inde *belligerare, po' meridiem:* et illa Censorii Catonis, *Dice hanc*, aeque *M*

litera in E mollita. Quae in veteribus libris reperta mutare imperiti solent: et, dum librariorum insectari volunt inscientiam, suam confitentur. 40. Atqui eadem illa litera, quoties ultima est et vocalem verbi sequentis ita contingit, ut in eam transire possit, etiamsi scribitur, tamen parum exprimitur: ut, *Multum ille*, et, *Quantum erat:* adeo ut paene cuiusdam novae literae sonum reddat. Neque enim eximitur, sed obscuratur, et tantum aliqua inter duas vocales velut nota est, ne ipsae coëant. 41. Videndum etiam, ne syllabae verbi prioris ultimae sint primae sequentis. Id ne quis praecipi miretur, Ciceroni in epistolis excidit, *Res mihi invisae visae sunt, Brute.* Et in carmine,

O fortunatam natam me Consule Romam.

42. Etiam monosyllaba, si plura sunt, male continuabuntur: quia necesse est, compositio multis clausulis concisa subsultet. Ideoque etiam brevium verborum ac nominum vitanda continuatio, et ex diverso quoque longorum: afferunt enim quandam dicendi tarditatem. Illa quoque vitia sunt eiusdem loci, si cadentia similiter et similiter desinentia, et eodem modo declinata, iungantur. 43. Ne verba quidem verbis, aut nomina nominibus, similiaque his continuari decet: quum virtutes etiam ipsae taedium pariant, nisi gratia varietatis adiutae.

44. *Membrorum incisorum*que iunctura non eo modo est observanda, quae verborum, quanquam et in his extrema ac prima *coëunt:* sed plurimum refert *compositionis*, quae quibus anteponas. Nam et, *vomens frustis esculentis, gremium suum et totum tribunal implevit:* et contra (nam frequentius utar iisdem diversarum quoque rerum exemplis, quo sint magis familiaria) *Saxa atque solitudines voci respondent, bestiae saepe immanes cantu flectuntur atque consistunt.* Magis insurgebat, si verteretur: nam

plus est, *saxa*, quam *bestias commoveri*: vicit tamen compositionis decor.

45. Sed transeamus ad *numeros*. Omnis *structura* ac *dimensio* et *copulatio vocum* constat aut numeris (numeros ῥυθμοὺς accipi volo) aut μέτροις, id est dimensione quadam.

Quod etiamsi constat utrumque pedibus, habet tamen non simplicem differentiam. 46. Nam rhythmi, id est numeri, spatio temporum constant: *metra* etiam ordine: ideoque alterum esse quantitatis videtur, alterum qualitatis. Ῥυθμὸς est aut par, ut dactylus: unam enim syllabam parem brevibus habet. 47. Est quidem vis eadem et aliis pedibus, sed nomen illud tenet (longam esse duorum temporum, brevem unius, etiam pueri sciunt): aut sescuplex, ut paeon: quum sit ex longa et tribus brevibus: quique ei contrarius, ex tribus brevibus et longa, vel alio quoquo modo ut tempora tria ad duo relata sescuplum faciant: aut duplex, ut iambus (nam est ex brevi et longa) quique est ei contrarius. 48. Sunt hi et metrici pedes: sed hoc interest, quod rhythmo indifferens est, dactylusne ille priores habeat breves, an sequentes. Tempus enim solum metitur, ut a sublatione ad positionem idem spatii sit. Proinde alia dimensio est versuum: pro dactylo poni non poterit anapaestus aut spondeus: nec paeon eadem ratione brevibus incipiet ac desinet. 49. Neque solum alium pro alio pedem metrorum ratio non recipit, sed ne dactylum quidem, aut forte spondeum alterum pro altero. Itaque si quinque continuos dactylos, ut fit in illo,

Panditur interea domus omnipotentis olympi,

confundas, solveris versum. 50. Sunt et illa discrimina, quod rhythmis libera spatia, metris finita sunt; et his certae clausulae, illi, quomodo coeperant, currunt usque ad μεταβολήν, id est transitum

in aliud genus rhythmi: et quod metrum in verbis modo, rhythmus etiam in corporis motu est. 51. Inania quoque tempora rhythmi facilius accipient, quanquam haec et in metris accidunt. Maior tamen illic licentia est, ubi tempora etiam animo metiuntur, et pedum et digitorum ictu intervalla signant quibusdam notis, atque aestimant, quot breves illud spatium habeat: inde τετράσημοι, πεντάσημοι, deinceps longiores fiunt percussiones. Nam σημεῖον tempus est unum. 52. In compositione orationis certior, et magis omnibus aperta servari debet dimensio. Est igitur in pedibus.

Et metrici quidem pedes adeo reperiuntur in oratione, ut in ea frequenter non sentientibus nobis omnium generum excidant versus; et contra nihil, quod prosa scriptum, non redigi possit in quaedam versiculorum genera vel in membra. 53. Sed in adeo molestos incidimus grammaticos, quam fuerunt, qui Lyricorum quaedam carmina in varias mensuras coëgerunt. At Cicero frequentissime dicit, totum hoc constare numeris, ideoque reprehenditur a quibusdam, tanquam orationem ad rhythmos alliget. 54. Nam sunt numeri rhythmi, ut et ipse constituit, et secuti eum Virgilius, quum dicit,

— — *Numeros memini, si verba tenerem:*

et Horatius,

— — *Numerisque fertur Lege solutis.*

55. Invadunt ergo hanc inter ceteras vocem, *Neque enim Demosthenis fulmina tantopere vibratura* dicit, *nisi numeris contorta ferrentur.* In quo si hoc sentit, *rhythmis contorta*, dissentio. Nam rhythmi, ut dixi, neque finem habent certum, nec ullam in contextu varietatem, sed, qua coeperunt sublatione ac positione, ad finem usque decurrunt: oratio non descendet ad strepitum digitorum. 56. Idque Cicero optime videt, ac testatur frequenter, se, quod numero-

sum sit, quaerere: ut magis non ἄῤῥυθμον, quod esset inscitum atque agreste, quam ἔνρυθμον, quod poëticum est, esse compositionem velit; sicut etiam quos palaestritas esse nolumus, tamen esse nolumus eos, qui dicuntur ἀπάλαιστοι.

57. Verum ea, quae efficitur e pedibus, aequa conclusio, nomen aliquod desiderat. Quid sit igitur potius, quam numerus, et oratorius numerus, ut enthymema rhetoricus syllogismus? Ego certe, ne in calumniam cadam, qua ne M. quidem Tullius caruit, posco hoc mihi, ut, quum pro composito dixero numerum, et ubicunque iam dixi, oratorium dicere intelligar. 58. Collocatio autem verba iam probata, et electa, et velut assignata sibi debet connectere: nam vel dure inter se commissa potiora sunt inutilibus. Tamen et eligere quaedam, dum ex iis, quae idem significent atque idem valeant, permiserim: et adiicere, dum non otiosa: et detrahere, dum non necessaria: sed et figuris mutare et casus et numeros, quorum varietas, frequenter gratia compositionis ascita, etiam suo nomine solet esse iucunda. 59. Etiam ubi aliud ratio, aliud consuetudo poscet, utrum volet, sumat compositio, *Vitavisse* vel *vitasse*, *Deprendere* vel *deprehendere*. Coitus etiam syllabarum non negabo, et quicquid sententiis aut eloquentiae non nocebit. 60. Praecipuum tamen in hoc opus est, scire quod quoque loco verborum maxime quadret. Atque is optime componet, qui hoc solum componendi gratia facit. Ratio vero pedum in oratione est multo, quam in versu, difficilior: primum, quod versus paucis continetur, oratio longiores habet saepe circuitus; deinde quod versus semper similis sibi est, et una ratione decurrit, orationis compositio nisi varia est, et offendit similitudine, et affectatione deprehenditur. 61. Et in omni quidem corpore, totoque (ut ita dixerim) tractu, numerus inser-

tus est. Neque enim loqui possumus, nisi e syllabis brevibus ac longis, ex quibus pedes fiunt.

Magis tamen et desideratur in clausulis, et apparet: primum, quia sensus omnis habet suum finem, poscitque naturale intervallum, quo a sequentis initio dividatur: deinde, quod aures, continuam vocem secutae, ductaeque velut prono decurrentis orationis flumine, tum magis iudicant, quum ille impetus stetit, et intuendi tempus dedit. 62. Non igitur durum sit neque abruptum, quo animi velut respirant ac reficiuntur. Haec est sedes orationis, hoc auditor exspectat, hic laus omnis declamat. Proximam clausulis diligentiam postulant initia: nam et in haec intentus auditor est. 63. Sed eorum facilior ratio est. Non enim cohaerent, sed ita praecedentibus serviunt, ut exordium sumant cum clausula qualibet. Sit tamen composita ipsa; gratiam perdet, si ad eam rupta via venerimus. Quo fit, ut, quum Demosthenis severa videatur compositio, πρῶτον μὲν, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τοῖς θεοῖς εὔχομαι πᾶσι καὶ πάσαις: et illa (quae ab uno, quod sciam, Bruto minus probatur, ceteris placet) κἂν μήπω βάλλῃ, μηδὲ τοξεύῃ: 64. Ciceronem carpant in his, *Familiaris coeperat esse balneatori*, et, *Non nimium dura archipiratae*. Nam *balneatori* et *archipiratae* idem finis est, qui πᾶσι καὶ πάσαις, et qui μηδὲ τοξεύῃ· sed priora sunt severiora. 65. Est in eo quoque nonnihil, quod hic singulis verbis bini pedes continentur, quod etiam in carminibus est permolle: nec solum ubi quinae syllabae nectuntur, ut in his, *Fortissima Tyndaridarum*: sed etiam ubi quaternae, quum versus cluditur *Apennino*, et *armamentis*, et *Orione*. 66. Quare hoc quoque vitandum est, ne plurium syllabarum his verbis utamur in fine.

Mediis quoque non ea modo cura sit, ut inter se cohaereant, sed ne pigra, ne longa sint: ne, quod

nunc maxime vitium est, brevium contextu resultent, ac sonum reddant paene puerilium crepitaculorum. 67. Nam ut initia clausulaeque plurimum momenti habent, quoties incipit sensus aut desinit: sic in mediis quoque sunt quidam conatus, qui leviter insistunt; ut currentium pes, etiamsi non moratur, tamen vestigium facit. Itaque non modo membra atque incisa bene incipere atque cludi decet, sed etiam in iis, quae non dubie contexta sunt, nec respiratione utuntur, illi vel occulti gradus. 68. Quis enim dubitet, unum sensum in hoc et unum spiritum esse, *Animadverti, iudices, omnem accusatoris orationem in duas divisam esse partes?* tamen et duo prima verba, et tria proxima, et deinceps duo rursus, ac tria, suos quasi numeros habent, spiritum sustinentes, sicut apud rhythmicos aestimantur. 69. Hae particulae prout sunt graves, acres, lentae, celeres, remissae, exsultantes; proinde id, quod ex illis conficitur, aut severum, aut luxuriosum, aut quadratum, aut solutum erit. 70. Quaedam etiam clausulae sunt claudae atque pendentes, si relinquantur: sed sequentibus suscipi ac sustineri solent; eoque facto, vitium, quod erat in fine, continuatio emendat. *Non vult populus Romanus obsoletis criminibus accusari Verrem*, durum, si desinas: sed quum est continuatum iis, quae sequuntur, quanquam natura ipsa divisa sint, *Nova postulat, inaudita desiderat:* salvus est cursus. 71. *Ut adeas, tantum dabis:* male cluderet: nam et trimetri versus pars ultima est. Excipit, *Ut cibum vestitumque introferre liceat, tantum:* praeceps adhuc, firmatur ac sustinetur ultimo, *Nemo recusabat.*

72. Versum in oratione fieri, multo foedissimum est, totum; sed etiam in parte, deforme: utique si pars posterior in clausula deprehendatur, aut rursus prior in ingressu. Nam quod est contra, saepe

etiam decet, quia et cludit interim optime prima pars versus, dum intra paucas syllabas, praecipue senarii atque octonarii: 73. *In Africa fuisse*, initium senarii est et primum pro Quin. Ligario caput cludit: *Esse videatur*, iam nimis frequens, octonarium inchoat: talia sunt Demosthenis, πᾶσι καὶ πάσαις· καὶ πᾶσιν ὑμῖν· ὅσην εὔνοιαν, et totum paene principium; 74. et ultima versuum initio conveniunt orationis: *Etsi vereor*, *iudices*, et *Animadverti*, *iudices*. Sed initia initiis non conveniunt. T. Livius hexametri exordio coepit, *Facturusne operae pretium sim*. Nam ita edidit, estque melius, quam quo modo emendatur. 75. Nec clausulae clausulis: ut Cicero, *Quo me vertam*, *nescio*; qui trimetri finis est. Trimetrum et promiscuo dicere liceat: sex enim pedes tres percussiones habent. Peius cludit finis hexametri: ut Brutus in epistolis, *Neque illi malunt habere tutores aut defensores, quanquam sciunt placuisse Catoni.* 76. Illi minus sunt notabiles, quia hoc genus sermoni proximum est. Itaque et versus hi fere excidunt, quos Brutus ipso componendi ductus studio saepissime facit, non raro Asinius, sed etiam Cicero nonnunquam, ut in principio statim orationis in Lucium Pisonem, *Pro dii immortales, quis hic illuxit dies!* 77. Non minore autem cura vitandum est, quicquid ἔνρυθμον: quale est apud Sallustium, *Falso queritur de natura sua*. Quamvis enim vincta sit, tamen soluta videri debet oratio. Atqui Plato, diligentissimus compositionis, in Timaeo, prima statim parte, vitare ista non potuit. 78. Nam et initium hexametri statim invenias, et Anacreontion protinus colon efficias, et si velis trimetron, et quod duobus pedibus et parte, πενθημιμερὲς a Graecis dicitur: et haec omnia in tribus verbis; ut Thucydidis ὑπὲρ ἡμισυ Κᾶρες ἐφάνησαν, ex mollissimo rhythmorum genere excidat.

79. Sed quia orationem omnem constare pedibus dixi, aliqua de his quoque: quorum nomina quoniam varia traduntur, constituendum est, quo quemque appellemus. Et quidem Ciceronem sequar, (nam is eminentissimos Graecorum est secutus) excepto quod pes mihi tres syllabas non videtur excedere: quanquam ille paeone dochmioque, quorum prior in quatuor, secundus in quinque excurrit, utatur. 80. Nec tamen ipse dissimulat, quibusdam numeros videri, non pedes. Neque immerito: quicquid enim supra tres syllabas, id est ex pluribus pedibus. Ergo quum constent quatuor pedes binis, octo ternis: spondeum longis duabus; pyrrhichium, quem alii pariambum vocant, brevibus; iambum brevi longaque; huic contrarium e longa et brevi, choreum, non ut alii trochaeum, nominemus. 81. Ex his vero, qui ternas syllabas habent, dactylum longa duabusque brevibus; huic temporibus parem, sed retroactum, appellari constat anapaeston. Media inter longas brevis faciet amphimacrum: sed frequentius eius nomen est creticus. 82. Longa inter breves, amphibrachys; duabus longis brevem sequentibus, bacchius; totidem longis brevem praecedentibus, palimbacchius erit. Tres breves trochaeum, quem tribrachyn dici volunt, qui choreo trochaei nomen imponunt; totidem longae molosson efficiunt. 83. Horum pedum nullus non in orationem venit, sed quo quique sunt temporibus pleniores, longisque syllabis magis stabiles, hoc graviorem faciunt orationem, breves celerem ac mobilem. Utrumque locis utile. Nam et illud, ubi opus est velocitate, tardum et segne, et hoc, ubi pondus exigitur, praeceps ac resultans, merito damnetur. 84. Sit in hoc quoque aliquid fortasse momenti, quod et longis longiores, et brevibus sunt breviores syllabae: ut, quamvis neque plus duobus temporibus, neque uno minus ha-

bere videantur (ideoque in metris omnes breves longaeque inter se obsessae sunt pares); lateat tamen nescio quid, quod supersit, aut desit. Nam versuum propria conditio est, ideoque in his quaedam etiam communes. 85. Veritas vero, quia patitur aeque brevem esse vel longam vocalem, quum est sola, quam quum eam consonantes una pluresve praecedunt: certe in dimensione pedum syllaba, quae est brevis, insequente vel brevi alia, quae tamen duas primas consonantes habeat, fit longa: ut,

Agrestem tenui musam meditaris avena.

86. *A* brevis, *gre* brevis, faciet tamen longam priorem. Dat igitur illi aliquid ex suo tempore: quo modo, nisi habet plus, quam quae brevissima, qualis ipsa esset detractis consonantibus? Nunc unum tempus accommodat priori, et unum accipit a sequente, ita duae natura breves, positione sunt temporum quatuor.

87. Miror autem in hac opinione doctissimos homines fuisse, ut alios pedes ita eligerent, aliosque damnarent, quasi ullus esset, quem non sit necesse in oratione deprehendi. Licet igitur paeona sequatur Ephorus, inventum a Thrasymacho, probatum ab Aristotele, dactylumque, ut temperatiores brevibus ac longis; 88. fugiat spondeum et trochaeum, alterius tarditate, alterius celeritate damnata; herous, qui est idem dactylus, Aristoteli amplior, iambus humanior videatur; trochaeum ut nimis currentem damnet, eique cordacis nomen imponat; eademque dicant Theodectes ac Theophrastus, similia post eos Halicarnasseus Dionysius: 89. irrumpent etiam ad invitos, nec semper illis heroo, aut paeone suo, quem, quia versum raro facit, maxime laudant, uti licebit. Ut sint tamen aliis alii crebriores, non verba facient, quae neque augeri, nec minui, nec

sicuti modulatione produci aut corripi possint; sed transmutatio et collocatio.

90. Plerique enim ex commissuris eorum vel divisione fiunt pedes: quo fit, ut iisdem verbis alii atque alii versus fiant: ut memini quendam non ignobilem poëtam ita lusisse,

Astra tenet coelum, mare classes, area messem.

Hic retrorsum fit sotadeus. Itemque sotadeo adiuret retro trimetros:

Caput exseruit mobile pinus repetita.

91. Miscendi ergo sunt, curandumque, ut sint plures, qui placent, et circumfusi bonis deteriores lateant. Nec vero in literis syllabisque natura mutatur, sed refert, quae cum quaque optime coëat. Plurimum igitur auctoritatis, ut dixi, et ponderis habent longae, celeritatis breves: quae, si miscentur quibusdam longis, currunt; si continuantur, exsultant. 92. Acres, quae ex brevibus ad longas insurgunt; leniores, quae a longis in breves descendunt. Optime incipitur a longis, recte aliquando a brevibus; ut, *Novum crimen:* lenius, ut, *Animadverti, iudices:* sed pro Cluentio recte etiam, quod initium eius partitioni simile est, quae celeritate gaudet. 93. Clausula quoque e longis firmissima est: sed cludent etiam breves, quamvis habeatur indifferens ultima. Neque enim ego ignoro, in fine pro longa accipi brevem, quod videtur aliquid vacanti tempori ex eo, quod insequitur, accedere: aures tamen consulens meas, intelligo multum referre, verene longa sit, quae cludit, an pro longa. Neque enim tam plenum est, *Dicere incipientem timere:* quam illud, *Ausus est confiteri.* 94. Atqui si nihil refert, brevis an longa sit ultima, idem pes erit; verum nescio quo modo sedebit hoc, illud subsistet. Quo moti quidam, longae ultimae tria tempora dederunt, ut illud tempus, quod brevis ex longa accipit, huic quoque accederet. Nec solum

refert, quis claudat, sed quis antecedat. 95. Retrorsum autem neque plus tribus, (iique si non ternas syllabas habebunt, repetendi erunt: absit tamen poëtica observatio) neque minus duobus: alioqui pes erit, non numerus. Potest tamen vel unus esse dichoreus, si unus est, qui constat e duobus choreis. 96. Itemque paeon, qui est ex choreo et pyrrhichio, quem aptum initiis putant; vel contra, qui est e tribus brevibus et longa, cui clausulam assignant: de quibus fere duobus scriptores huius artis loquuntur; alii omnes, quotcunque sint temporum, quae ad rationem pertineant, paeonas appellant. 97. Est et dochmius, qui fit ex bacchio et iambo, vel iambo et cretico, stabilis in clausulis, et severus. Spondeus quoque, quo plurimum est Demosthenes usus, moram semper per se habet. Optime praecedet eum creticus, ut in hoc, *De qua ego nihil dicam, nisi depellendi criminis causa.* Illud est, quod supra dixi, multum referre, unone verbo sint duo pedes comprehensi, an uterque liber. Sic enim fit forte, *Criminis causa:* molle, *Archipiratae:* mollius, si tribrachys praecedat, *facilitates*, *temeritates*. 98. Est enim quoddam in ipsa divisione verborum latens tempus, ut in pentametri medio spondeo, qui nisi alterius verbi fine, alterius initio constat, versum non efficit. Potest, etiamsi minus bene, praeponi anapaestus, *Muliere non solum nobili, verum etiam nota.* 99. Tum anapaestus et creticus, iambus quoque, qui est in utroque, sed illis minor: praecedet enim tres longas brevis. Et spondeus iambo recte praeponitur, *Iisdem in armis fui.* Tum spondeus et bacchius: sic enim fiet ultimus dochmius, *In armis iisdem fui.* 100. Ex iis, quae supra probavi, apparet, molosson quoque clausulae convenire, dum habeat ex quocunque pede ante se brevem. *Illud scimus, ubicunque sunt, esse pro nobis.* 101. Minus gravis erit spondeus,

praecedente pyrrhichio: ut, *Iudicii Iuniani:* et adhuc peius priore paeone: ut, *Brute, dubitavi:* nisi potius hoc esse volumus dactylum et bacchium. Duo spondei non fere iungi patiuntur: quae in versu quoque notabilis clausula est, nisi quum id fieri potest ex tribus quasi membris: *Cur de perfugis nostris copias comparat is contra nos?* una syllaba, duabus, una. 102. Ne dactylus quidem spondeo bene praeponitur, quia finem versus damnamus in fine orationis. Bacchius et claudit, et sibi iungitur, *Venenum timeres:* vel choreum, et spondeum ante amat: ut *Venenum timeres.* Contrarius quoque qui est, cludet, nisi si ultimam longam esse volumus: optimeque habebit ante se molosson, *Civis Romanus sum;* aut bacchium, *Quod hic potest, nos possemus.* 103. Sed verius erit claudere choreum praecedente spondeo. Nam hic potius est numerus, *Nos possemus:* et, *Romanus sum.* Claudet et dichoreus, id est pes sibi ipse iungetur, quo Asiani sunt usi plurimum: cuius exemplum Cicero ponit, *Patris dictum sapiens temeritas filii comprobavit.* 104. Accipiet ante se choreus et pyrrhichium: *Omnes prope cives virtute, gloria, dignitate superabat.* Cludet et dactylus, nisi eum observatio ultimae creticum facit: ut, *Muliercula nixus in litore.* Habebit ante bene creticum et iambum, spondeum male, peius choreum. 105. Cludit amphibrachus; *Q. Ligarium in Africa fuisse;* si non eum malumus esse bacchium. Non optimus est trochaeus, si ultima est brevis: quod certe sit necesse est; alioqui quomodo claudet, qui placet plerisque, dichoreus? Illa observatione ex trochaeo fit anapaestus. 106. Idem trochaeus praecedente longa fit paeon: quale est, *Si potero,* et, *Dixit hoc Cicero, Obstat invidia.* Sed hunc initiis dederunt. Cludet et pyrrhichius choreo praecedente: nam sic paeon est. Sed omnes ii, qui in breves excidunt, minus

erunt stabiles: nec alibi fere satis apti, quam ubi cursus orationis exigitur, et clausulis non intersistitur. 107. Creticus et initiis optimus: *Quod precatus a diis immortalibus sum*: et clausulis, *In conspectu populi Romani vomere postridie*. Apparet vero, quam bene eum praecedant vel anapaestus, vel ille, qui videtur fini aptior, paeon. Sicut et se ipse sequitur, *Servare quam plurimos*. Sic melius, quam choreo praecedente, *Non turpe duceret?* si ultima brevis pro longa sit. 108. Sed fingamus sic, *Non turpe duceres*. Sed hic est illud inane, quod dixi. Paullulum enim morae damus inter ultimum ac proximum verbum, et *turpe* illud intervallo quodam producimus: alioqui sit exsultantissimum, et trimetri finis, *Quis non turpe duceret?* Sicut illud, *Ore excipere liceret*, si iungas, lascivi carminis est: sed interpunctis quibusdam et tribus quasi initiis, fit plenum auctoritatis. 109. Nec ego, quum praecedentes pedes posui, legem dedi, ne alii essent: sed quid fere accideret, quod in praesentia videretur optimum, ostendi. Et quidem optime est sibi iunctus anapaestus, ut qui sit pentametri finis, vel rhythmus qui nomen ab eo traxit: *Nam ubi libido dominatur, innocentiae leve praesidium est*; nam synaloephe facit, ut duae ultimae syllabae pro una sonent. 110. Melior fiet praecedente spondeo vel bacchio: ut si mutes idem, *leve innocentiae praesidium est*. Non me capit (ut a magnis viris dissentiam) paeon, qui est ex tribus brevibus et longa. Nam est et ipse una plus brevi anapaestos, *facilitas* et *agilitas*. Quod quid ita placuerit iis, non video, nisi quod illum fere probaverint, quibus loquendi magis, quam orandi studium fuit. 111. Nam et ante se brevibus gaudet pyrrhichio vel choreo, *mea facilitas, nostra facilitas*: ac praecedente spondeo tamen plane finis est trimetri, quum sit per se quoque. Ei con-

trarius principiis merito laudatur: nam et primam stabilem, et tres celeres habet. Tamen hoc quoque meliores alios puto.

112. Totus vero hic locus non ideo tractatur a nobis, ut oratio, quae ferri debet ac fluere, dimetiendis pedibus ac perpendendis syllabis consenescat. Nam id quum miseri, tum in minimis occupati est. 113. Neque enim, qui se totum in hac cura consumpserit, potioribus vacabit: si quidem relicto rerum pondere ac nitore contempto, *tesserulas* (ut ait Lucilius) struet, et *vermiculate* inter se *lexis* committet. Nonne ergo refrigeretur sic calor, et impetus pereat, ut equorum cursum delicati minutis passibus frangunt? 114. Quasi numeri non fuerint in compositione deprehensi: sicut poëma nemo dubitaverit imperito quodam initio fusum, et aurium mensura, et similiter decurrentium spatiorum observatione esse generatum, mox in eo repertos pedes. Satis igitur in hoc nos componet multa scribendi exercitatio, ut ex tempore etiam similia fundamus. 115. Neque vero tam sint intuendi pedes, quam universa comprehensio: ut versum facientes totum illum decursum, non sex vel quinque partes, ex quibus constat versus, aspiciunt. Ante enim carmen ortum est, quam observatio carminis. Ideoque illud

— *Fauni vatesque canebant.*

116. Ergo quem in poëmate locum habet versificatio, eum in oratione compositio.

Optime autem de illa iudicant aures, quae plena sentiunt, et parum expleta desiderant, et fragosis offenduntur, et levibus mulcentur, et contortis excitantur, et stabilia probant, clauda deprehendunt, redundantia ac nimia fastidiunt. Ideoque docti rationem componendi intelligunt, etiam indocti voluptatem. 117. Quaedam vero tradi arte non possunt. Mutandus est casus, si durius is, quo coeperamus,

feratur. Num, in quem transeamus ex quo, praecipi potest? Figura laboranti compositioni variata saepe succurrit. Quae, quum orationis, tum etiam sententiae? Num praescriptum eius rei ullum est? Occasionibus utendum, et cum re praesenti deliberandum. 118. Enimvero spatia ipsa, quae in hac quidem parte plurimum valent, quod possunt, nisi aurium, habere iudicium? Cur alia paucioribus verbis satis plena, vel nimium, alia pluribus brevia et abscisa sunt? Cur in circumductionibus, etiam quum sensus finitus est, aliquid tamen loci vacare videatur? 119. *Neminem vestrum ignorare arbitror, iudices, hunc per hosce dies sermonem vulgi, atque hanc opinionem populi Romani fuisse.* Cur *hosce* potius, quam *hos?* Neque enim erat asperum. Rationem fortasse non reddam, sentiam esse melius. Cur non satis sit, *sermonem vulgi fuisse?* Compositio enim patiebatur. Ignorabo; sed ut audio hoc, animus accipit plenum sine hac geminatione non esse. 120. Ad sensum igitur referenda sunt. Nequeas satis forte, quid severum, quid iucundum sit, intelligere: facias quidem natura duce melius, quam arte: sed naturae ipsi ars inerit.

121. Illud prorsus oratoris, scire ubi quoque genere compositionis sit utendum. Ea duplex observatio: altera, quae ad pedes refertur; altera, quae ad comprehensiones, quae efficiuntur ex pedibus.

122. Ac de his prius. Diximus igitur esse *incisa, membra, circuitus. Incisum* (quantum mea fert opinio) erit sensus non expleto numero conclusus; plerisque pars membri. Tale est enim, quo Cicero utitur, *Domus tibi deerat? at habebas. Pecunia superabat? at egebas.* Fiunt autem etiam singulis verbis incisa, *Diximus, testes dare volumus:* incisum est, *diximus.* 123. *Membrum* autem est sensus numeris conclusus, sed a toto corpore abruptus, et per se

nihil efficiens. Id enim, *O callidos homines*, perfectum est: sed, remotum a ceteris, vim non habet; ut per se manus, et pes, et caput: et, *O rem excogitatam*. Quando ergo incipit corpus esse? quum venit extrema conclusio, *Quem, quaeso, nostrum fefellit, id vos ita esse facturos?* Quam Cicero brevissimam putat. Itaque fere incisa et membra mixta sunt, et conclusionem utique desiderant. 124. *Periodo* plurima nomina dat Cicero, *ambitum*, *circuitum*, *comprehensionem*, *continuationem*, *circumscriptionem*. Genera eius duo sunt: alterum simplex, quum sensus unus longiore ambitu circumducitur; alterum, quod constat membris et incisis, quae plures sensus habent: *Aderat ianitor carceris, et carnifex praetoris*, reliqua. 125. Habet *periodos* membra minimum duo. Medius numerus videntur quatuor: sed recipit frequenter et plura. Modus ei a Cicerone aut quatuor senariis versibus, aut ipsius spiritus modo terminatus. Praestare debet, ut sensum concludat: sit aperta, ut intelligi possit: non immodica, ut memoria contineri. Membrum longius iusto, tardum: brevius, instabile est. 126. Ubicunque acriter erit, instanter, pugnaciter dicendum, membratim caesimque dicemus. Nam hoc in oratione plurimum valet: adeoque rebus accommodanda compositio, ut asperis asperos etiam numeros adhiberi oporteat, et cum dicente aeque audientem inhorrescere. 127. Membratim plerumque narrabimus, aut ipsas periodos maioribus intervallis, et velut laxioribus nodis resolvemus: exceptis quae non docendi gratia, sed ornandi narrantur: ut in Verrem Proserpinae raptus: Haec enim lenis et fluens contextus decet. 128. Periodos apta prooemiis maiorum causarum, ubi sollicitudine, commendatione, miseratione res eget. Item communibus locis, et in omni amplificatione; sed poscitur tum austera, si accuses; tum

fusa, si laudes. Multum et in epilogis pollet. 129. Totum autem hoc adhibendum est, quo sit amplius compositionis genus, quum iudex non solum rem tenet, sed etiam captus est oratione, et se credit actori, et voluptate iam ducitur. Historia non tam finitos numeros, quam orbem quendam contextumque desiderat. Namque omnia eius membra connexa sunt, quoniam lubrica est, ac fluit: ut homines, qui manibus invicem apprehensis gradum firmant, continent et continentur. 130. *Demonstrativum* genus omne fusiores habet liberioresque numeros. *Iudiciale et concionale*, ut materia varium est, sic etiam ipsa collocatione verborum.

Ubi iam nobis pars ex duabus, quas modo fecimus, secunda tractanda est. Nam quis dubitat alia lenius, alia concitatius, alia sublimius, alia pugnacius, alia ornatius, alia gracilius esse dicenda? 131. Gravibus, sublimibus, ornatis longas magis syllabas convenire? Ita ut lenia spatium, sublimia et ornata claritatem quoque vocalium poscant; his contraria magis gaudere brevibus: argumenta, partitiones, iocos, et quicquid est sermoni magis simile. 132. Itaque componemus prooemium varie, atque ut sensus eius postulabit. Neque enim accesserim Celso, qui unam quandam huic parti formam dedit: et optimam compositionem esse prooemii, ut apud Asinium, dixit, *Si, Caesar, ex omnibus mortalibus, qui sunt ac fuerunt, posset huic causae disceptator legi, non quisquam te potius optandus nobis fuit.* 133. Non quia negem hoc bene esse compositum, sed quia legem hanc esse componendi in omnibus principiis recusem. Nam iudicis animus varie praeparatur: tum miserabiles esse volumus, tum modesti, tum acres, tum graves, tum blandi, tum flectere, tum ad diligentiam hortari. Haec ut sunt diversa natura, ita dissimilem componendi quoque rationem desiderant.

An similibus Cicero usus est numeris in exordio pro Milone, pro Cluentio, pro Ligario? 134. Narratio fere tardiores, atque, ut sic dixerim, modestiores desiderat pedes, et omnibus maxime mixtos. Nam et verbis, ut saepius pressa est, ita interim insurgit: sed docere et infigere animis res semper cupit, quod minime festinantium opus est. Ac mihi videtur tota narratio constare longioribus membris, brevioribus periodis. 135. Argumenta acria et citata pedibus quoque ad hanc naturam accommodatis utentur, non tamen ita ut trochaeis, quae celeria quidem, sed sine viribus sunt. Verum quamvis sint brevibus longisque mixta, non tamen plures longas, quam breves habentia. 136. Illa sublimia spatiosas clarasque voces habent, amant amplitudinem dactyli quoque, ac paeonis, etiamsi maiore ex parte syllabis brevibus, temporibus tamen satis pleni. Aspera contra iambis maxime concitantur: non solum quod sunt e duabus modo syllabis, eoque frequentiorem quasi pulsum habent, quae res lenitati contraria est: sed etiam quod omnibus pedibus insurgunt, et a brevibus in longas nituntur et crescunt: ideoque meliores *choreis*, qui ab longis in breves cadunt. 137. Summissa, qualia in epilogis, lentas et ipsa, sed minus exclamantes exigunt.

Vult esse Celsus aliquam et superiorem compositionem, quam equidem si scirem, non docerem: sed sit, necesse est, tarda et supina. Verum nisi ex verbis atque sententiis per sese id quaeritur, satis odiosa esse non poterit.

138. Denique, ut semel finiam, sic fere componendum, quomodo pronunciandum, erit. An non in prooemiis plerumque summissi, (nisi quum in accusatione concitandus est iudex, aut aliqua indignatione compellendus) in narratione pleni atque expressi, in argumentis citati, atque ipso etiam motu

celeres sumus? ut in locis ac descriptionibus fusi ac fluentes, in epilogis plerumque deiecti et infracti! 139. Atqui corporis quoque motui sua quaedam tempora, et signa pedum non minus saltationi, quam modulationibus adhibet musica ratio numerorum. Quid? non vox et gestus accommodatur naturae ipsarum, de quibus dicimus, rerum? Quo minus id mirum in pedibus orationis, quum debeant sublimia ingredi, lenia duci, acria currere, delicata fluere. 140. Itaque ubi necesse est, affectamus etiam tumorem, qui spondeis atque iambis maxime continetur,

En impero Argis, sceptra mihi liquit Pelops.

At ille comicus aeque senarius, quem *trochaicum* vocant, pluribus choreis, qui trochaei ab aliis dicuntur, pyrrhichiisque decurrit: 141. sed quantum accipit celeritatis, tantum gravitatis amittit,

Quid igitur faciam? non eam, ne nunc quidem?

Aspera vero et maledica, ut dixi, etiam in carmine, iambis grassantur,

Quis hoc potest videre, quis potest pati,
Nisi impudicus, et vorax, et aleo?

142. In universum autem, si sit necesse, duram potius atque asperam compositionem malim esse, quam effeminatam et enervem, qualis apud multos: et quotidie magis lascivimus syntonorum modis saltitantes. Ac ne tam bona quidem ulla erit, ut debeat esse continua, et in eosdem semper pedes ire. 143. Nam et versificandi genus est, unam legem omnibus sermonibus dare: et id quum manifesta affectatio est (cuius rei maxime cavenda suspicio est) tum etiam taedium ex similitudine ac satietatem creat: quoque est dulcius, magis perit: amittitque et fidem, et affectus, motusque omnes, qui est in hac cura deprehensus: nec potest ei credere, aut propter eum dolere et irasci iudex, cui putat hoc vacare. 144. Ideoque interim quaedam quasi solvenda de industria sunt, illa

quidem maximi laboris ne laborata videantur. Sed neque longioribus, quam oportet, hyperbatis compositioni serviamus (ne, quae eius rei gratia fecerimus, propter eam fecisse videamur) et certe nullum aptum atque idoneum verbum permutemus gratia lenitatis. 145. Neque enim ullum erit tam difficile, quod non commode inseri possit: nisi quod in evitandis eiusmodi verbis non decorem compositionis quaerimus, sed facilitatem. Non tamen mirabor, Latinos magis indulsisse compositioni, quam Atticos, quamvis minus in verbis habeant varietatis et gratiae. 146. Nec vitium dixerim, si Cicero a Demosthene paullum in hac parte descivit. Sed quae sit differentia nostri Graecique sermonis, explicabit summus liber.

Compositio (nam finem imponere egresso destinatum modum volumini festino) debet esse *honesta*, *iucunda*, *varia*. Eius tres partes, *ordo*, *coniunctio*, *numerus*. 147. *Ratio*, in adiectione, detractione, mutatione. *Usus* pro natura rerum, quas dicimus. *Cura* magna, ut sentiendi atque eloquendi prior sit. Dissimulatio curae praecipua, ut numeri sponte fluxisse, non arcessiti et coacti esse videantur.

M. FABII QUINTILIANI

DE

ORATORIA INSTITUTIONE

LIBER DECIMUS.

I. Sed haec eloquendi praecepta, sicut cogitationi sunt necessaria, ita non satis ad vim dicendi valent,

nisi illis firma quaedam facilitas, quae apud Graecos ἕξις nominatur, accesserit: ad quam scribendo plus, an legendo, an dicendo conferatur, solere quaeri scio. Quod esset diligenti nobis examinandum cura, si qualibet earum rerum possemus una esse contenti. 2. Verum ita sunt inter se connexa et indiscreta omnia, ut, si quid ex his defuerit, frustra sit in ceteris laboratum. Nam neque solida atque robusta fuerit unquam eloquentia, nisi multo stilo vires acceperit: et citra lectionis exemplum labor ille, carens rectore, fluit: qui autem scierit, quo quaeque sint modo dicenda, nisi tamen in procinctu, paratamque ad omnes casus, habuerit eloquentiam, velut clausis thesauris incubabit. 3. Non autem ut quidque praecipue necessarium est, sic ad efficiendum oratorem maximi protinus erit momenti. Nam certe quum sit in eloquendo positum oratoris officium, dicere ante omnia est, atque hinc initium eius artis fuisse manifestum est; proximam deinde imitationem, novissimam scribendi quoque diligentiam. 4. Sed ut perveniri ad summa nisi ex principiis non potest: ita procedente iam opere minima incipiunt esse, quae prima sunt. Verum nos non, quomodo sit instituendus orator, hoc loco dicimus; nam id quidem aut satis, aut certe uti potuimus, dictum est: sed athleta, qui omnes iam perdidicerit a praeceptore numeros, quo genere exercitationis ad certamina praeparandus sit. Igitur eum, qui res invenire et disponere sciet, verba quoque et eligendi et collocandi rationem perceperit, instruamus qua ratione, quod didicit, facere quam optime, quam facillime possit.

5. Num ergo dubium est, quin ei velut opes sint quaedam parandae, quibus uti, ubicunque desideratum erit, possit? Eae constant copia rerum ac verborum. 6. Sed res propriae sunt cuiusque causae, aut paucis communes; verba in universas paranda;

quae si rebus singulis essent singula, minorem curam postularent: nam cuncta sese cum ipsis protinus rebus offerrent. Sed quum sint aliis alia aut magis propria, aut magis ornata, aut plus efficientia, aut melius sonantia, debent esse non solum nota omnia, sed in promptu, atque, ut ita dicam, in conspectu, ut, quum se iudicio dicentis ostenderint, facilis ex his optimorum sit electio. 7. Et quae idem significarent solitos scio ediscere, quo facilius et occurreret unum ex pluribus, et, quum essent usi aliquo, si breve intra spatium rursus desideraretur, effugiendae repetitionis gratia sumerent aliud, quo idem intelligi posset. Quod quum est puerile et cuiusdam infelicis operae, tum etiam utile parum: turbam enim modo congregat, ex qua sine discrimine occupet proximum quodque.

8. Nobis autem copia cum iudicio paranda est, vim orandi, non circulatoriam volubilitatem spectantibus. Id autem consequemur optima legendo atque audiendo. Non enim solum nomina ipsa rerum cognoscemus hac cura, sed cui quodque loco sit aptissimum. 9. Omnibus enim fere verbis, praeter pauca, quae sunt parum verecunda, in oratione locus est. Nam scriptores quidem iamborum veterisque comoediae etiam in illis saepe laudantur: sed nobis nostrum opus interim tueri sat est. Omnia verba, exceptis de quibus dixi, sunt alicubi optima: nam et humilibus interim et vulgaribus opus, et quae nitidiore in parte videntur sordida, ubi res poscit, proprie dicuntur. 10. Haec ut sciamus, atque eorum non significationem modo, sed formas etiam mensurasque norimus et, ubicunque erunt posita, an conveniant, nisi multa lectione atque auditione assequi nullo modo possumus; quum omnem sermonem auribus primum accipiamus. Propter quod infantes a mutis nutricibus iussu regum in solitudine educati,

etiamsi verba quaedam emisisse traduntur, tamen loquendi facultate caruerunt. 11. Sunt autem alia huius naturae, ut idem pluribus vocibus declarent, ita ut nihil significationis, quo potius utaris, intersit: ut *ensis* et *gladius:* alia, quae etiamsi propria rerum aliquarum sint nomina, τροπικῶς quasi tamen ad eundem intellectum feruntur, ut *ferrum* et *mucro*. 12. Nam per abusionem *sicarios* etiam omnes vocamus, qui caedem telo quocunque commiserint. Alia circuitu verborum plurium ostendimus: quale est, *Et pressi copia lactis*. Plurima vero mutatione figuramus, *Scio, Non ignoro*, et, *Non me fugit*, et, *Non me praeterit*, et, *Quis nescit?* et, *Nemini dubium est*. 13. Sed etiam ex proximo mutuari licet. Nam et *intelligo*, et *sentio*, et *video*, saepe idem valent, quod *scio*. Quorum nobis ubertatem ac divitias dabit lectio, ut non solum quomodo occurrent, sed etiam quomodo oportet, utamur. 14. Non semper enim haec inter se idem faciunt: nec, sicut de intellectu animi recte dixerim *video*, ita de visu oculorum *intelligo:* nec ut *mucro* gladium sic *mucronem* gladius ostendit. 15. Sed ut copia verborum sic paratur, ita non verborum tantum gratia legendum vel audiendum est. Nam omnium, quaecunque docemus, hoc sunt exempla potentiora etiam ipsis, quae traduntur, artibus, quum eo, qui discit, perductus est, ut intelligere ea sine demonstrante, et sequi iam suis viribus possit: quia, quae doctor praecepit, orator ostendit.

16. Alia vero audientes, alia legentes magis adiuvant. Excitat, qui dicit, spiritu ipso, nec imagine et ambitu rerum, sed rebus incendit. Vivunt omnia enim, et moventur, excipimusque nova illa, velut nascentia, cum favore ac sollicitudine. Nec fortuna modo iudicii, sed etiam ipsorum, qui orant, periculo afficimur. 17. Praeter haec, vox et actio decora, commoda, ut quisque locus postulabit, pronunciandi,

vel potentissima in dicendo, ratio, et, ut semel dicam, pariter omnia, docent. In lectione certius iudicium, quod audienti frequenter aut suus cuique favor, aut ille laudantium clamor extorquet. 18. Pudet enim dissentire, et velut tacita quadam verecundia inhibemur plus nobis credere, quum interim et vitiosa pluribus placeant, et a corrogatis laudentur etiam quae non placent. 19. Sed e contrario quoque accidit, ut optime dictis gratiam prava iudicia non referant. Lectio libera est, nec actionis impetu transcurrit: sed repetere saepius licet, sive dubites, sive memoriae affigere velis. Repetamus autem et tractemus, et ut cibos mansos ac prope liquefactos demittimus, quo facilius digerantur, ita lectio non cruda, sed multa iteratione mollita et velut confecta, memoriae imitationique tradatur.

20. Ac diu non nisi optimus quisque, et qui credentem sibi minime fallat, legendus est, sed diligenter, ac paene ad scribendi sollicitudinem: nec per partes modo scrutanda omnia, sed perlectus liber utique ex integro resumendus, praecipue oratio, cuius virtutes frequenter ex industria quoque occultantur. 21. Saepe enim praeparat, dissimulat, insidiatur orator, eaque in prima parte actionis dicit, quae sunt in summa profutura. Itaque suo loco minus placent, adhuc nobis, quare dicta sint, ignorantibus: ideoque erunt cognitis omnibus repetenda. 22. Illud vero utilissimum, nosse eas causas, quarum orationes in manus sumpserimus: et quoties continget, utrinque habitas legere actiones: ut Demosthenis atque Aeschinis inter se contrarias: et Servii Sulpicii atque Messallae, quorum alter pro Aufidia, contra dixit alter: et Pollionis et Cassii reo Asprenate, aliasque plurimas. 23. Quin etiam, si minus pares videbuntur, aliquae tamen ad cognoscendam litium quaestionem recte requirentur: ut contra Ciceronis

orationes, Tuberonis in Ligarium, et Hortensii pro Verre. Quin etiam, easdem causas ut quisque egerit, utile erit scire. Nam de domo Ciceronis dixit Calidius: et pro Milone orationem Brutus exercitationis gratia scripsit, etiamsi egisse eum Cornelius Celsus falso existimat. 24. Et Pollio et Messalla defenderunt eosdem, et nobis pueris insignes pro Voluseno Catulo, Domitii Afri, Crispi Passieni, Decimi Laelii orationes ferebantur. Neque id statim legenti persuasum sit, omnia, quae magni auctores dixerint, utique esse perfecta. Nam et labuntur aliquando, et oneri cedunt, et indulgent ingeniorum suorum voluptati: nec semper intendunt animum: et nonnunquam fatigantur: quum Ciceroni dormitare interim Demosthenes, Horatio vero etiam Homerus ipse videatur. 25. Summi enim sunt, homines tamen: acciditque his, qui, quicquid apud illos reperietur, dicendi legem putant, ut deteriora imitentur, (id enim est facilius) ac se abunde similes putent, si vitia magnorum consequantur.

26. Modeste tamen et circumspecto iudicio de tantis viris pronunciandum est, ne, quod plerisque accidit, damnent quae non intelligunt. Ac si necesse est in alteram errare partem, omnia eorum legentibus placere, quam multa displicere, maluerim.

27. Plurimum dicit oratori conferre Theophrastus lectionem poëtarum: multique eius iudicium sequuntur: neque immerito. Namque ab his et in rebus spiritus, et in verbis sublimitas, et in affectibus motus omnis, et in personis decor petitur, praecipueque velut attrita quotidiano actu forensi ingenia, optime rerum talium blanditia reparantur. Ideoque in hac lectione Cicero requiescendum putat. 28. Meminerimus tamen, non per omnia poëtas esse oratori sequendos, nec libertate verborum, nec licentia figurarum; genus ostentationi comparatum, et praeter id,

quod solam petit voluptatem, et eam, fingendo non falsa modo, sed etiam quaedam incredibilia, sectatur, patrocinio quoque aliquo iuvari, 29. quod alligata ad certam pedum necessitatem non semper uti propriis possit, sed depulsa recta via, necessario ad eloquendi quaedam deverticula confugiat: nec mutare quaedam modo verba, sed extendere, corripere, convertere, dividere cogatur: nos vero armatos stare in acie, et summis de rebus decernere, et ad victoriam niti. 30. Neque ego arma squalere situ ac rubigine velim, sed fulgorem inesse, qui terreat, qualis est ferri, quo mens simul visusque praestringitur: non qualis auri argentique, imbellis, et potius habenti periculosus.

31. Historia quoque alere orationem quodam uberi iucundoque succo potest. Verum et ipsa sic est legenda, ut sciamus, plerasque eius virtutes oratori esse vitandas. Est enim proxima poëtis, et quodammodo carmen solutum: et scribitur ad narrandum, non ad probandum: totumque opus non ad actum rei, pugnamque praesentem, sed ad memoriam posteritatis et ingenii famam componitur: ideoque et verbis remotioribus, et liberioribus figuris narrandi taedium evitat. 32. Itaque, ut dixi, neque illa Sallustiana brevitas, qua nihil apud aures vacuas atque eruditas potest esse perfectius, apud occupatum variis cogitationibus iudicem, et saepius ineruditum, captanda nobis est: neque illa Livii lactea ubertas satis docebit eum, qui non speciem expositionis, sed fidem quaerit. 33. Adde, quod M. Tullius ne Thucydidem quidem aut Xenophontem utiles oratori putat, quanquam illum *bellicum canere*, huius *ore Musas esse locutas* existimet. Licet tamen nobis in digressionibus uti vel historico nonnunquam nitore, dum in his, de quibus erit quaestio, meminerimus non athletarum toris, sed militum lacertis opus esse: nec

versicolorem illam, qua Demetrius Phalereus dicebatur uti, vestem bene ad forensem pulverem facere. 34. Est et alius ex historiis usus, et is quidem maximus, sed non ad praesentem pertinens locum, ex cognitione rerum exemplorumque, quibus imprimis instructus esse debet orator, ne omnia testimonia exspectet a litigatore; sed pleraque ex vetustate diligenter sibi cognita sumat, hoc potentiora, quod ea sola criminibus odii et gratiae vacant.

35. A philosophorum vero lectione ut essent multa nobis petenda, vitio factum est alio oratorum, qui quidem illis optima sui operis parte cesserunt. Nam et de iustis, honestis, utilibus, iisque quae sint istis contraria, et de rebus divinis maxime dicunt, et argumentantur acriter: et altercationibus atque interrogationibus oratorem futurum optime Socratici praeparant. 36. Sed his quoque adhibendum est simile iudicium, ut etiam quum in rebus versemur iisdem, non tamen eandem esse conditionem sciamus litium ac disputationum, fori et auditorii, praeceptorum et periculorum.

37. Credo exacturos plerosque, quum tantum esse utilitatis in legendo iudicemus, ut id quoque adiungamus operi, qui sint, quae in quoque auctore praecipua virtus. Sed persequi singulos, infiniti fuerit operis. 38. Quippe quum in Bruto M. Tullius tot millibus versuum de Romanis tantum oratoribus loquatur, et tamen de omnibus aetatis suae, quibuscum vivebat, exceptis Caesare atque Marcello, silentium egerit: quis erit modus, si et illos, et qui postea fuerunt, et Graecos omnes, et philosophos? 39. Fuit igitur brevitas illa tutissima, quae apud Livium in epistola ad filium scripta, *legendos Demosthenem atque Ciceronem: tum ita, ut quisque esset Demostheni et Ciceroni simillimus.* 40. Non est tamen dissimulanda nostri quoque iudicii summa. Paucos et vix ullum

ex his, qui vetustatem pertulerunt, existimo posse reperiri, quin iudicium adhibentibus allaturus sit utilitatis aliquid, quum se Cicero ab illis quoque vetustissimis auctoribus, ingeniosis quidem, sed arte carentibus, plurimum fateatur adiutum. 41. Nec multo aliud de novis sentio. Quotus enim quisque inveniri tam demens potest, qui ne minima quidem alicuius certe fiducia partis memoriam posteritatis speraverit? qui si quis est, intra primos statim versus deprehendetur, et citius nos demittet, quam ut eius nobis magno temporis detrimento constet experimentum. 42. Sed non, quicquid ad aliquam partem scientiae pertinet, protinus ad faciendam etiam φράσιν, de qua loquimur, accommodatum.

Verum antequam de singulis loquar, pauca in universum de varietate opinionum dicenda sunt. 43. Nam quidam solos veteres legendos putant, neque in ullis aliis esse naturalem eloquentiam, et robur viris dignum, arbitrantur: alios recens haec lascivia, deliciaeque, et omnia ad voluptatem multitudinis imperitae composita, delectant. 44. Ipsorum etiam, qui rectum dicendi genus sequi volunt, alii pressa demum et tenuia, et quae minimum ab usu quotidiano recedant, sana et vere Attica putant: quosdam elatior ingenii vis, et magis concitata, et alti spiritus plena capit: sunt etiam lenis, et nitidi, et compositi generis non pauci amatores. De qua differentia disseram diligentius, quum de genere dicendi quaerendum erit. Interim summatim, quid et a qua lectione petere possint, qui confirmare facultatem dicendi volunt, attingam. 45. Paucos enim, qui sunt eminentissimi, excerpere in animo est. Facile est autem studiosis, qui sint his simillimi, iudicare: ne quisquam queratur, omissos forte aliquos, quos ipse valde probet. Fateor enim plures legendos esse, quam qui a me nominabuntur.

Sed nunc genera ipsa lectionum, quae praecipue convenire intendentibus, ut oratores fiant, existimem, persequor.

46. Igitur, ut Aratus *ab Iove incipiendum* putat, ita nos rite coepturi ab *Homero* videmur. Hic enim, quemadmodum *ex oceano* dicit ipse *amnium vim fontiumque cursus initium capere*, omnibus eloquentiae partibus exemplum et ortum dedit. Hunc nemo in magnis rebus sublimitate, in parvis proprietate superaverit. Idem laetus ac pressus, iucundus et gravis, tum copia, tum brevitate mirabilis: nec poëtica modo, sed oratoria virtute eminentissimus. 47. Nam ut de laudibus, exhortationibus, consolationibus taceam: nonne vel nonus liber, quo missa ad Achillem legatio continetur, vel in primo inter duces illa contentio, vel dictae in secundo sententiae, omnes litium ac consiliorum explicant artes? 48. Affectus quidem, vel illos mites, vel hos concitatos, nemo erit tam indoctus, qui non in sua potestate hunc auctorem habuisse fateatur. Age vero, non utriusque operis ingressus in paucissimis versibus legem prooemiorum, non dico, servavit, sed constituit? Nam benevolum auditorem invocatione dearum, quas praesidere vatibus creditum est, et intentum proposita rerum magnitudine, et docilem summa celeriter comprehensa facit. 49. Narrare vero quis brevius, quam qui mortem nunciat Patrocli, quis significantius potest, quam qui Curetum Aetolorumque proelium exponit? Iam similitudines, amplificationes, exempla, digressus, signa rerum et argumenta, ceteraque probandi ac refutandi, sunt ita multa, ut etiam, qui de artibus scripserunt, plurimi harum rerum testimonium ab hoc poëta petant. 50. Nam epilogus quidem quis unquam poterit illis Priami rogantis Achillem precibus aequari? Quid? in verbis, sententiis, figuris, dispositione totius operis, nonne humani ingenii modum

excedit? ut magni sit viri, virtutes eius non aemulatione, quod fieri non potest, sed intellectu sequi. 51. Verum hic omnes sine dubio, et in omni genere eloquentiae procul a se reliquit; epicos tamen praecipue: videlicet quia clarissima in materia simili comparatio est. 52. Raro assurgit *Hesiodus*, magnaque pars eius in nominibus est occupata; tamen utiles circa praecepta sententiae, levitasque verborum et compositionis probabilis: daturque ei palma in illo medio genere dicendi. 53. Contra in *Antimacho* vis et gravitas, et minime vulgare eloquendi genus habet laudem. Sed quamvis ei secundas fere Grammaticorum consensus deferat; et affectibus, et iucunditate, et dispositione, et omnino arte deficitur, ut plane manifesto appareat, quanto sit aliud proximum esse, aliud secundum. 54. *Panyasin* ex utroque mixtum putant in eloquendo, neutriusque aequare virtutes: alterum tamen ab eo materia, alterum disponendi ratione superari. *Apollonius* in ordinem a grammaticis datum non venit, quia Aristarchus atque Aristophanes, poëtarum iudices, neminem sui temporis in numerum redegerunt: non tamen contemnendum edidit opus, aequali quadam mediocritate. 55. *Arati* materia motu caret, ut in qua nulla varietas, nullus affectus, nulla persona, nulla cuiusquam sit oratio: sufficit tamen operi, cui se parem credidit. Admirabilis in suo genere *Theocritus*, sed musa illa rustica et pastoralis non forum modo, verum ipsam etiam urbem reformidat. 56. Audire videor undique congerentes nomina plurimorum poëtarum. Quid? Herculis acta non bene *Pisandros*? Quid? *Nicandrum* frustra secuti *Macer* atque *Virgilius*? Quid? *Euphorionem* transibimus? quem nisi probasset Virgilius, idem nunquam certe conditorum Chalcidico versu carminum fecisset in Bucolicis mentionem. Quid? *Horatius* frustra *Tyrtaeum* Homero subiungit?

57. Nec sane quisquam est tam procul a cognitione eorum remotus, ut non indicem certe ex bibliotheca sumptum transferre in libros suos possit. Nec ignoro igitur quos transeo, nec utique damno, ut qui dixerim esse in omnibus utilitatis aliquid: sed ad illos iam perfectis constitutisque viribus revertemur: 58. quod in coenis grandibus saepe facimus, ut, quum optimis satiati sumus, varietas tamen nobis ex vilioribus grata sit. Tunc et elegiam vacabit in manus sumere, cuius princeps habetur *Callimachus:* secundas confessione plurimorum *Philetas* occupavit. 59. Sed dum assequimur illam firmam, ut dixi, facilitatem, optimis assuescendum est: et multa magis quam multorum lectione formanda mens et ducendus color. Itaque ex tribus receptis Aristarchi iudicio scriptoribus iamborum, ad ἕξιν maxime pertinebit unus *Archilochus.* 60. Summa in hoc vis elocutionis, quum validae, tum breves vibrantesque sententiae, plurimum sanguinis atque nervorum, adeo ut videatur quibusdam, quod quoquam minor est, materiae esse, non ingenii vitium. 61. Novem vero Lyricorum longe *Pindarus* princeps, spiritus magnificentia, sententiis, figuris, beatissima rerum verborumque copia, velut quodam eloquentiae flumine: propter quae Horatius eum merito credidit nemini imitabilem. 62. *Stesichorum,* quam sit ingenio validus, materiae quoque ostendunt, maxima bella et clarissimos canentem duces, et epici carminis onera lyra sustinentem. Reddit enim personis in agendo simul loquendoque debitam dignitatem: ac, si tenuisset modum, videtur aemulari proximus Homerum potuisse: sed redundat, atque effunditur: quod ut est reprehendendum, ita copiae vitium est. 63. *Alcaeus* in parte operis *aureo plectro* merito donatur, qua tyrannos insectatus multum etiam moribus confert: in eloquendo quoque brevis et magnificus, et

diligens, et plerumque Homero similis: sed in lusus et amores descendit, maioribus tamen aptior. 64. *Simonides*, tenuis alioqui, sermone proprio et iucunditate quadam commendari potest: praecipua tamen eius in commovenda miseratione virtus, ut quidam in hac eum parte omnibus eius operis auctoribus praeferant. 65. Antiqua comoedia quum sinceram illam sermonis Attici gratiam prope sola retinet, tum facundissimae libertatis, etsi est in insectandis vitiis praecipua, plurimum tamen virium etiam in ceteris partibus habet. Nam et grandis, et elegans, et venusta: et nescio an nulla, post Homerum tamen, quem, ut Achillem, semper excipi par est, aut similior sit oratoribus, aut ad oratores faciendos aptior. 66. Plures eius auctores: *Aristophanes* tamen, et *Eupolis*, *Cratinus*que praecipui. Tragoedias primum in lucem *Aeschylus* protulit, sublimis et gravis, et grandiloquus saepe usque ad vitium, sed rudis in plerisque et incompositus: propter quod correctas eius fabulas in certamen deferre posterioribus poëtis Athenienses permisere, suntque eo modo multi coronati. 67. Sed longe clarius illustraverunt hoc opus *Sophocles* atque *Euripides*: quorum in dispari dicendi via uter sit poëta melior, inter plurimos quaeritur. Idque ego sane, quoniam ad praesentem materiam nihil pertinet, iniudicatum relinquo. Illud quidem nemo non fateatur necesse est, iis, qui se ad agendum comparant, utiliorem longe fore Euripidem. 68. Namque is et in sermone (quod ipsum reprehendunt, quibus gravitas et cothurnus et sonus Sophoclis videtur esse sublimior) magis accedit oratorio generi: et sententiis densus, et in iis, quae a sapientibus tradita sunt, paene ipsis par, et dicendo ac respondendo cuilibet eorum, qui fuerunt in foro diserti, comparandus; in affectibus vero quum omnibus mirus, tum in iis, qui miseratione constant, facile praecipuus.

69. Hunc et admiratus maxime est, ut saepe testatur, et secutus, quanquam in opere diverso, *Menander:* qui vel unus, meo quidem iudicio, diligenter lectus, ad cuncta, quae praecipimus, effingenda sufficiat: ita omnem vitae imaginem expressit; tanta in eo inveniendi copia, et eloquendi facultas; ita est omnibus rebus, personis, affectibus accommodatus. 70. Nec nihil profecto viderunt, qui orationes, quae *Charisii* nomine eduntur, a Menandro scriptas putant. Sed mihi longe magis orator probari in opere suo videtur, nisi forte aut illa mala iudicia, quae Epitrepontes, Epicleros, Locri habent, aut meditationes in Psophodee, Nomothete, Hypobolimaeo non omnibus oratoris numeris sunt absolutae. 71. Ego tamen plus adhuc quiddam collaturum eum declamatoribus puto, quoniam his necesse est, secundum conditionem controversiarum plures subire personas, patrum, filiorum, militum, rusticorum, divitum, pauperum, irascentium, deprecantium, mitium, asperorum. In quibus omnibus mire custoditur ab hoc poëta decor. 72. Atque ille quidem omnibus eiusdem operis auctoribus abstulit nomen, et fulgore quodam suae claritatis tenebras obduxit. Habent tamen alii quoque Comici, si cum venia leguntur, quaedam, quae possis decerpere: et praecipue *Philemon*, qui ut pravis sui temporis iudiciis Menandro saepe praelatus est, ita consensu tamen omnium meruit credi secundus.

73. *Historiam* multi scripsere praeclare, sed nemo dubitat longe duos ceteris praeferendos, quorum diversa virtus laudem paene est parem consecuta. Densus, et brevis, et semper instans sibi *Thucydides:* dulcis, et candidus, et effusus *Herodotus:* ille concitatis, hic remissis affectibus melior; ille concionibus, hic sermonibus; ille vi, hic voluptate. 74. *Theopompus* his proximus, ut in historia praedictis minor, ita oratori magis similis: ut qui, antequam est ad hoc

opus sollicitatus, diu fuerit orator. *Philistus* quoque meretur, qui turbae quamvis bonorum post eos auctorum eximatur, imitator Thucydidis, et ut multo infirmior, ita aliquatenus lucidior. *Ephorus*, ut Isocrati visum, calcaribus eget. *Clitarchi* probatur ingenium, fides infamatur. 75. Longo post intervallo temporis natus *Timagenes* hoc est vel ipso probabilis, quod intermissam historias scribendi industriam nova laude reparavit. *Xenophon* non excidit mihi, sed inter philosophos reddendus est.

76. Sequitur *oratorum* ingens manus, ut quum decem simul Athenis aetas una tulerit. Quorum longe princeps *Demosthenes*, ac paene lex orandi fuit: tanta vis in eo, tam densa omnia, ita quibusdam nervis intenta sunt, tam nihil otiosum, is dicendi modus, ut nec quod desit in eo, nec quod redundet invenias. 77. Plenior *Aeschines*, et magis fusus, et grandiori similis, quo minus strictus est: carnis tamen plus habet, minus lacertorum. Dulcis imprimis et acutus *Hyperides*: sed minoribus causis, ut non dixerim utilior, magis par. 78. His aetate *Lysias* maior, subtilis atque elegans, et quo nihil, si oratori satis esset docere, quaeras perfectius: nihil enim est inane, nihil arcessitum; puro tamen fonti, quam magno flumini propior. 79. *Isocrates* in diverso genere dicendi nitidus et comptus, et palaestrae, quam pugnae, magis accommodatus, omnes dicendi Veneres sectatus est; nec immerito: auditoriis enim se, non iudiciis compararat: in inventione facilis, honesti studiosus: in compositione adeo diligens, ut cura eius reprehendatur. 80. Neque ego in his, de quibus locutus sum, has solas virtutes, sed has praecipuas puto: nec ceteros parum fuisse magnos. Quin etiam *Phalerea* illum *Demetrium*, quanquam is primus inclinasse eloquentiam dicitur, multum ingenii habuisse et facundiae fateor, vel ob hoc memoria dignum,

quod ultimus est fere ex Atticis, qui dici possit orator: quem tamen in illo medio genere dicendi praefert omnibus Cicero.

81. *Philosophorum*, ex quibus plurimum se traxisse eloquentiae M. Tullius confitetur, quis dubitet *Platonem* esse praecipuum, sive acumine disserendi, sive eloquendi facultate divina quadam et Homerica? multum enim supra prosam orationem, et quam pedestrem Graeci vocant, surgit: ut mihi non hominis ingenio, sed quodam Delphico videatur oraculo instinctus. 82. Quid ego commemorem *Xenophontis* illam iucunditatem inaffectatam, sed quam nulla consequi affectatio possit? ut ipsae sermonem finxisse Gratiae videantur, et, quod de Pericle veteris comoediae testimonium est, in hunc transferri iustissime possit, in labris eius sedisse quandam persuadendi deam. 83. Quid reliquorum *Socraticorum* elegantiam? Quid *Aristotelem*? quem dubito scientia rerum, an scriptorum copia, an eloquendi suavitate, an inventionum acumine, an varietate operum, clariorem putem. Nam in *Theophrasto* tam est loquendi nitor ille divinus, ut ex eo nomen quoque traxisse dicatur. 84. Minus indulsere eloquentiae *Stoici* veteres: sed quum honesta suaserunt, tum in colligendo probandoque, quae instituerant, plurimum valuerunt; rebus tamen acuti magis, quam, id quod sane non affectant, oratione magnifici.

85. Idem nobis per Romanos quoque auctores ordo ducendus est. Itaque ut apud illos Homerus, sic apud nos *Virgilius* auspicatissimum dederit exordium, omnium eius generis poëtarum, Graecorum nostrorumque, haud dubie proximus. 86. Utar enim verbis iisdem, quae ex Afro Domitio iuvenis excepi: qui mihi interroganti, quem Homero crederet maxime accedere, *Secundus*, inquit, *est Virgilius, propior tamen primo, quam tertio*. Et hercule ut illi naturae

coelesti atque immortali cesserimus, ita curae et diligentiae vel ideo in hoc plus est, quod ei fuit magis laborandum: et quantum eminentibus vincimur, fortasse aequalitate pensamus. 87. Ceteri omnes longe sequentur. Nam *Macer* et *Lucretius* legendi quidem, sed non ut phrasin, id est, corpus eloquentiae faciant: elegantes in sua quisque materia, sed alter humilis, alter difficilis. *Atacinus Varro* in iis, per quae nomen est assecutus, interpres operis alieni, non spernendus quidem, verum ad augendam facultatem dicendi parum locuples. 88. *Ennium*, sicut sacros vetustate lucos, adoremus, in quibus grandia et antiqua robora iam non tantam habent speciem, quantam religionem. Propiores alii, atque ad hoc, de quo loquimur, magis utiles. Lascivus quidem in heroicis quoque *Ovidius*, et nimium amator ingenii sui: laudandus tamen partibus. 89. *Cornelius* autem *Severus*, etiamsi versificator quam poëta melior, si tamen, ut est dictum, ad exemplar primi libri bellum Siculum perscripsisset, vindicaret sibi iure secundum locum. Sed eum consummari mors immatura non passa est: puerilia tamen eius opera et maximam indolem ostendunt et admirabilem, praecipue in aetate illa, recti generis voluntatem. 90. Multum in *Valerio Flacco* nuper amisimus. Vehemens et poëticum ingenium *Saleii Bassi* fuit, nec ipsum senectute maturum. *Rabirius* ac *Pedo* non indigni cognitione, si vacet. *Lucanus* ardens, et concitatus, et sententiis clarissimus, et, ut dicam quod sentio, magis oratoribus quam poëtis annumerandus. 91. Hos nominavimus, quia Germanicum Augustum ab institutis studiis deflexit cura terrarum, parumque diis visum est, esse eum maximum poëtarum. Quid tamen his ipsis eius operibus, in quae, donato imperio, iuvenis secesserat, sublimius, doctius, omnibus denique numeris praestantius? Quis enim caneret bella melius,

N 2

quam qui sic gerit? Quem praesidentes studiis deae propius audirent? Cui magis suas artes aperiret familiare numen Minerva? 92. Dicent haec plenius futura saecula. Nunc enim ceterarum fulgore virtutum laus ista praestringitur. Nos tamen sacra literarum colentes feres, Caesar, si non tacitum hoc praeterimus, et Virgiliano certe versu testamur,

Inter victrices hederam tibi serpere laurus.

93. Elegia quoque Graecos provocamus, cuius mihi tersus atque elegans maxime videtur auctor *Tibullus*. Sunt qui *Propertium* malint. *Ovidius* utroque lascivior: sicut durior *Gallus*. Satira quidem tota nostra est, in qua primus insignem laudem adeptus *Lucilius* quosdam ita deditos sibi adhuc habet amatores, ut eum non eiusdem modo operis auctoribus, sed omnibus poëtis praeferre non dubitent. 94. Ego quantum ab illis, tantum ab Horatio dissentio, qui *Lucilium fluere lutulentum*, et, *esse aliquid, quod tollere possis*, putat. Nam et eruditio in eo mira, et libertas, atque inde acerbitas, et abunde salis. Multo est tersior ac purus magis *Horatius*, et ad notandos hominum mores praecipuus. Multum et verae gloriae, quamvis uno libro, *Persius* meruit. Sunt clari hodieque, et qui olim nominabuntur. 95. Alterum illud etiam prius satirae genus, sed non sola carminum varietate mixtum condidit *Terentius Varro*, vir Romanorum eruditissimus. Plurimos hic libros et doctissimos composuit, peritissimus linguae Latinae, et omnis antiquitatis, et rerum Graecarum nostrarumque, plus tamen scientiae collaturus, quam eloquentiae. 96. Iambus non sane a Romanis celebratus est, ut proprium opus; quibusdam interpositus: cuius acerbitas in *Catullo*, *Bibaculo*, *Horatio*, quanquam illi epodos intervenire reperiatur. At Lyricorum idem *Horatius* fere solus legi dignus. Nam et insurgit aliquando, et plenus est iucunditatis et gratiae,

et variis figuris et verbis felicissime audax. Si quendam adiicere velis, is erit *Caesius Bassus*, quem nuper vidimus: sed eum longe praecedunt ingenia viventium. 97. Tragoediae scriptores veterum *Accius* atque *Pacuvius* clarissimi gravitate sententiarum, verborum pondere, auctoritate personarum. Ceterum nitor, et summa in excolendis operibus manus, magis videri potest temporibus, quam ipsis defuisse. Virium tamen Accio plus tribuitur: Pacuvium videri doctiorem, qui esse docti affectant, volunt. 98. Iam *Varii Thyestes* cuilibet Graecarum comparari potest, *Ovidii Medea* videtur mihi ostendere, quantum ille vir praestare potuerit, si ingenio suo temperare quam indulgere maluisset. Eorum quos viderim, longe princeps *Pomponius Secundus*, quem senes parum tragicum putabant, eruditione ac nitore praestare confitebantur. 99. In comoedia maxime claudicamus; licet Varro *Musas*, Aelii Stilonis sententia, *Plautino* dicat *sermone locuturas fuisse, si Latine loqui vellent*; licet *Caecilium* veteres laudibus ferant; licet *Terentii* scripta ad Scipionem Africanum referantur: quae tamen sunt in hoc genere elegantissima, et plus adhuc habitura gratiae, si intra versus trimetros stetissent. 100. Vix levem consequimur umbram, adeo ut mihi sermo ipse Romanus non recipere videatur illam solis concessam Atticis venerem, quando eam ne Graeci quidem in alio genere linguae obtinuerint. Togatis excellit *Afranius*, utinamque non inquinasset argumenta puerorum foedis amoribus, mores suos fassus.

101. At non *historia* cesserim Graecis, nec opponere Thucydidi *Sallustium* verear: neque indignetur sibi Herodotus aequari *T. Livium*, quum in narrando mirae iucunditatis, clarissimique candoris, tum in concionibus, supra quam enarrari potest, eloquentem: ita quae dicuntur omnia, quum rebus, tum per-

sonis, accommodata sunt; affectus quidem, praecipue eos, qui sunt dulciores, ut parcissime dicam, nemo historicorum commendavit magis. 102. Ideoque, immortalem illam Sallustii velocitatem diversis virtutibus consecutus est. Nam mihi egregie dixisse videtur *Servilius Nonianus*, pares eos magis, quam similes. qui et ipse a nobis auditus est, elati vir ingenii, et sententiis creber, sed minus pressus, quam historiae auctoritas postulat. 103. Quam, paullum aetate praecedens eum *Bassus Aufidius*, egregie, utique in libris belli Germanici, praestitit, genere ipso probabilis in omnibus, sed in quibusdam suis ipse viribus minor. 104. Superest adhuc, et exornat aetatis nostrae gloriam, vir saeculorum memoria dignus, qui olim nominabitur, nunc intelligitur. Habet amatores, nec imitatores; ut libertas, quanquam circumcisis quae dixisset, ei nocuerit. Sed elatum abunde spiritum, et audaces sententias deprehendas etiam in iis, quae manent. Sunt et alii scriptores boni: sed nos genera degustamus, non bibliothecas excutimus.

105. *Oratores* vero vel praecipue Latinam eloquentiam parem facere Graecae possunt. Nam *Ciceronem* cuicunque eorum fortiter opposuerim. Nec ignoro, quantam mihi concitem pugnam, quum praesertim non sit id propositi, ut eum *Demostheni* comparem hoc tempore: neque enim attinet, quum Demosthenem imprimis legendum, vel ediscendum potius putem. 106. Quorum ego virtutes plerasque arbitror similes, consilium, ordinem dividendi, praeparandi, probandi rationem, denique, quae sunt inventionis. In eloquendo est aliqua diversitas: densior ille, hic copiosior; ille concludit astrictius, hic latius; pugnat ille acumine semper, hic frequenter et pondere; illi nihil detrahi potest, huic nihil adiici; curae plus in illo, in hoc naturae. 107. Salibus certe,

et commiseratione, qui duo plurimum affectus valent, vincimus. Et fortasse epilogos illi mos civitatis abstulerit: sed et nobis illa, quae Attici mirantur, diversa Latini sermonis ratio minus permiserit. In epistolis quidem, quanquam sunt utriusque, dialogisve, quibus nihil ille, nulla contentio est. 108. Cedendum vero in hoc quidem, quod ille et prior fuit, et ex magna parte Ciceronem, quantus est, fecit. Nam mihi videtur M. Tullius, quum se totum ad imitationem Graecorum contulisset, effinxisse vim Demosthenis, copiam Platonis, iucunditatem Isocratis. 109. Nec vero quod in quoque optimum fuit, studio consecutus est tantum, sed plurimas, vel potius omnes ex se ipso virtutes extulit immortalis ingenii beatissima ubertate. Non enim *pluvias*, ut ait Pindarus, *aquas colligit; sed vivo gurgite exundat*, dono quodam providentiae genitus, in quo totas vires suas eloquentia experiretur. 110. Nam quis docere diligentius, movere vehementius potest? Cui tanta unquam iucunditas affuit? Ipsa illa, quae extorquet, impetrare eum credas, et, quum transversum vi sua iudicem ferat, tamen ille non rapi videatur, sed sequi. 111. Iam in omnibus, quae dicit, tanta auctoritas inest, ut dissentire pudeat: nec advocati studium, sed testis aut iudicis afferat fidem; quum interim haec omnia, quae vix singula quisquam intentissima cura consequi posset, fluunt illaborata, et illa, qua nihil pulchrius auditu est, oratio prae se fert tamen felicissimam facilitatem. 112. Quare non immerito ab hominibus aetatis suae *regnare in iudiciis* dictus est: apud posteros vero id consecutus, ut Cicero iam non hominis nomen, sed eloquentiae habeatur. Hunc igitur spectemus; hoc propositum nobis sit exemplum: ille se profecisse sciat, cui Cicero valde placebit. 113. Multa in *Asinio Pollione* inventio, summa diligentia, adeo ut quibusdam etiam nimia

videatur: et consilii et animi satis: a nitore et iucunditate Ciceronis ita longe abest, ut videri possit saeculo prior. At *Messalla* nitidus et candidus, et quodammodo praeferens in dicendo nobilitatem suam; viribus minor. 114. *C.* vero *Caesar* si foro tantum vacasset, non alius ex nostris contra Ciceronem nominaretur. Tanta in eo vis est, id acumen, ea concitatio, ut illum eodem animo dixisse, quo bellavit, appareat. Exornat tamen haec omnia mira sermonis, cuius proprie studiosus fuit, elegantia. 115. Multum ingenii in *Caelio*, et praecipue in accusando multa urbanitas, dignusque vir, cui et mens melior, et vita longior contigisset. Inveni qui *Calvum* praeferrent omnibus, inveni qui Ciceroni crederent, eum nimia contra se calumnia verum sanguinem perdidisse: sed est et sancta et gravis oratio, et custodita, et frequenter vehemens quoque. Imitator autem est Atticorum, fecitque illi properata mors iniuriam, si quid adiecturus sibi, non si quid detracturus fuit. 116. Et *Servius Sulpicius* insignem non immerito famam tribus orationibus meruit. Multa, si cum iudicio legatur, dabit imitatione digna *Cassius Severus:* qui, si ceteris virtutibus colorem et gravitatem orationis adiecisset, ponendus inter praecipuos foret. 117. Nam et ingenii plurimum est in eo, et acerbitas mira; et urbanitas eius summa: sed plus stomacho, quam consilio dedit. Praeterea ut amari sales, ita frequenter amaritudo ipsa ridicula est. 118. Sunt alii multi diserti, quos persequi longum est. Eorum, quos viderim, *Domitius Afer* et *Iulius Africanus* longe praestantissimi: arte ille, et toto genere dicendi praeferendus, et quem in numero veterum locare non timeas: hic concitatior, sed in cura verborum nimius, et compositione nonnunquam longior, et translationibus parum modicus. Erant clara et nuper ingenia. 119. Nam et *Trachalus* plerumque sublimis, et satis

apertus fuit, et quem velle optima crederes: auditus tamen maior. Nam et vocis, quantam in nullo cognovi, felicitas, et pronunciatio vel scenis suffectura, et decor, omnia denique ei, quae sunt extra, superfuerunt. Et *Vibius Crispus*, compositus, et iucundus, et delectationi natus: privatis tamen causis quam publicis melior. 120. *Iulio Secundo* si longior contigisset aetas, clarissimum profecto nomen oratoris apud posteros foret. Adiecisset enim, atque adiiciebat ceteris virtutibus suis, quod desiderari potest. Id est autem, ut esset multo magis pugnax, et saepius ad curam rerum ab elocutione respiceret. 121. Ceterum interceptus quoque magnum sibi vindicat locum. Ea est facundia, tanta in explicando, quod velit, gratia: tam candidum et lene et speciosum dicendi genus: tanta verborum, etiam quae assumpta sunt, proprietas: tanta in quibusdam ex periculo petitis significantia. 122. Habebunt qui post nos de oratoribus scribent, magnam eos, qui nunc vigent, materiam vere laudandi. Sunt enim summa hodie, quibus illustratur forum, ingenia. Namque et consummati iam patroni veteribus aemulantur, et eos iuvenum ad optima tendentium imitatur ac sequitur industria.

123. Supersunt, qui de *philosophia* scripserint, quo in genere paucissimos adhuc eloquentes literae Romanae tulerunt. Idem igitur *M. Tullius*, qui ubique, etiam in hoc opere Platonis aemulus exstitit. Egregius vere, multoque, quam in orationibus, praestantior *Brutus*, suffecit ponderi rerum: scias eum sentire, quae dicit. 124. Scripsit non parum multa *Cornelius Celsus*, *Sextios* secutus, non sine cultu ac nitore. *Plancus* in Stoicis rerum cognitione utilis. In Epicureis levis quidem, sed non iniucundus tamen auctor est *Catius*. 125. Ex industria *Senecam* in omni genere eloquentiae distuli, propter vulgatam falso

de me opinionem, qua damnare eum, et invisum quoque habere sum creditus. Quod accidit mihi, dum corruptum et omnibus vitiis fractum dicendi genus revocare ad severiora iudicia contendo. 126. Tum autem solus hic fere in manibus adolescentium fuit. Quem non equidem omnino conabar excutere, sed potioribus praeferri non sinebam, quos ille non destiterat incessere, quum diversi sibi conscius generis, placere se in dicendo posse, quibus illi placerent, diffideret. Amabant autem eum magis, quam imitabantur: tantumque ab eo defluebant, quantum ille ab antiquis descenderat. 127. Foret enim optandum, pares, aut saltem proximos, illi viro fieri. Sed placebat propter sola vitia, et ad ea se quisque dirigebat effingenda, quae poterat: deinde quum se iactaret eodem modo dicere, Senecam infamabat. 128. Cuius et multae alioqui, et magnae virtutes fuerunt: ingenium facile et copiosum, plurimum studii, multa rerum cognitio: in qua tamen aliquando ab his, quibus inquirenda quaedam mandabat, deceptus est. Tractavit etiam omnem fere studiorum materiam. 129. Nam et orationes eius, et poëmata, et epistolae, et dialogi feruntur. In philosophia parum diligens, egregius tamen vitiorum insectator fuit. Multae in eo claraeque sententiae, multa etiam morum gratia legenda: sed in eloquendo corrupta pleraque, atque eo perniciosissima, quod abundant dulcibus vitiis. 130. Velles eum suo ingenio dixisse, alieno iudicio. Nam si aliqua contempsisset, si parum non concupisset, si non omnia sua amasset, si rerum pondera minutissimis sententiis non fregisset: consensu potius eruditorum, quam puerorum amore comprobaretur. 131. Verum sic quoque iam robustis, et severiore genere satis firmatis legendus, vel ideo, quod exercere potest utrinque iudicium. Multa enim, ut dixi, probanda in eo, multa etiam admiranda sunt: eligere

modo curae sit, quod utinam ipse fecisset. Digna enim fuit illa natura, quae meliora vellet, quae, quod voluit, effecit.

II. Ex his ceterisque lectione dignis auctoribus et verborum sumenda copia est et varietas figurarum, et componendi ratio, tum ad exemplum virtutum omnium mens dirigenda. Neque enim dubitari potest, quin artis pars magna contineatur *imitatione*. Nam ut invenire primum fuit, estque praecipuum: sic ea, quae bene inventa sunt, utile sequi. 2. Atque omnis vitae ratio sic constat, ut, quae probamus in aliis, facere ipsi velimus. Sic literarum ductus, ut scribendi fiat usus, pueri sequuntur: sic musici vocem docentium, pictores opera priorum, rustici probatam experimento culturam in exemplum intuentur. Omnis denique disciplinae initia ad propositum sibi praescriptum formari videmus. 3. Et hercule necesse est, aut similes aut dissimiles bonis simus. Similem raro natura praestat, frequenter imitatio. Sed hoc ipsum, quod tanto faciliorem nobis rationem omnium facit, quam fuit iis, qui nihil, quod sequerentur, habuerunt, nisi caute et cum iudicio apprehenditur, nocet.

4. Ante omnia igitur imitatio per se ipsa non sufficit, vel quia pigri est ingenii, contentum esse iis, quae sint ab aliis inventa. Quid enim futurum erat temporibus illis, quae sine exemplo fuerunt, si homines nihil nisi quod iam cognovissent, faciendum sibi aut cogitandum putassent? Nempe nihil fuisset inventum. 5. Cur igitur nefas est reperiri aliquid a nobis, quod ante non fuerit? An illi rudes sola mentis natura ducti sunt in hoc, ut tam multa generarent, nos ad quaerendum non eo ipso concitemur, quod certe scimus invenisse eos, qui quaesierunt? 6. Et quum illi, qui nullum cuiusquam rei habuerunt magistrum, plurima in posteros tradiderint, nobis usus aliarum

rerum ad eruendas alias non proderit, sed nihil habebimus, nisi beneficii alieni? quemadmodum quidam pictores in id solum student, ut describere tabulas mensuris ac lineis sciant. 7. Turpe etiam illud est, contentum esse id consequi, quod imiteris. Nam rursus quid erat futurum, si nemo plus effecisset eo, quem sequebatur? Nihil in poëtis supra *Livium Andronicum*; nihil in historiis supra *Pontificum annales* haberemus: ratibus adhuc navigaretur: non esset pictura, nisi quae lineas modo extremas umbrae, quam corpora in sole fecissent, circumscriberet. 8. Ac si omnia perceseas, nulla sit ars, qualis inventa est, nec intra initium stetit: nisi forte nostra potissimum tempora damnamus huius infelicitatis, ut nunc demum crescat nihil. Nihil autem crescit sola imitatione. 9. Quodsi prioribus adiicere fas non est, quomodo sperare possumus illum oratorem perfectum? quum in his, quos maximos adhuc novimus, nemo sit inventus, in quo nihil aut desideretur, aut reprehendatur. Sed etiam qui summa non appetunt, contendere potius, quam sequi debent. 10. Nam qui agit, ut prior sit, forsitan etiam, si non transierit, aequabit. Eum vero nemo potest aequare, cuius vestigiis sibi utique insistendum putat. Necesse est enim, semper sit posterior, qui sequitur. Adde quod plerumque facilius est plus facere, quam idem. Tantam enim difficultatem habet similitudo, ut ne ipsa quidem natura in hoc ita evaluerit, ut non res simplicissimae, quaeque pares maxime videantur, utique discrimine aliquo discernantur. 11. Adde quod quicquid alteri simile est, necesse est minus sit eo, quod imitatur, ut umbra corpore, et imago facie, et actus histrionum veris affectibus. Quod in orationibus quoque evenit. Namque eis, quae in exemplum assumimus, subest natura et vera vis: contra omnis imitatio ficta est, et ad alienum propositum accom-

modatur. 12. Quo fit, ut minus sanguinis ac virium declamationes habeant, quam orationes: quia in illis vera, in his assimulata materia est. Adde quod ea, quae in oratore maxima sunt, imitabilia non sunt, ingenium, inventio, vis, facilitas, et quicquid arte non traditur. 13. Ideo plerique, quum verba ex orationibus excerpserunt, aut aliquos compositionis certos pedes, mire a se, quae legerunt, effingi arbitrantur: quum et verba intercidant invalescantque temporibus, ut quorum certissima sit regula in consuetudine, eaque non sua natura sint bona aut mala, (nam per se soni tantum sunt,) sed prout opportune proprieque aut secus collocata sunt; et compositio quum rebus accommodata sit, tum ipsa varietate gratissima.

14. Quapropter exactissimo iudicio circa hanc partem studiorum examinanda sunt omnia. Primum, quos imitemur: nam sunt plurimi, qui similitudinem pessimi cuiusque et corruptissimi concupierunt. Tum in ipsis, quos elegerimus, quid sit, ad quod nos efficiendum comparemus. 15. Nam in magnis quoque auctoribus incidunt aliqua vitiosa, et a doctis inter ipsos etiam mutuo reprehensa. Atque utinam tam bona imitantes dicerent melius, quam mala peius dicunt. Nec vero saltem iis, quibus ad evitanda vitia iudicii satis fuit, sufficiat imaginem virtutis effingere, et solam, ut sic dixerim, cutem, vel potius illas Epicuri figuras, quas e summis corporibus dicit effluere. 16. Hoc autem his accidit, qui non introspectis penitus virtutibus, ad primum se velut aspectum orationis aptarunt: et quum iis felicissime cessit imitatio, verbis atque numeris sunt non multum differentes, vim dicendi atque inventionis non assequuntur, sed plerumque declinant in peius, et proxima virtutibus vitia comprehendunt, fiuntque pro grandibus tumidi, pressis exiles, fortibus temerarii,

laetis corrupti, compositis exsultantes, simplicibus negligentes. 17. Ideoque qui horride atque incomposite quamlibet illud frigidum et inane extulerunt, antiquis se pares credunt: qui carent cultu atque sententiis, Atticis scilicet: qui praecisis conclusionibus obscuri, Sallustium atque Thucydidem superant: tristes ac ieiuni Pollionem aemulantur: otiosi et supini, si quid modo longius circumduxerunt, iurant ita Ciceronem locuturum fuisse. 18. Noveram quosdam, qui se pulchre expressisse genus illud coelestis huius in dicendo viri sibi viderentur, si in clausula posuissent, *Esse videatur*. Ergo primum est, ut, quod imitaturus est quisque, intelligat, et quare bonum sit, sciat.

19. Tum in suscipiendo onere consulat suas vires. Nam quaedam sunt inimitabilia, quibus aut infirmitas naturae non sufficiat, aut diversitas repugnet. Ne, cui tenue ingenium erit, sola velit fortia et abrupta: cui forte quidem, sed indomitum, amore subtilitatis et vim suam perdat, et elegantiam, quam cupit, non assequatur. Nihil est enim tam indecens, quam quum mollia dure fiunt. 20. Atque ego illi praeceptori, quem instituebam in libro secundo, credidi non ea sola docenda esse, ad quae quemque discipulorum natura compositum videret. Et adiuvare debet, quae in quoque eorum invenit bona, et, quantum fieri potest, adiicere, quae desunt, et emendare quaedam et mutare. Rector enim est alienorum ingeniorum atque formator. Difficilius est naturam suam fingere. 21. Sed ne ille quidem doctor, quanquam omnia, quae recta sunt, velit esse in suis auditoribus quam plenissima, in eo tamen, cui naturam obstare viderit, laborabit.

Id quoque vitandum, in quo magna pars errat, ne in oratione poëtas nobis et historicos, in illis operibus oratores aut declamatores imitandos pute-

mus. 22. Sua cuique proposita lex, suus cuique decor est. Nam comoedia non cothurnis assurgit, nec contra tragoedia socculo ingreditur. Habet tamen omnis eloquentia aliquid commune. Imitemur, quod commune est. 23. Etiam hoc solet incommodi accidere eis, qui se uni alicui generi dediderunt, ut si asperitas iis placuit alicuius, hanc etiam in leni ac remisso causarum genere non exuant: si tenuitas ac iucunditas, in asperis gravibusque causis ponderi rerum parum respondeant: quum sit diversa non causarum modo inter ipsas conditio, sed in singulis etiam causis partium; sintque alia leniter, alia aspere, alia concitate, alia remisse, alia docendi, alia movendi gratia dicenda: quorum omnium dissimilis atque divisa inter se ratio est. 24. Itaque ne hoc quidem suaserim, uni se alicui proprie, quem per omnia sequatur, addicere. Omnium perfectissimus Graecorum Demosthenes. Aliquid tamen aliquo in loco melius alii: plurima ille. Sed non qui maxime imitandus, et solus imitandus est. 25. Quid ergo? non est satis omnia sic dicere, quomodo M. Tullius dixit? Mihi quidem satis esset, si omnia consequi possem. Quid tamen noceret, vim Caesaris, asperitatem Caelii, diligentiam Pollionis, iudicium Calvi, quibusdam in locis assumere? 26. Nam praeter id, quod prudentis est, quod in quoque optimum est, si possit, suum facere: tum, in tanta rei difficultate, unum intuentes vix aliqua pars sequitur. Ideoque quum totum exprimere, quem elegeris, paene sit homini inconcessum: plurium bona ponamus ante oculos, ut aliud ex alio haereat, et, quod cuique loco conveniat, aptemus.

27. Imitatio autem (nam saepius idem dicam) non sit tantum in verbis. Illuc intendenda mens, quantum fuerit illis viris decoris in rebus atque personis, quod consilium, quae dispositio, quam omnia etiam,

quae delectationi videantur data, ad victoriam spectent: quid agatur prooemio, quae ratio et quam varia narrandi, quae vis probandi ac refellendi, quanta in affectibus omnis generis movendis scientia, quamque laus ipsa popularis utilitatis gratia assumpta, quae tum est pulcherrima, quum sequitur, non quum arcessitur. Haec si perviderimus, tum vere imitabimur. 28. Qui vero etiam propria his bona adiecerit, ut suppleat, quae deerant, circumcidat, si quid redundabit, is erit, quem quaerimus, perfectus orator: quem nunc consummari potissimum oporteat, quum tanto plura exempla bene dicendi supersint, quam illis, qui adhuc summi sunt, contigerunt. Nam erit haec quoque laus eorum, ut priores superasse, posteros docuisse dicantur.

III. Et haec quidem auxilia extrinsecus adhibentur: in iis autem, quae nobis ipsis paranda sunt, ut laboris, sic utilitatis etiam longe plurimum affert stilus. Nec immerito M. Tullius hunc *optimum effectorem ac magistrum dicendi* vocavit. Cui sententiae personam L. Crassi in disputationibus, quae sunt de oratore, assignando, iudicium suum cum illius auctoritate coniunxit. 2. Scribendum ergo quam diligentissime, et quam plurimum. Nam ut terra altius effossa generandis alendisque seminibus fecundior fit: sic profectus non a summo petitus, studiorum fructus et fundit uberius, et fidelius continet. Nam, sine hac quidem conscientia, ipsa illa ex tempore dicendi facultas inanem modo loquacitatem dabit, et verba in labris nascentia. 3. Illic radices, illic fundamenta sunt: illic opes velut sanctiore quodam aerario reconditae, unde ad subitos quoque casus, quum res exiget, proferantur. Vires faciamus ante omnia, quae sufficiant labori certaminum, et usu non exhauriantur. 4. Nihil enim rerum ipsa natura voluit magnum effingi cito, praeposuitque pulcherrimo cuique operi

difficultatem; quae nascendi quoque hanc fecerit legem, ut maiora animalia diutius visceribus parentis continerentur.

Sed quum sit duplex quaestio, *quomodo*, et *quae* maxime scribi oporteat, iam hinc ordinem sequar. 5. Sit primo vel tardus, dum diligens, stilus: quaeramus optima, nec protinus offerentibus se gaudeamus: adhibeatur iudicium inventis, dispositio probatis. Delectus enim rerum verborumque agendus est, et pondera singulorum examinanda. Post subeat ratio collocandi, versenturque omni modo numeri: non, ut quodque se proferet verbum, occupet locum. 6. Quae quidem ut diligentius exsequamur, repetenda saepius erunt scriptorum proxima. Nam praeter id, quod sic melius iunguntur prioribus sequentia, calor quoque ille cogitationis, qui scribendi mora refrixit, recipit ex integro vires, et velut repetito spatio sumit impetum; quod in certamine saliendi fieri videmus, ut conatum longius petant, et ad illud aliud, quo contenditur, spatium cursu ferantur: ut in iaculando brachia reducimus, et, expulsuri tela, nervos retro tendimus. 7. Interim tamen, si feret flatus, danda sunt vela, dum nos indulgentia illa non fallat. Omnia enim nostra, dum nascuntur, placent: alioqui nec scriberentur. Sed redeamus ad iudicium, et retractemus suspectam facilitatem. 8. Sic scripsisse Sallustium accepimus: et sane manifestus est etiam ex opere ipso labor. Virgilium quoque paucissimos die composuisse versus auctor est Varus. 9. Oratoris quidem alia conditio est. Itaque hanc moram et sollicitudinem initiis impero. Nam primum hoc constituendum, hoc obtinendum est, ut quam optime scribamus: celeritatem dabit consuetudo. Paullatim res facilius se ostendent, verba respondebunt, compositio prosequetur: cuncta denique, ut in familia bene instituta, in officio erunt.

10. Summa haec est rei: cito scribendo non fit, ut bene scribatur: bene scribendo fit, ut cito. Sed tum maxime, quum facultas illa contigerit, resistamus, ut provideamus, et ferocientes equos frenis quibusdam coërceamus: quod non tam moram faciet, quam novos impetus dabit. Neque enim rursus eos, qui robur aliquod in stilo fecerint, ad infelicem calumniandi se poenam alligandos puto. 11. Nam quomodo sufficere officiis civilibus possit, qui singulis actionum partibus insenescat? Sunt autem, quibus nihil sit satis; omnia mutare, omnia aliter dicere, quam occurrit, velint: increduli quidam, et de ingenio suo pessime meriti, qui diligentiam putant, facere sibi scribendi difficultatem. 12. Nec promptum est dicere, utros peccare validius putem, quibus omnia sua placent, an quibus nihil. Accidit enim ingeniosis adolescentibus frequenter, ut labore consumantur, et in silentium usque descendant nimia bene dicendi cupiditate. Qua de re memini narrasse mihi Iulium Secundum illum, aequalem meum, atque a me, ut notum est, familiariter amatum, mirae facundiae virum, infinitae tamen curae, quid esset sibi a patruo suo dictum. 13. Is fuit Iulius Florus, in eloquentia Galliarum, quoniam ibi demum exercuit eam, princeps, alioqui inter paucos disertus, et dignus illa propinquitate. Is quum Secundum, scholae adhuc operatum, tristem forte vidisset, interrogavit, quae causa frontis tam adductae? 14. Nec dissimulavit adolescens, tertium iam diem esse, quod omni labore materiae ad scribendum destinatae non inveniret exordium: quo sibi non praesens tantum dolor, sed etiam desperatio in posterum fieret. Tum Florus arridens, *Numquid tu*, inquit, *melius dicere vis, quam potes?* 15. Ita se res habet. Curandum est, ut quam optime dicamus: dicendum tamen pro facultate. Ad profectum enim opus est studio, non

indignatione. Ut possimus autem scribere etiam plura celerius, non *exercitatio* modo praestabit, in qua sine dubio multum est, sed etiam *ratio;* si non resupini, spectantesque tectum, et cogitationem murmure agitantes, exspectaverimus, quid obveniat, sed quid res poscat, quid personam deceat, quod sit tempus, qui iudicis animus, intuiti, humano quodam modo ad scribendum accesserimus. Sic nobis et initia, et quod sequitur, natura ipsa praescribit. 16. Certa sunt enim pleraque, et, nisi conniveamus, in oculos incurrunt: ideoque nec indocti nec rustici diu quaerunt, unde incipiant: quo pudendum est magis, si difficultatem facit doctrina. Non ergo semper putemus optimum esse, quod latet; immutescamus alioqui, si nihil dicendum videatur, nisi quod non invenimus. 17. Diversum est huic eorum vitium, qui primum decurrere per materiam stilo quam velocissimo volunt, et sequentes calorem atque impetum, ex tempore scribunt; hanc *silvam* vocant: repetunt deinde, et componunt, quae effuderant: sed verba emendantur et numeri, manet in rebus temere congestis, quae fuit, levitas. 18. Protinus ergo adhibere curam rectius erit, atque ab initio sic opus ducere, ut caelandum, non ex integro fabricandum sit. Aliquando tamen affectus sequemur, in quibus fere plus calor, quam diligentia, valet.

Satis apparet ex eo, quod hanc scribentium negligentiam damno, quid de illis dictandi deliciis sentiam. 19. Nam in stilo quidem quamlibet properato dat aliquam cogitationi moram non consequens celeritatem eius manus: ille, cui dictamus, urget, atque interim pudet etiam dubitare, aut resistere, aut mutare, quasi conscium infirmitatis nostrae timentes. 20. Quo fit, ut non rudia tantum et fortuita, sed impropria interim, dum sola est connectendi sermonis cupiditas, effluant: quae nec scribentium curam,

nec dicentium impetum consequantur. At idem ille, qui excipit, si tardior in scribendo, aut inertior in legendo, velut offensator fuerit, inhibetur cursus, atque omnis, quae erat, concepta mentis intentio mora et interdum iracundia excutitur. 21. Tum illa, quae altiorem animi motum sequuntur, quaeque ipsa animum quodammodo concitant, quorum est iactare manum, torquere vultum, simul vertere latus et interim obiurgare, quaeque Persius notat, quum leviter dicendi genus significat,

Nec pluteum, inquit, *caedit, nec demorsos sapit ungues;*

etiam ridicula sunt, nisi quum soli sumus.

22. Denique ut semel, quod est potentissimum, dicam: secretum in dictando perit. Atqui liberum arbitris locum, et quam altissimum silentium scribentibus maxime convenire nemo dubitaverit. Non tamen protinus audiendi, qui credunt, aptissima in hoc nemora silvasque; quod illa coeli libertas, locorum amoenitas, sublimem animum et beatiorem spiritum parent. 23. Mihi certe iucundus hic magis, quam studiorum hortator, videtur esse secessus. Namque illa, quae ipsa delectant, necesse est avocent ab intentione operis destinati. Neque enim se bona fide in multa simul intendere animus totum potest: et, quocunque respexit, desinit intueri, quod propositum erat. 24. Quare silvarum amoenitas, et praeterlabentia flumina, et inspirantes ramis arborum aurae, volucrumque cantus, et ipsa late circumspiciendi libertas, ad se trahunt: ut mihi remittere potius voluptas ista videatur cogitationem, quam intendere. 25. Demosthenes melius, qui se in locum, ex quo nulla exaudiri vox, et ex quo nihil prospici posset, recondebat, ne aliud agere mentem cogerent oculi. Ideoque lucubrantes, silentium noctis, et clausum cubiculum, et lumen unum velut tectos

maxime teneat. 26. Sed quum in omni studiorum genere, tum in hoc praecipue bona valetudo, quaeque eam maxime praestat, frugalitas, necessaria est: quum tempora ab ipsa rerum natura ad quietem refectionemque nobis data, in acerrimum laborem convertimus. Cui tamen non plus irrogandum est, quam quod somno supererit, haud deerit. 27. Obstat enim diligentiae scribendi etiam fatigatio: et abunde, si vacet, lucis spatia sufficiunt: occupatos in noctem necessitas agit. Est tamen lucubratio, quoties ad eam integri ac refecti venimus, optimum secreti genus.

28. Sed silentium et secessus, et undique liber animus, ut sunt maxime optanda, ita non semper possunt contingere: ideoque non statim, si quid obstrepet, abiiciendi codices erunt, et deplorandus dies: verum incommodis repugnandum, et hic faciendus usus, ut omnia, quae impedient, vincat intentio. Quam si tota mente in opus ipsum direxeris, nihil eorum, quae oculis vel auribus incursant, ad animum perveniet. 29. An vero frequenter etiam fortuita hoc cogitatio praestat, ut obvios non videamus, et itinere deerremus: non consequemur idem, si et voluerimus? Non est indulgendum causis desidiae. Nam si non nisi refecti, non nisi hilares, non nisi omnibus aliis curis vacantes, studendum existimaverimus, semper erit, propter quod nobis ignoscamus. 30. Quare in turba, itinere, conviviis etiam faciat sibi cogitatio ipsa secretum. Quid alioqui fiet, quum in medio foro, tot circumstantibus iudiciis, iurgiis, fortuitis etiam clamoribus, erit subito continua oratione dicendum, si particulas, quas ceris mandamus, nisi in solitudine reperire non possumus? Propter quae idem ille tantus amator secreti Demosthenes, in litore, in quod se maximo cum sono fluctus illideret, meditans, consuescebat concionum fremitus non expavescere.

31. Illa quoque minora (sed nihil in studiis parvum est) non sunt transeunda, scribi optime ceris, in quibus facillima est ratio delendi: nisi forte visus infirmior membranarum potius usum exiget: quae ut iuvant aciem, ita crebra relatione, quoad intinguntur calami, morantur manum, et cogitationis impetum frangunt. 32. Relinquendae autem in utrolibet genere contra erunt vacuae tabellae, in quibus libera adiicienti sit excursio. Nam interim pigritiam emendandi angustiae faciunt; aut certe novorum interpositionem priora confundunt. Ne latas quidem ultra modum esse ceras velim, expertus iuvenem studiosum alioqui praelongos habuisse sermones, quia illos numero versuum metiebatur, idque vitium, quod frequenti admonitione corrigi non potuerat, mutatis codicibus esse sublatum. 33. Debet vacare etiam locus, in quo notentur, quae scribentibus solent extra ordinem, id est, ex aliis, quam qui sunt in manibus loci, occurrere. Irrumpunt enim optimi nonnunquam sensus, quos neque inserere oportet, neque differre tutum est: quia interim elabuntur, interim memoriae suae intentos, ab alia inventione declinant: ideoque optime sunt in deposito.

IV. Sequitur *emendatio*, pars studiorum longe utilissima. Neque enim sine causa creditum est, stilum non minus agere, quum delet. Huius autem operis est, *adiicere*, *detrahere*, *mutare*.

Sed facilius in iis simpliciusque iudicium, quae replenda vel deiicienda sunt: premere vero tumentia, humilia extollere, luxuriantia astringere, inordinata digerere, soluta componere, exsultantia coërcere, duplicis operae. 2. Nam et damnanda sunt, quae placuerant; et invenienda, quae fugerant. Nec dubium est, optimum esse emendandi genus, si scripta in aliquod tempus reponuntur, ut ad ea post intervallum, velut nova atque aliena, redeamus, ne

nobis scripta nostra, tanquam recentes fetus, blandiantur.

3. Sed neque hoc contingere semper potest, praesertim oratori, cui saepius scribere ad praesentes usus necesse est: et emendatio finem habeat. Sunt enim qui ad omnia scripta, tanquam vitiosa, redeant, et quasi nihil fas sit rectum esse, quod primum est, melius existiment, quicquid est aliud, idque faciant, quoties librum in manus resumpserunt, similes medicis etiam integra secantibus. Accidit itaque, ut cicatricosa sint, et exsanguia, et cura peiora. 4. Sit ergo aliquando, quod placeat, aut certe quod sufficiat: ut opus poliat lima, non exterat. Temporis quoque esse debet modus. Nam quod Cinnae Zmyrnam novem annis accepimus scriptam, et Panegyricum Isocratis, qui parcissime, decem annis dicunt elaboratum, ad oratorem nihil pertinet: cuius nullum erit, si tam tardum fuerit, auxilium.

V. Proximum est, ut dicamus, *quae praecipue scribenda sint.* Hoc exuberantis quidem est operis, ut explicemus, quae sint materiae: quae prima aut secunda, aut deinceps tractanda sint: nam id factum est etiam primo libro, quo puerorum, et secundo, quo robustiorum studiis ordinem dedimus: sed, de quo nunc agitur, unde copia ac facilitas maxime veniat.

2. Vertere Graeca in Latinum veteres nostri oratores optimum iudicabant. Id se L. Crassus in illis Ciceronis de Oratore libris dicit factitasse. Id Cicero sua ipse persona frequentissime praecipit: quin etiam libros Platonis atque Xenophontis edidit hoc genere traslatos. Id Messallae placuit: multaeque sunt ab eo scriptae ad hunc modum orationes: adeo ut etiam cum illa Hyperidis pro Phryne difficillima Romanis subtilitate contenderet. 3. Et manifesta est exercitationis huiusce ratio. Nam et rerum copia

Graeci auctores abundant, et plurimum artis in eloquentiam intulerunt: et hos transferentibus, verbis uti optimis licet: omnibus enim utimur nostris. Figuras vero, quibus maxime ornatur oratio, multas ac varias excogitandi etiam necessitas quaedam est: quia plerumque a Graecis Romana dissentiunt.

4. Sed et illa ex Latinis conversio multum et ipsa contulerit. Ac de carminibus quidem neminem credo dubitare, quo solo genere exercitationis dicitur usus esse Sulpicius. Nam et sublimis spiritus attollere orationem potest: et verba, poëtica libertate audaciora, non praesumunt eadem proprie dicendi facultatem. Sed et ipsis sententiis adiicere licet oratorium robur, et omissa supplere, effusa substringere. 5. Neque ego paraphrasim esse interpretationem tantum volo, sed circa eosdem sensus certamen atque aemulationem. Ideoque ab illis dissentio, qui vertere orationes Latinas vetant, quia, optimis occupatis, quicquid aliter dixerimus, necesse sit esse deterius. Nam neque semper est desperandum, aliquid illis, quae dicta sunt, melius posse reperiri: neque adeo ieiunam ac pauperem natura eloquentiam fecit, ut una de re bene dici, nisi semel, non possit. 6. Nisi forte histrionum multa circa voces easdem variare gestus potest, orandi minor vis, ut dicatur aliquid, post quod in eadem materia nihil dicendum sit. Sed esto, neque melius, quod invenimus, esse, neque par: est certe proximus locus. 7. An vero ipsi non bis ac saepius de eadem re dicimus, et quidem continuas nonnunquam sententias? Nisi forte contendere nobiscum possumus, cum aliis non possumus. Nam si uno genere bene diceretur, fas erat existimari praeclusam nobis a prioribus viam. Nunc vero innumerabiles sunt modi, plurimaeque eodem viae ducunt. 8. Sua brevitati gratia, sua copiae; alia translatis virtus, alia propriis. Hoc oratio recta,

illud figura declinata commendat. Ipsa denique utilissima est exercitationi difficultas. Quid? quod auctores maximi sic diligentius cognoscuntur? Non enim scripta lectione secura transcurrimus: sed tractamus singula, et necessario introspicimus, et, quantum virtutis habeant, vel hoc ipso cognoscimus, quod imitari non possumus.

9. Nec aliena tantum transferre, sed etiam nostra pluribus modis tractare proderit: ut ex industria sumamus sententias quasdam, easque versemus quam numerosissime, velut eadem cera aliae atque aliae formae duci solent. 10. Plurimum autem parari facultatis existimo ex simplicissima quaque materia. Nam in illa multiplici personarum, causarum, temporum, locorum, dictorum, factorum diversitate facile delitescet infirmitas, tot se undique rebus, ex quibus aliquam apprehendas, offerentibus. 11. Illud virtutis indicium est, fundere, quae natura contracta sunt, augere parva, varietatem similibus, voluptatem expositis dare, et bene dicere multa de paucis.

In hoc optime facient *infinitae quaestiones*, quas vocari θέσεις diximus, quibus Cicero iam princeps in republica exerceri solebat. 12. His confinis est destructio et confirmatio sententiarum. Nam quum sit sententia decretum quoddam atque praeceptum; quod de re, idem de iudicio rei quaeri potest. Tum *loci communes*, quos etiam scriptos ab oratoribus scimus. Nam qui haec recta tantum, et in nullos flexus recedentia copiose tractaverit, utique in illis plures excursus recipientibus magis abundabit, eritque in omnes causas paratus. 13. Omnes enim generalibus quaestionibus constant. Nam quid interest, *Cornelius tribunus plebis quod codicem legerit*, reus sit: an quaeramus, *Violetúrne maiestas, si magistratus rogationem suam populo ipse recitaverit? Milo Clodium recte ne occiderit*, veniat in iudicium: an, *Oporteat*

ne insidiatorem interfici, vel perniciosum reipublicae civem, etiamsi non insidietur? Cato Marciam honestene tradiderit Hortensio: an, Conveniatne res talis bono viro? De personis iudicatur, sed de rebus contenditur. 14. *Declamationes* vero, quales in scholis rhetorum dicuntur, si modo sunt ad veritatem accommodatae, et orationibus similes, non tantum dum adolescit profectus, sunt utilissimae, quae inventionem et dispositionem pariter exercent, sed etiam quum est consummatus, ac iam in foro clarus. Alitur enim atque enitescit, velut pabulo laetiore, facundia, et assidua contentionum asperitate fatigata renovatur. 15. Quapropter *historiae* nonnunquam ubertas in aliqua exercendi stili parte ponenda, et *dialogorum* libertate gestiendum. Ne *carmine* quidem ludere contrarium fuerit: sicut athletae, remissa quibusdam temporibus ciborum atque exercitationum certa necessitate, otio et iucundioribus epulis reficiuntur. 16. Ideoque mihi videtur M. Tullius tantum intulisse eloquentiae lumen, quod in hos quoque studiorum secessus excurrit. Nam si nobis sola materia fuerit ex litibus, necesse est, deteratur fulgor, et durescat articulus, et ipse ille mucro ingenii quotidiana pugna retundatur.

17. Sed quemadmodum forensibus certaminibus exercitatos, et quasi militantes reficit ac reparat haec velut sagina dicendi: sic adolescentes non debent nimium in falsa rerum imagine detineri, et inanibus simulacris, usque adeo, ut difficile ab his digressos sit assuefacere, ne ab illa, in qua prope consenuerint, umbra, vera discrimina, velut quendam solem, reformident. 18. Quod accidisse etiam Porcio Latroni, qui primus clari nominis professor fuit, traditur: ut, quum ei, summam in scholis opinionem obtinenti, causa in foro esset oranda, impense petierit, uti subsellia in basilicam transferrentur. Ita

illi coelum novum fuit, ut omnis eius eloquentia contineri tecto ac parietibus videretur. 19. Quare iuvenis, qui rationem inveniendi eloquendique a praeceptoribus diligenter acceperit: quod non est infiniti operis, si docere sciant et velint: exercitationem quoque modicam fuerit consecutus, oratorem sibi aliquem, quod apud maiores fieri solebat, deligat, quem sequatur, quem imitetur; iudiciis intersit quam plurimis, et sit certaminis, cui destinatur, frequens spectator. 20. Tum causas vel easdem, quas agi audierit, stilo et ipse componat, vel etiam alias, veras modo, et utrinque tractet, et, quod in gladiatoribus fieri videmus, decretoriis exerceatur, ut fecisse Brutum diximus pro Milone. Melius hoc, quam rescribere veteribus orationibus, ut fecit Cestius contra Ciceronis actionem habitam pro eodem, quum alteram partem satis nosse non posset ex sola defensione.

21. Citius autem idoneus erit iuvenis, quem praeceptor coëgerit in declamando quam simillimum esse veritati, et per totas ire materias: quarum nunc facillima, ut maxime favorabilia decerpunt. Obstant huic, quod secundo loco posui, fere turba discipulorum, et consuetudo classium certis diebus audiendarum: nonnihil etiam persuasio patrum, numerantium potius declamationes, quam aestimantium. 22. Sed, quod dixi primo, ut arbitror, libro, nec ille se bonus praeceptor maiore numero, quam sustinere possit, onerabit: et inanem loquacitatem recidet, ut omnia, quae sunt in controversia, non, ut quidem volunt, quae in rerum natura, dicantur: et vel longiore potius dierum spatio laxabit dicendi necessitatem, vel materias dividere permittet. 23. Una enim diligenter effecta plus proderit, quam plures inchoatae et quasi degustatae. Propter quod accidit, ut nec suo loco quidque ponatur: nec illa, quae prima

sunt, servent suam legem: iuvenibus flosculos omnium partium in ea, quae sunt dicturi, congerentibus: quo fit, ut timentes, ne sequentia perdant, priora confundant.

VI. Proxima stilo *cogitatio* est, quae et ipsa vires ab hoc accipit, et est inter scribendi laborem, extemporalemque fortunam media quaedam, et nescio an usus frequentissimi. Nam scribere nec ubique, nec semper possumus: cogitationi temporis ac loci plurimum est. Haec paucis admodum horis magnas etiam causas complectitur. Haec, quoties intermissus est somnus, ipsis noctis tenebris adiuvatur. Haec inter medios rerum actus aliquid invenit vacui, nec otium patitur. 2. Neque vero rerum ordinem modo, quod ipsum satis erat, intra se ipsa disponit, sed verba etiam copulat, totamque ita contexit orationem, ut ei nihil praeter manum desit. Nam memoriae quoque plerumque inhaeret fidelius, quod nulla scribendi securitate laxatur.

Sed ne ad hanc quidem vim cogitandi perveniri potest aut subito, aut cito. 3. Nam primum facienda multo stilo forma est, quae nos etiam cogitantes sequatur: tum assumendus usus paullatim, ut pauca primum complectamur animo, quae reddi fideliter possint: mox per incrementa tam modica, ut onerari se labor ille non sentiat, augenda vis, et exercitatione multa continenda est, quae quidem maxima ex parte memoria constat: ideoque aliqua mihi in illum locum differenda sunt. 4. Eo tamen pervenit, ut is, cui non refragetur ingenium, acri studio adiutus tantum consequatur, ut ei tam quae cogitarit, quam quae scripserit atque edidicerit, in dicendo fidem servent. Cicero certe Graecorum Metrodorum Scepsium et Empylum Rhodium, nostrorumque Hortensium tradidit, quae cogitaverant, ad verbum in agendo retulisse.

5. Sed si forte aliquis inter dicendum effulserit extemporalis color, non superstitiose cogitatis demum est inhaerendum. Neque enim tantum habent curae, ut non sit dandus et fortunae locus, quum saepe etiam scriptis ea, quae subito nata sunt, inserantur. Ideoque totum hoc exercitationis genus ita instituendum est, ut et digredi ex eo, et regredi in id facile possimus. 6. Nam ut primum est, domo afferre paratam dicendi copiam, et certam: ita refutare temporis munera longe stultissimum est. Quare *cogitatio* in hoc praeparetur, ut nos fortuna decipere non possit, adiuvare possit. Id autem fiet memoriae viribus, ut illa, quae complexi animo sumus, fluant secura, non sollicitos et respicientes, et una spe suspensos recordationis, non sinant providere: alioqui vel extemporalem temeritatem malo, quam male cohaerentem cogitationem. 7. Peius enim quaeritur retrorsus, quia dum illa desideramus, ab aliis avertimur: et ex memoria potius repetimus, quam ex materia. Plura sunt autem, si utrumque quaerendum est, quae inveniri possunt, quam quae inventa sunt.

VII. Maximus vero studiorum fructus est, et velut praemium quoddam amplissimum longi laboris, *ex tempore dicendi facultas*: quam qui non erit consecutus, mea quidem sententia civilibus officiis renunciabit, et solam scribendi facultatem potius ad alia opera convertet. Vix enim bonae fidei viro convenit auxilium in publicum polliceri, quod in praesentissimis quibusque periculis desit: ut monstrare portum, ad quem navis accedere, nisi lenibus ventis vecta, non possit. 2. Siquidem innumerabiles accidunt subitae necessitates, vel apud magistratus, vel repraesentatis iudiciis continuo agendi. Quarum si qua, non dico cuicunque innocentium civium, sed amicorum ac propinquorum alicui evenerit, stabitne mutus, et salutarem petentibus vocem, statim, si non

succurratur, perituris, moras et secessum et silentium quaeret, dum illa verba fabricentur, et memoriae insidant, et vox ac latus praeparetur? 3. Quae vero patitur hoc ratio, ut quisquam sit orator imparatus ad casus? Quid, quum adversario respondendum erit, fiet? Nam saepe ea, quae opinati sumus, et contra quae scripsimus, fallunt, ac tota subito causa mutatur; atque ut gubernatori ad incursus tempestatum, sic agenti ad varietatem causarum ratio mutanda est. 4. Quid porro multus stilus, et assidua lectio, et longa studiorum aetas facit, si manet eadem, quae fuit incipientibus, difficultas? Periisse profecto confitendum est praeteritum laborem, cui semper idem laborandum est. Neque ego hoc ago, ut ex tempore dicere malit, sed ut possit.

Id autem maxime hoc modo consequemur.

5. Nota sit primum dicendi via. Neque enim prius contingere cursus potest, quam scierimus, quo sit et qua perveniendum. Nec satis est, non ignorare, quae sunt causarum iudicialium partes, aut quaestionum ordinem recte disponere: quanquam ista sint praecipua: sed quid quoque loco primum sit ac secundum, et deinceps: quae ita sunt natura copulata, ut mutari aut intervelli sine confusione non possint. 6. Quisquis autem via dicet, ducetur ante omnia rerum ipsa serie, velut duce: propter quod homines etiam modice exercitati, facillime tenorem in narrationibus servant. Deinde, quid quoque loco quaerant, scient, nec circumspectabunt; nec offerentibus se aliunde sensibus turbabuntur, nec confundent ex diversis orationem, velut salientes huc illuc, nec usquam insistentes. 7. Postremo habebunt modum et finem, qui esse citra divisionem nullus potest. Expletis pro facultate omnibus, quae proposuerint, pervenisse se ad ultimum sentient.

Et haec quidem *ex arte*, illa vero *ex studio*: ut

copiam sermonis optimi, quemadmodum praeceptum est, comparemus; multo ac fideli stilo sic formetur oratio, ut scriptorum colorem, etiam quae subito effusa sunt, reddant; ut quum multa scripserimus, etiam multa dicamus. 8. Nam *consuetudo* et *exercitatio* facilitatem maxime parit, quae si paullulum intermissa fuerit, non velocitas illa modo tardatur, sed ipsum os quoque concurrit. Quanquam enim opus est naturali quadam mobilitate animi, ut, dum proxima dicimus, struere ulteriora possimus, semperque nostram vocem provisa et formata cogitatio excipiat: 9. vix tamen aut natura, aut ratio in tam multiplex officium diducere animum queat, ut inventioni, dispositioni, elocutioni, ordini rerum verborumque, tum iis, quae dicit, quae subiuncturus est, quae ultra spectanda sunt, adhibita vocis, pronunciationis, gestus observatione, una sufficiat. 10. Longe enim praecedat oportet intentio, ac prae se res agat: quantumque dicendo consumitur, tantum ex ultimo prorogetur: ut, donec perveniamus ad finem, non minus prospectu procedamus, quam gradu, si non intersistentes offensantesque brevia illa atque concisa singultantium modo eiecturi sumus.

11. Est igitur usus quidam irrationalis, quem Graeci ἄλογον τριβὴν vocant, qua manus in scribendo decurrit, qua oculi totos simul in lectione versus, flexusque eorum et transitus intuentur, et ante sequentia vident, quam priora dixerunt. Quo constant miracula illa in scenis pilariorum ac ventilatorum, ut ea, quae emiserint, ultro venire in manus credas, et qua iubentur decurrere. 12. Sed hic usus ita proderit, si ea, de qua locuti sumus, ars antecesserit, ut ipsum illud, quod in se rationem non habet, in ratione versetur. Nam mihi ne dicere quidem videtur, nisi qui disposite, ornate, copiose dicit, sed tumultuari. 13. Nec fortuiti sermonis contextum mirabor un-

quam, quem iurgantibus etiam mulierculis superfluere video: cum eo quod, si calor ac spiritus tulit, frequenter accidit, ut successum extemporalem consequi cura non possit. 14. Deum tunc affuisse, quum id evenisset, veteres oratores, ut Cicero ait, dictitabant. Sed ratio manifesta est. Nam bene concepti affectus et recentes rerum imagines continuo impetu feruntur, quae nonnunquam mora stili refrigescunt, et dilatae non revertuntur. Utique vero quum infelix illa verborum cavillatio accessit, et cursus ad singula vestigia restitit, non potest ferri contorta vis, sed, ut optime vocum singularum cedat electio, non continua, sed composita est.

15. Quare capiendae sunt illae, de quibus dixi, rerum imagines, quas vocari φαντασίας indicavimus, omniaque, de quibus dicturi erimus, personae, quaestiones, spes, metus, habenda in oculis, in affectus recipienda. Pectus est enim, quod disertos facit, et vis mentis. Ideoque imperitis quoque, si modo sunt aliquo affectu concitati, verba non desunt. 16. Tum intendendus animus, non in aliquam rem unam, sed in plures simul continuas: ut, si per aliquam rectam viam mittamus oculos, simul omnia, quae sunt in ea circaque, intuemur, non ultimum tantum videmus, sed usque ad ultimum. Ad dicendum etiam pudor stimulos habet et dicendorum exspectata laus: mirumque videri potest, quod, quum stilus secreto gaudeat, atque omnes arbitros reformidet, extemporalis actio auditorum frequentia, ut miles congestu signorum, excitatur. 17. Namque et difficiliorem cogitationem exprimit et expellit dicendi necessitas, et secundos impetus auget placendi cupido. Adeo praemium omnia spectant, ut eloquentia quoque, quamquam plurimum habeat in se voluptatis, maxime tamen praesenti fructu laudis opinionisque ducatur. 18. Nec quisquam tantum fidat ingenio, ut id sibi

speret incipienti statim posse contingere; sed, sicut in cogitatione praecipimus, ita facilitatem extemporalem a parvis initiis paullatim perducemus ad summam: quae neque perfici, neque contineri, nisi usu, potest. 19. Ceterum pervenire eo debet, ut cogitatio non utique melior sit ea, sed tutior; quum hanc facilitatem non prosa modo multi sint consecuti, sed etiam carmine, ut Antipater Sidonius, et Licinius Archias: credendum enim Ciceroni est: non quia nostris quoque temporibus non et fecerint quidam hoc, et faciant. Quod tamen non ipsum tam probabile puto, (neque enim habet aut usum res, aut necessitatem) quam exhortandis in hanc spem, qui foro praeparantur, utile exemplum. 20. Neque vero tantam esse unquam fiduciam facilitatis velim, ut non breve saltem tempus, quod nusquam fere deerit, ad ea, quae dicturi simus, dispicienda sumamus; quod quidem in iudiciis ac foro datur semper. Neque enim quisquam est, qui causam, quam non didicerit, agat. 21. Declamatores quosdam perversa ducit ambitio, ut exposita controversia protinus dicere velint: quin etiam, quod est imprimis frivolum ac scenicum, verbum petant, quo incipiant. Sed tam contumeliosos in se ridet invicem eloquentia: et qui stultis videri eruditi volunt, stulti eruditis iudicantur. 22. Si qua tamen fortuna tam subitam fecerit agendi necessitatem, mobiliore quodam opus erit ingenio, et vis omnis intendenda rebus, et in praesentia remittendum aliquid ex cura verborum, si consequi utrumque non dabitur. Tum et tardior pronunciatio moras habet, et suspensa ac velut dubitans oratio: ut tamen deliberare, non haesitare, videamur. 23. Hoc, dum egredimur e portu, si nos nondum aptatis satis armamentis aget ventus: deinde paullatim simul euntes aptabimus vela, et disponemus rudentes, et impleri sinus optabimus. Id potius, quam se inani ver-

borum torrenti dare, quasi tempestatibus, quo volent, auferendum.

24. Sed non minore studio continetur haec facultas, quam paratur. Ars enim semel percepta non labitur: stilus quoque intermissione paullulum admodum de celeritate deperdit: promptum hoc, et in expedito positum, exercitatione sola continetur. Hac uti sic optimum est, ut quotidie dicamus audientibus pluribus, maxime de quorum simus iudicio atque opinione solliciti: rarum est enim, ut satis se quisque vereatur. Vel soli tamen dicamus potius, quam omnino non dicamus. 25. Est illa exercitatio cogitandi, totasque materias vel silentio (dum tamen quasi dicat intra se ipsum) persequendi, quae nullo non et tempore et loco, quando non aliud agimus, explicari potest: et est in parte utilior, quam haec proxima. 26. Diligentius enim componitur, quam illa, in qua contextum dicendi intermittere veremur. Rursus in alia plus prior confert, vocis firmitatem, oris facilitatem, motum corporis, qui et ipse, ut dixi, excitat oratorem, et iactatione manus, pedis supplosione, sicut cauda leones facere dicuntur, hortatur. 27. Studendum vero semper, et ubique. Neque enim fere tam est ullus dies occupatus, ut nihil lucrativae, ut Cicero Brutum facere tradit, operae ad scribendum, aut legendum, aut dicendum rapi aliquo momento temporis possit. Siquidem C. Carbo etiam in tabernaculo solebat hac uti exercitatione dicendi. 28. Ne id quidem tacendum, quod eidem Ciceroni placet, nullum nostrum usquam negligentem esse sermonem: quicquid loquemur ubicunque, sit pro sua scilicet portione perfectum. Scribendum certe nunquam est magis, quam quum multa dicemus ex tempore. Ita enim servabitur pondus, et innatans illa verborum facilitas in altum reducetur: sicut rustici proximas vitis radices amputant, quae illam in

summum solum ducant, ut inferiores penitus descendendo firmentur. 29. Ac nescio an utrumque, quum cura et studio fecerimus, invicem prosit, ut scribendo dicamus diligentius, dicendo scribamus facilius. Scribendum ergo, quoties licebit; si id non dabitur, cogitandum: ab utroque exclusi, debent tamen anniti, ut neque deprehensus orator, neque litigator destitutus esse videatur. 30. Plerumque autem multa agentibus accidit, ut maxime necessaria, et utique initia scribant, cetera, quae domo afferunt, cogitatione complectantur, subitis ex tempore occurrant.

Quod fecisse M. Tullium commentariis ipsius apparet. Sed feruntur aliorum quoque, et inventi forte, ut eos dicturus quisque composuerat, et in libros digesti; ut causarum quae sunt actae a Ser. Sulpicio: cuius tres orationes exstant; sed ii, de quibus loquor, commentarii ita sunt exacti, ut ab ipso mihi in memoriam posteritatis videantur esse compositi. 31. Nam Ciceronis ad praesens modo tempus aptatos libertus Tiro contraxit: quos non ideo excuso, quia non probem, sed ut sint magis admirabiles. In hoc genere prorsus recipio hanc brevem annotationem, libellosque, qui vel manu teneantur, et ad quos interim respicere fas sit. 32. Illud, quod Laenas praecipit, displicet mihi, quae scripserimus, in summas, sive commentarios et capita, conferre: facit enim discendi negligentiam haec ipsa fiducia, et lacerat ac deformat orationem. Ego autem ne scribendum quidem puto, quod simus memoria persecuturi. Nam id quoque accidit, ut revocet nos cogitatio ad illa elaborata, nec sinat praesentem fortunam experiri. 33. Sic anceps inter utrumque animus aestuat, quum et scripta perdidit, et non quaerit nova. Sed de memoria destinatus est libro proximo locus, nec huic parti subiungendus, quia sunt alia prius nobis dicenda.

M. FABII QUINTILIANI
DE
ORATORIA INSTITUTIONE
LIBER UNDECIMUS.

1. Parata, sicut superiore libro continetur, facultate scribendi cogitandique, et ex tempore etiam, quum res poscit, orandi; proxima est cura, ut *dicamus apte:* quam virtutem quartam elocutionis Cicero demonstrat, quaeque est meo quidem iudicio maxime necessaria. 2. Nam quum sit ornatus orationis varius et multiplex, conveniatque alius alii: nisi fuerit accommodatus rebus atque personis, non modo non illustrabit eam, sed etiam destruet, et vim rerum in contrarium vertet. Quid enim prodest, esse verba et latina, et significantia, et nitida, figuris etiam numerisque elaborata, nisi cum iis, in quae iudicem duci formarique volumus, consentiant? 3. si genus sublime dicendi parvis in causis, parvum limatumque grandibus, laetum tristibus, lene asperis, minax supplicibus, summissum concitatis, trux atque violentum iucundis adhibeamus? ut monilibus, et margaritis, ac veste longa, quae sunt ornamenta feminarum, deformentur viri; nec habitus triumphalis, quo nihil excogitari potest augustius, feminas deceat. 4. Hunc locum Cicero breviter in tertio de Oratore libro perstringit: neque tamen videri potest quicquam omisisse, dicendo, *non omni causae, neque au-*

ditori, neque personae, neque tempori congruere orationis unum genus. Nec fere pluribus in Oratore eadem. Sed illic L. Crassus, quum apud summos oratores, hominesque eruditissimos dicat, satis habet, partem hanc velut notare inter agnoscentes. 5. Et hic Cicero alloquens Brutum testatur esse haec ei nota; ideoque brevius a se dici, quanquam sit fusus locus, tracteturque a philosophis latius. Nos institutionem professi, non solum scientibus ista, sed etiam discentibus tradimus: ideoque paullo pluribus verbis debet haberi venia.

6. Quare notum sit ante omnia, quid *conciliando, docendo, movendo* iudici conveniat: quid quaque parte orationis petamus. Ita neque vetera, aut translata, aut ficta verba in *incipiendo, narrando, argumentando* tractabimus, neque decurrentes contexto nitore circuitus, ubi dividenda erit causa, et in partes suas digerenda, neque humile atque quotidianum sermonis genus, et compositione ipsa dissolutum, epilogis dabimus, nec iocis lacrimas, ubi opus erit miseratione, siccabimus. 7. Nam ornatus omnis non tam sua, quam rei, cui adhibetur, conditione constat: nec plus refert, quid dicas, quam quo loco. Sed totum hoc, apte dicere, non elocutionis tantum genere constat, sed est cum inventione commune. Nam si tantum habent etiam verba momentum, quanto res ipsae maius? Quarum quae esset observatio, suis locis subinde subiecimus.

8. Illud est diligentius docendum, eum demum dicere apte, qui, non solum *quid expediat*, sed etiam *quid deceat*, inspexerit. Nec me fugit, plerumque haec esse coniuncta. Nam quod decet, fere prodest: neque alio magis animi iudicum conciliari, aut, si res in contrarium tulit, alienari solent. 9. Aliquando tamen et haec dissentiunt. Quoties autem pugnabunt, ipsam utilitatem vincet quod decet. Nam quis ne-

scit, nihil magis profuturum ad absolutionem Socrati fuisse, quam si esset usus illo iudiciali genere defensionis, et oratione summissa conciliasset iudicum animos sibi, crimenque ipsum sollicite redarguisset? 10. Verum id eum minime decebat: ideoque sic egit, ut qui poenam suam honoribus summis esset aestimaturus. Maluit enim vir sapientissimus, quod superesset ex vita, sibi perire, quam quod praeterisset. Et quando ab hominibus sui temporis parum intelligebatur, posterorum se iudiciis reservavit, brevi detrimento iam ultimae senectutis aevum saeculorum omnium consecutus. 11. Itaque quamvis Lysias, qui tum in dicendo praestantissimus habebatur, defensionem illi scriptam obtulisset, uti ea noluit: quum bonam quidem, sed parum sibi convenientem, iudicasset. Quo vel solo patet, non persuadendi, sed bene dicendi finem in oratore servandum, quum interim persuadere deforme sit. Non fuit hoc utile absolutioni: sed, quod est maius, homini fuit. 12. Et nos secundum communem potius loquendi consuetudinem, quam ipsam veritatis regulam, divisione hac utimur, ut ab eo, quod deceat, utilitatem separemus. Nisi forte prior ille Africanus, qui patria cedere, quam cum tribuno plebis humillimo contendere de innocentia sua maluit, inutiliter sibi videtur consuluisse: aut P. Rutilius, vel quum illo paene Socratico genere defensionis est usus, vel quum, revocante eum P. Sulla, manere in exsilio maluit, quid sibi maxime conduceret, nesciebat. 13. Hi vero parva illa, quae abiectissimus quisque animus utilia credit, si cum virtute conferantur, despicienda iudicaverunt: ideoque perpetua saeculorum admiratione celebrantur. Neque nos simus tam humiles, ut, quae laudamus, inutilia credamus. 14. Sed hoc qualecunque discrimen raro admodum evenit. Ceterum idem fere, ut dixi, in omni genere causarum et proderit, et

decebit. Est autem, quod omnes et semper et ubique deceat, *facere ac dicere honeste:* contraque neminem unquam ullo in loco, *turpiter*. Minora vero, quaeque sunt ex mediis, plerumque sunt talia, ut aliis sint contemnenda, aliis non sint, aut *pro persona, tempore, loco, causa* magis ac minus vel excusata debeant videri, vel reprehendenda. 15. Quum dicamus autem de rebus aut alienis, aut nostris, dividenda ratio est eorum, dum sciamus pleraque neutro loco convenire.

Imprimis igitur omnis sui vitiosa iactatio est, eloquentiae tamen in oratore praecipue; affertque audientibus non fastidium modo, sed plerumque etiam odium. 16. Habet enim mens nostra natura sublime quiddam et erectum, et impatiens superioris. Ideoque abiectos, aut summittentes se, libenter allevamus; quia hoc facere tanquam maiores videmur: et, quoties discessit aemulatio, succedit humanitas. At qui se supra modum extollit, premere ac despicere creditur, nec tam se maiorem, quam minores ceteros facere. 17. Inde invident humiliores (nam hoc vitium est eorum, qui nec cedere volunt, nec possunt contendere), rident superiores, improbant boni. Plerumque vero deprehendas arrogantium falsam de se opinionem: sed in veris quoque sufficit conscientia.

Reprehensus est in hac parte non mediocriter Cicero, quanquam is quidem rerum a se gestarum maior quam eloquentiae fuit in orationibus utique iactator. 18. Et plerumque illud quoque non sine aliqua ratione fecit. Aut enim tuebatur eos, quibus erat adiutoribus usus in opprimenda coniuratione, aut respondebat invidiae: cui tamen non fuit par, servatae patriae poenam passus exsilium: ut illorum, quae egerat in consulatu, frequens commemoratio possit videri non gloriae magis, quam defensioni, da-

ta. 19. Eloquentiam quidem quum plenissimam diversae partis advocatis concederet, sibi nunquam in agendo immodice arrogavit. Illius sunt enim, *Si, iudices, ingenii mei, quod sentio quam sit exiguum*, et, *Quo ingenio minus possum, subsidium mihi diligentia comparavi*. 20. Quin etiam contra Q. Caecilium de accusatore in Verrem constituendo, quamvis multum esset in hoc quoque momenti, uter ad agendum magis idoneus veniret, dicendi tamen facultatem magis illi detraxit, quam arrogavit sibi: *seque non consecutum, sed omnia fecisse, ut posset eam consequi*, dixit. 21. In epistolis aliquando familiariter apud amicos, nonnunquam in dialogis, aliena tamen persona, verum de eloquentia sua dicit. Et aperte tamen gloriari, nescio an sit magis tolerabile vel ipsa vitii huius simplicitate; quam illa in iactatione perversa, si abundans opibus pauperem se, nobilis obscurum, et potens infirmum, et disertus imperitum plane et infantem vocet. 22. Ambitiosum gloriandi genus est, etiam deridere. Ab aliis ergo laudemur. Nam ipsos, ut Demosthenes ait, *erubescere, etiam quum ab aliis laudabimur, decet*. Neque hoc dico, non aliquando de rebus a se gestis oratori esse dicendum, sicut eidem Demostheni pro Ctesiphonte: quod tamen ita emendavit, ut necessitatem id faciendi ostenderet, invidiamque omnem in eum regereret, qui hoc se coegisset. 23. Et M. Tullius saepe dicit de oppressa coniuratione Catilinae; sed modo id virtuti senatus, modo providentiae deorum immortalium assignat. Plerumque contra inimicos atque obtrectatores plus vindicat sibi. Erant enim tuenda, quum obiicerentur. 24. In carminibus utinam pepercisset, quae non desierunt carpere maligni,

Cedant arma togae, concedat laurea linguae;

et

O fortunatam natam me consule Romam;

et, *Iovem illum, a quo in concilium deorum advocatur;* et, *Minervam, quae artes eum docuit:* quae sibi ille, secutus quaedam Graecorum exempla, permiserat.

25. Verum eloquentiae ut indecora iactatio, ita nonnunquam concedenda fiducia est. Nam quis reprehendat haec? *Quid putem? contemptumne me? Non video nec in vita, nec in gratia, nec in rebus gestis, nec in hac mea mediocritate ingenii, quid despicere possit Antonius.* 26. Et paullo post apertius: *An decertare mecum voluit contentione dicendi? Hoc quidem beneficium est. Quid enim plenius, quid uberius, quam mihi, et pro me, et contra Antonium dicere?*

27. Arrogantes et illi, qui se iudicasse de causa, nec aliter affuturos fuisse proponunt. Nam et inviti iudices audiunt praesumentem partes suas: nec hoc oratori contingere inter adversarios, quod Pythagorae inter discipulos, potest, *Ipse dixit.* Sed istud magis minusve vitiosum est pro personis dicentium. 28. Defenditur enim aliquatenus aetate, dignitate, auctoritate; quae tamen vix in ullo tanta fuerint, ut non hoc affirmationis genus temperandum sit aliqua moderatione, sicut omnia, in quibus patronus argumentum ex se ipso petet. Fuisset tumidius, si accipiendum criminis loco negasset Cicero, Equitis Romani esse filium, se defendente. At ille fecit hoc etiam favorabile, coniungendo cum iudicibus dignitatem suam. *Equitis autem Romani esse filium, criminis loco poni ab accusatoribus, neque vobis iudicantibus oportuit, neque defendentibus nobis.* 29. Impudens, tumultuosa, iracunda actio, omnibus indecora: sed ut quisque aetate, dignitate, usu praecedit, magis in ea reprehendendus. Videas autem rixatores quosdam neque iudicum reverentia, neque agendi more ac modo, contineri: quo ab ipso mentis habitu manifestum sit, tam in suscipiendis, quam in agendis causis nihil pensi habere. 30. Profert enim mores

plerumque oratio, et animi secreta detegit. Nec sine causa Graeci prodiderunt, *Ut vivat, quemque etiam dicere.* Humiliora illa vitia: summissa adulatio, affectata scurrilitas, in rebus ac verbis parum modestis ac pudicis vilis pudor, in omni negotio neglecta auctoritas; quae fere accidunt iis, qui nimium aut blandi esse, aut ridiculi volunt.

31. Ipsum etiam eloquentiae genus alios aliud decet.

Nam neque tam plenum, et erectum, et audax, et praecultum senibus convenerit, quam pressum, et mite, et limatum, et quale intelligi vult Cicero, quum dicit, orationem suam coepisse *canescere;* sicut vestibus quoque non purpura coccoque fulgentibus illa aetas satis apta sit. 32. In iuvenibus etiam uberiora paullo, et paene periclitantia feruntur. At in iisdem siccum, et sollicitum, et contractum dicendi propositum, plerumque affectatione ipsa severitatis invisum est: quando etiam morum senilis auctoritas immatura adolescentibus creditur. 33. Simpliciora militares decent. Philosophiam ex professo, ut quidam faciunt, ostentantibus, parum decori sunt plerique orationis ornatus, maximeque ex affectibus, quos illi vitia dicunt. Verba quoque exquisitiora, et compositio numerosa tali proposito diversa. 34. Non enim sola illa laetiora, qualia a Cicerone dicuntur, *Saxa atque solitudines voci respondent;* sed etiam illa, quanquam plena sanguinis, *Vos enim iam, Albani tumuli atque luci, vos, inquam, imploro atque testor, vosque, Albanorum obrutae arae, sacrorum populi Romani sociae et aequales:* non conveniant barbae illi atque tristitiae. 35. At vir civilis, vereque sapiens, qui se non otiosis disputationibus, sed administrationi reipublicae dediderit, a qua longissime isti, qui philosophi vocantur, recesserunt, omnia, quae ad efficiendum oratione, quod proposuerit, valent, liben-

ter adhibebit: quum prius, quod honestum sit, efficere in animo suo constituerit. 36. Est quod principes deceat, aliis non concesseris. Imperatorum ac triumphalium separata est aliqua ex parte ratio eloquentiae: sicut Pompeius abunde disertus rerum suarum narrator: et hic, qui bello civili se interfecit, Cato eloquens senator fuit. 37. Idem dictum saepe in alio liberum, in alio furiosum, in alio superbum est. Verba adversus Agamemnonem a Thersite habita ridentur: da illa Diomedi, aliive cui pari, magnum animum ferre prae se videbuntur. *Ego te consulem putem*, inquit L. Crassus Philippo, *quum tu me non putes senatorem?* Vox honestissimae libertatis; non tamen ferres quemcunque dicentem. 38. Negat se magni facere aliquis poëtarum, *utrum Caesar ater an albus homo sit:* insania. Verte, ut idem Caesar de illo dixerit, arrogantia est. Maior in personis observatio est apud tragicos comicosque. Multis enim utuntur, et variis. Eadem et eorum, qui orationes aliis scribebant, fuit ratio; et declamantium est. Non enim semper ut advocati, sed plerumque ut litigatores dicimus.

39. Verum etiam in his causis, quibus advocamur, eadem differentia diligenter est custodienda. Utimur enim fictione personarum, et velut ore alieno loquimur: dandique sunt iis, quibus vocem accommodamus, sui mores. Aliter enim P. Clodius, aliter Appius Caecus: aliter Caecilianus ille, aliter Terentianus pater fingitur. 40. Quid asperius lictore Verris? *Ut adeas, tantum dabis.* Quid fortius illo, cuius inter ipsa verberum supplicia una vox audiebatur, *Civis Romanus sum?* Quam dignae Milonis in peroratione ipsa voces eo viro, qui pro republica seditiosum civem toties compescuisset, quique insidias virtute superasset? 41. Denique non modo quot in causa, totidem in prosopopoeia sunt varietates: sed hoc etiam

plares, quod in his puerorum, feminarum, pupillorum, mutarum etiam rerum assimulamus affectus, quibus omnibus debetur suus decor. 42. Eadem in iis, pro quibus agemus, observanda sunt. Aliter enim pro alio saepe dicendum est, ut quisque *honestus, humilis, invidiosus, favorabilis* erit, adiecta propositorum quoque et anteactae vitae differentia. Iucundissima vero in oratore *humanitas, facilitas, moderatio, benevolentia.* Sed illa quoque diversa bonum virum decent, malos odisse, publica vice commoveri, ultum ire scelera et iniurias: et omnia, ut initio dixi, honesta.

43. Nec tantum, *quis et pro quo,* sed etiam *apud quem* dicas, interest. Facit enim et fortuna discrimen et potestas: nec eadem apud principem, magistratum, senatorem, privatum, tantum liberum, ratio est: nec eodem sono publica iudicia, et arbitrorum disceptationes aguntur. 44. Nam ut orantem pro capite sollicitudo deceat et cura, et omnes ad amplificandam orationem quasi machinae: ita in parvis rebus iudiciisque vana sint eadem, rideaturque merito, qui apud disceptatorem de re levissima sedens dicturus, utatur illa Ciceronis confessione, *non modo se animo commoveri, sed etiam corpore ipso perhorrescere.* 45. Quis vero nesciat, quanto aliud dicendi genus poscat gravitas senatoria, aliud aura popularis? quum etiam singulis iudicantibus, non idem apud graves viros, quod leviores; non idem apud eruditum, quod militarem ac rusticum deceat: sitque nonnunquam summittenda et contrahenda oratio, ne iudex eam vel intelligere vel capere non possit.

46. Tempus quoque ac locus egent observatione propria. Nam et tempus tum triste, tum laetum, tum liberum, tum angustum est, atque ad haec omnia componendus orator: 47. et loco publico privatone, celebri an secreto, aliena civitate an tua, in castris

denique an foro dicas, interest plurimum, ac suam quidque formam, et proprium quendam modum eloquentiae poscit: quum etiam in ceteris actibus vitae non idem in foro, curia, campo, theatro, domi, facere conveniat; et pleraque, quae natura non sunt reprehendenda, atque interim sunt necessaria, alibi quam mos permiserit, turpia habeantur. 48. Illud iam diximus, quanto plus nitoris et cultus demonstrativae materiae, ut ad delectationem audientium compositae, quam, quae sunt in actu et contentione, suasoriae iudicialesque permittant.

Hoc adhuc adiiciendum, aliquas etiam, quae sunt egregiae dicendi virtutes, quo minus deceant, effici conditione causarum. 49. An quisquam tulerit reum in discrimine capitis, praecipue qui apud victorem et principem pro se ipse dicat, frequenti translatione, fictis aut repetitis ex vetustate verbis, compositione, quae sit maxime a vulgari usu remota, decurrentibus periodis, quam laetissimis locis sententiisque dicentem? Non perdant haec omnia necessarium periclitanti sollicitudinis colorem, petendumque etiam innocentibus misericordiae auxilium? 50. Commoveaturne quisquam eius fortuna, quem tumidum, ac sui iactantem, et ambitiosum institorem eloquentiae in ancipiti sorte videat? Non imo oderit reum verba aucupantem, et anxium de fama ingenii, et cui esse diserto vacet? 51. Quod mire M. Caelius in defensione causae, qua reus de vi fuit, comprehendisse videtur mihi, *Ne cui vestrum, atque etiam omnium, qui ad rem agendam assunt, meus aut vultus molestior, aut vox immoderatior aliqua, aut denique, quod nimium est, iactantior gestus fuisse videatur.* 52. Atqui sunt quaedam actiones in satisfactione, deprecatione, confessione positae: sententiolisne flendum erit? epiphonemata aut enthymemata exorabunt? Non quicquid meris adiicietur affectibus, omnes eorum

diluet vires, et miserationem securitate laxabit? 53. Age, si de morte filii sui, vel iniuria, quae morte sit gravior, dicendum patri fuerit, aut in narrando gratiam illam expositionis, quae continget ex sermone puro atque dilucido, quaeret, breviter ac significanter ordinem rei protulisse contentus, aut argumenta diducet in digitos, et propositionum ac partitionum captabit leporem, et, ut plerumque in hoc genere moris est, intentione omni remissa loquetur? 54. Quo fugerit interim dolor ille? ubi lacrimae substiterint? unde se in medium tam secura observatio artium miserit? Non ab exordio usque ad ultimam vocem continuus quidam gemitus, et idem tristitiae vultus servabitur, siquidem volet dolorem suum etiam in audientes transfundere? quem si usquam remiserit, in animum iudicantium non reducet. 55. Quod praecipue declamantibus (neque enim me poenitet ad hoc quoque opus meum, et curam susceptorum semel adolescentium respicere) custodiendum est, quo plures in schola finguntur affectus, quos, non ut advocati, sed ut passi, subimus: 56. quum etiam hoc genus simulari litium soleat, quum ius mortis a senatu quidam vel ob aliquam magnam infelicitatem, vel etiam poenitentiam petunt, in quibus non solum cantare, quod vitium pervasit, aut lascivire, sed ne argumentari quidem nisi mixtis, et quidem ita, ut ipsa probatione magis emineant, affectibus decet. Nam qui intermittere in agendo dolorem potest, videtur posse etiam deponere.

57. Nescio tamen an huius, de quo loquimur, decoris custodia maxime circa eos, contra quos dicimus, examinanda sit. Nam sine dubio in omnibus statim accusationibus hoc agendum est, ne ad eas libenter descendisse videamur. Ideoque mihi illud Cassii Severi non mediocriter displicet, *Dii boni, vivo: et, quo me vivere iuvet, Asprenatem reum video.*

Non enim iusta ex causa vel necessaria videri potest postulasse eum, sed quadam accusandi voluptate. 58. Praeter hoc tamen, quod est commune, propriam moderationem quaedam causae desiderant. Quapropter et qui curationem bonorum patris postulabit, doleat eius valetudine: et quamlibet gravia filio pater obiecturus, miserrimam sibi ostendat esse hanc ipsam necessitatem: nec hoc paucis modo verbis, sed toto colore actionis, ut id eum non dicere modo, sed etiam vere dicere appareat. 59. Nec causanti pupillo sic tutor irascatur unquam, ut non remaneant amoris vestigia, et sacra quaedam patris eius memoria. Iam quomodo contra abdicantem patrem, querentem uxorem, agi causam oporteret, in libro, ut arbitror, septimo dixi. Quando etiam ipsos loqui, quando advocati voce uti deceat, quartus liber, in quo prooemii praecepta sunt, continet. 60. Esse in verbis quod deceat aut turpe sit, nemini dubium est. Unum iam igitur huic loco, quod est sane summae difficultatis, adiiciendum videtur, quibus modis ea, quae sunt natura parum speciosa, quaeque non dicere, si utrumlibet esset liberum, maluissemus, non tamen sint indecora dicentibus. 61. Quid asperiorem habere frontem potest, aut quid aures hominum magis respuunt, quam quum est filio filiive advocatis in matrem perorandum? Aliquando tamen necesse est, ut in causa Cluentii Habiti: sed non semper illa via, qua contra Sassiam Cicero usus est: non quia non ille optime, sed quia plurimum refert, qua in re et quo modo laedat. 62. Itaque illa, quum filii caput palam impugnaret, fortiter fuit repellenda. Duo tamen, quae sola supererant, diviné Cicero servavit. Primum, ne oblivisceretur reverentiae, quae parentibus debetur: deinde ut, repetitis altius causis, diligentissime ostenderet, quam id, quod erat in matrem dicturus, non oporteret modo fieri, sed etiam necesse esset. 63. Pri-

maque haec expositio fuit, quanquam ad praesentem quaestionem nihil pertinebat. Adeo in causa difficili atque perplexa nihil prius intuendum credidit, quam quid deceret. Fecit itaque nomen parentis non filio invidiosum, sed ipsi, in quam dicebatur. 64. Potest tamen aliquando mater et in re leviore aut minus infesta contra filium stare: tum lenior atque summissior decebit oratio. Nam et satisfaciendo, aut nostram minuemus invidiam, aut etiam in diversum eam transferemus: et si graviter dolere filium palam fuerit, credetur abesse ab eo culpam, fietque ultro miserabilis. 65. Avertere quoque in alios crimen decet, ut fraude aliquorum concita credatur: et omnia nos passuros, nihil aspere dicturos, testandum: ut, etiamsi non possumus conviciari, nolle videamur. Etiam, si quid obiiciendum erit, officium est patroni, ut id filio invito, sed fide cogente, facere credatur. Ita poterit uterque laudari. Quod de matre dixi, de utroque parente accipiendum est. Nam inter patres etiam filiosque, quum intervenisset emancupatio, litigatum scio. 66. In aliis quoque propinquitatibus custodiendum est, ut inviti, et necessaria, et parce iudicemur dixisse: magis autem aut minus, ut cuique personae debetur reverentia. Eadem pro libertis adversus patronos observantia. Et ut semel plura complectar, nunquam decebit sic adversus tales agere personas, quomodo contra nos agi ab hominibus conditionis eiusdem iniquo animo tulissemus. 67. Praestatur hoc aliquando etiam dignitatibus, ut libertatis nostrae ratio reddatur, ne quis nos aut petulantes in laedendis eis, aut etiam ambitiosos putet. Itaque Cicero, quanquam erat in Cottam gravissime dicturus, neque aliter agi P. Oppii causa poterat, longa tamen praefatione excusavit officii sui necessitatem. 68. Aliquando etiam inferioribus, praecipueque adolescentulis, parcere aut mederi decet. Utitur hac modera-

tione Cicero pro Caelio contra Atratinum, ut eum non inimice corripere, sed paene patrie monere videatur. Nam et nobilis et iuvenis; et non iniusto dolore venerat ad accusandum.

Sed in his quidem, in quibus vel iudici, vel etiam astantibus ratio nostrae moderationis probari debet, minor est labor: illic plus difficultatis, ubi ipsos, contra quos dicimus, veremur offendere. 69. Duae simul huiusmodi personae Ciceroni pro Murena dicenti obstiterunt, M. Catonis Serviique Sulpicii. Quam decenter tamen Sulpicio, quum omnes concessisset virtutes, scientiam petendi consulatus ademit? Quid enim aliud esset, quo se victum homo nobilis et iuris antistes magis ferret? Ut vero rationem defensionis suae reddidit, quum se studuisse petitioni Sulpicii contra honorem Murenae, non idem debere actioni contra caput, diceret? 70. Quam molli autem articulo tractavit Catonem? cuius naturam summe admiratus, non ipsius vitio, sed Stoicae sectae, quibusdam in rebus factam duriorem videri volebat: ut inter eos non forensem contentionem, sed studiosam disputationem crederes incidisse. 71. Haec est profecto ratio, et, certissimum praeceptorum genus, illius viri observatio, ut, quum aliquid detrahere salva gratia velis, concedas alia omnia: in hoc solo vel minus peritum, quam in ceteris, adiecta, si poterit fieri, etiam causa, cur id ita sit, vel paullo pertinaciorem, vel credulum, vel iratum, vel impulsum ab aliis. 72. Hoc illis commune remedium est, si in tota actione aequaliter appareat non honor modo, sed etiam caritas: praeterea causa sit nobis iusta sic dicendi: neque id moderate tantum faciamus, sed etiam necessario. 73. Diversum ab hoc, sed facilius, quum hominum aut alioqui turpium, aut nobis invisorum quaedam facta laudanda sunt. Decet enim rem ipsam probare in qualicunque persona. Dixit Cicero pro

Gabinio et P. Vatinio, inimicissimis antea sibi hominibus, et in quos orationes etiam scripserat: verum causa iusta fit fatendo, non se de ingenii fama, sed de fide esse sollicitum. 74. Difficilior ei ratio in iudicio Cluentiano fuit, quum Scamandrum necesse haberet dicere nocentem, cuius egerat causam. Verum illud elegantissime, quum eorum, a quibus ad se perductus esset, precibus, tum etiam adolescentia sua excusat: detracturum alioqui plus auctoritatis, si, in causa praesertim suspecta, se eum esse, qui temere nocentes reos susciperet, fateretur.

75. Apud iudicem vero quod aut propter alienum commodum in causa, quam susceperimus, aut suum, ut persuadendi ardua ratio, ita dicendi expeditissima. Fiducia enim iustitiae eius nostrae causae nihil nos timere simulabimus. Ipse erit gloria inflandus, ut tanto clarior futura sit fides ac religio in pronunciando, quanto minus vel offensae vel utilitati suae indulserit. 76. Hoc et apud eos, a quibus appellatum erit, si forte ad eosdem remittemur: adiicienda ratio vel necessitatis alicuius, si id causae cedit, vel erroris, vel suspicionis. Tutissimum ergo poenitentiae confessio, et satisfactio culpae: perducendusque omni modo iudex ad irae pudorem. 77. Accidit etiam nonnunquam eadem causa, de qua pronunciarit, cognoscatque iterum: tum illud quidem commune, apud alium nos iudicem disputaturos de illius sententia non fuisse: neque enim emendari ab alio, quam ipso, fas esse: ceterum ex causa, ut quaeque permittet, aut ignorata quaedam, aut defuisse testes, aut (quod timidissime, et si nihil aliud plane fuerit, dicendum est) patronos non suffecisse, succurret. 78. Etiam si apud alios iudices agetur, ut in secunda assertione, aut in centumviralibus iudiciis duplicibus, parte victa, decentius erit, quoties contigerit, servare iudicum pudorem: de qua relatius probationum loco dictum est.

Potest evenire, ut in aliis reprehendenda sint, quae ipsi fecerimus: ut obiicit Tubero Ligario, *quod in Africa fuerit*. 79. Et ambitus quidam damnati, recuperandae dignitatis gratia reos eiusdem criminis detulerunt, ut in scholis luxuriantem patrem luxuriosus ipse iuvenis accusat. Id quomodo decenter fieri possit, equidem non invenio, nisi aliquid reperitur, quod intersit, *persona, aetas, tempus, causa, locus, animus*. 80. Tubero iuvenem se patri haesisse, illum a senatu missum non ad bellum, sed ad frumentum coëmendum ait, ut primum licuerit, a partibus recessisse: Ligarium et perseverasse, et non pro Cn. Pompeio, inter quem et Caesarem dignitatis fuerit contentio, quum salvam uterque rempublicam vellet, sed pro Iuba atque Afris inimicissimis populo Romano stetisse. 81. Ceterum vel facillimum est, ibi alienam culpam incusare, ubi fateris tuam. Verum id iam iudicis est, non actoris. Quodsi nulla contingit excusatio, sola colorem habet poenitentia. Potest enim videri satis emendatus, qui in odium eorum, in quibus erraverat, ipse conversus est. 82. Sunt enim quidam, qui hoc natura ipsa rei non indecens faciant: ut quum pater ex meretrice natum, quod duxerit meretricem in matrimonium, abdicat. Scholastica materia, sed non, quae non possit accidere. Hic igitur multa non deformiter dicet: vel quod omnium sit votum parentum, ut honestiores, quam sint ipsi, liberos habeant (nam et filia nata, meretrix eam mater pudicam esse voluisset), vel quod humilior ipse fuerit (licet enim hoc dicere), vel quod non habuerit patrem, qui moneret: 83. quin eo minus id faciendum filio fuisse, ne renovaret domus pudorem et exprobraret patri nuptias, matri prioris vitae necessitatem: ne denique legem quaudam suis quoque subinde liberis daret. Credibilis erit etiam propria quaedam in illa meretrice turpitudo, quam nunc hic pater ferre

non possit. Alia praetereo. Neque enim nunc declamamus, sed ostendimus, nonnunquam posse dicentem ipsis incommodis bene uti.

84. Illic maior aestus, ubi quis pudenda queritur, ut stuprum, praecipue in maribus, aut os profanatum. Non dico, si loquatur ipse: nam quid aliud ei, quam gemitus ac fletus, et exsecratio vitae conveniat? ut iudex intelligat potius dolorem illum, quam audiat: sed patrono quoque per similes affectus eundum erit, quia hoc iniuriae genus verecundius inest passis, quam ausis. 85. Mollienda est in plerisque alio colore asperitas orationis, ut Cicero de proscriptorum liberis fecit. Quid enim crudelius, *quam homines, honestis parentibus ac maioribus natos, a republica summoveri?* Itaque durum id esse summus ille tractandorum animorum artifex confitetur: sed ita legibus Sullae cohaerere statum civitatis affirmat, ut his solutis stare ipsa non possit. Assecutus itaque est, ut aliquid eorum quoque causa videretur facere, contra quos diceret. 86. Illud etiam in iocis monui, quam turpis esset fortunae insectatio: et ne in totos ordines, aut gentes, aut populos, petulantia incurreret. Sed interim fides patrocinii cogit quaedam de universo genere aliquorum hominum dicere, vel libertinorum, vel militum, vel publicanorum, vel similiter aliorum: 87. in quibus omnibus commune remedium est, ut ea, quae laedunt, non libenter tractare videaris; nec in omnia impetum facias, sed in id, quod expugnandum est; et reprehendens, alia laude compenses. 88. Sic cupidos milites dicas, sed non mirum, quod periculorum ac sanguinis maiora sibi deberi praemia putent: eosdem petulantes, sed hoc fieri, quod bellis magis, quam paci, assueverint. Libertinis detrahenda est auctoritas: licet iis testimonium reddere industriae, per quam exierint de servitute.

89. Quod ad nationes exteras pertinet, Cicero varie: detracturus *Graecis* testibus fidem, doctrinam iis concedit ac literas, seque eius gentis amatorem esse profitetur; *Sardos* contemnit; *Allobrogas* ut hostes insectatur: quorum nihil tunc, quum diceretur, parum aptum, aut remotum cura decoris fuit. 90. Verborum etiam moderatione detrahi solet, si qua est rei invidia, si *asperum* dicas *nimium severum*, *iniustum persuasione labi*, *pertinacem* ultra modum *tenacem esse propositi*: plerumque velut ipsos coneris ratione vincere, quod est mollissimum.

91. Indecorum est super haec omne nimium: ideoque etiam quod natura rei satis aptum est, nisi modo quoque temperatur, gratiam perdit. Cuius rei observatio iudicio magis quodam sentiri, quam praeceptis tradi potest. Quantum satis sit, et quantum recipiant aures. Non habet haec res mensuram et quasi pondus, quia, ut in cibis, alia aliis magis complent.

92. Adiiciendum etiam breviter videtur, quod fere dicendi virtutes diversissimae non solum suos amatores habeant, sed ab eisdem saepe laudentur. Nam Cicero quodam loco scribit, *id esse optimum, quod quum te facile credideris consequi imitatione, non possis.* Alio vero, *non id egisse, ut ita diceret, quomodo se quilibet posse confideret, sed quomodo nemo.* 93. Quod potest pugnare inter se videri. Verum utrumque, ac merito, laudatur. Causarum enim modo distat: quia simplicitas illa, et velut securitas inaffectatae orationis, mire tenues causas decet, maioribus illud admirabile dicendi genus magis convenit. In utroque eminet Cicero: ex quibus alterum imperiti se posse consequi credent; neutrum, qui intelligunt.

II. *Memoriam* quidam naturae modo esse munus existimaverunt, estque in ea non dubie plurimum;

sed ipsa excolendo, sicut alia omnia, augetur: et totus, de quo diximus adhuc, inanis est labor, nisi ceterae partes hoc velut spiritu continentur. Nam et omnis disciplina memoria constat, frustraque docemur, si, quicquid audimus, praeterfluat: et exemplorum, legum, responsorum, dictorum denique factorumque velut quasdam copias, quibus abundare, quasque in promptu semper habere debet orator, eadem illa vis repraesentat. Neque immerito *thesaurus* hic *eloquentiae* dicitur. 2. Sed non firme tantum continere, verum etiam cito percipere multa acturos oportet, nec quae scripseris modo iterata lectione complecti, sed in cogitatis quoque rerum ac verborum contextum sequi: et, quae sint ab adversa parte dicta, meminisse: nec utique eo, quo dicta sunt ordine, refutare, sed opportunis locis ponere. 3. Quid? extemporalis oratio nec alio mihi videtur mentis vigore constare. Nam dum alia dicimus, quae dicturi sumus, intuenda sunt. Ita quum semper cogitatio ultra id, quod est, longius quaerit, quicquid interim reperit, quodammodo apud memoriam deponit: quod illa, quasi media quaedam manus, acceptum ab inventione tradit elocutioni. 4. Non arbitror autem mihi in hoc immorandum, quid sit, quod memoriam faciat: quanquam plerique imprimi quaedam vestigia animo, velut in ceris annulorum signa serventur, existimant. Neque ero tam credulus, ut quasi habitu tardiorem firmioremque memoriam fieri putem. 5. Eius autem, quod ad animum pertinet, magis admirer naturam: subito res vetustas, tanto ex intervallo repetitas, reddere se et offerre: nec tantum requirentibus, sed etiam sponte interim: nec vigilantibus, sed etiam quiete compositis: 6. eo magis quod illa quoque animalia, quae carere intellectu videntur, meminerunt et agnoscunt, et quamlibet longo itinere deducta ad assuetas sibi sedes re-

vertuntur. Quid? non haec varietas mira est, excidere proxima, vetera inhaerere? hesternorum immemores, acta pueritiae recordari? 7. Quid? quod quaedam requisita se occultant, et eadem forte succurrunt? nec manet semper memoria, sed aliquando etiam redit? Nesciretur tamen, quanta vis esset eius, quanta divinitas illa, nisi hoc lumen orandi extulisset. 8. Non enim rerum modo, sed etiam verborum ordinem praestat: nec ea pauca contexit, sed durat prope in infinitum, et in longissimis actionibus prius audiendi patientia, quam memoriae fides deficit. 9. Quod et ipsum argumentum est, subesse artem aliquam, iuvarique ratione naturam: quum iidem docti facere illud, indocti et inexercitati non possimus: quanquam invenio apud Platonem, obstare memoriae usum literarum: videlicet quod illa, quae scriptis reposuimus, velut custodire desinimus, et ipsa securitate dimittimus. 10. Nec dubium est, quin plurimum in hac parte valeat mentis intentio, et velut acies luminum a prospectu rerum, quas intuetur, non aversa. Unde accidit, ut quae per plures dies scribimus ediscendi causa, cogitatione ipsa contineat.

11. *Artem* autem *memoriae* primus ostendisse dicitur Simonides: cuius vulgata fabula est, quum pugili coronato carmen, quale componi victoribus solet, mercede pacta scripsisset, abnegatam ei pecuniae partem, quod more poëtis frequentissimo digressus in laudes Castoris ac Pollucis exierat. Quapropter partem ab iis petere, quorum facta celebrasset, iubebatur. Et persolverunt, ut traditum est. 12. Nam quum esset grande convivium in honorem eiusdem victoriae, atque adhibitus coenae Simonides, nuncio est excitus, quod eum duo iuvenes, equis advecti, desiderare maiorem in modum dicebantur. Et illos quidem non invenit, fuisse tamen gratos erga se deos exitu comperit. 13. Nam vix eo limen egresso, tricli-

nium illud suprá convivas corruit, atque ita confudit, ut non ora modo oppressorum, sed membra etiam omnia requirentes ad sepulturam propinqui nulla nota possent discernere. Tum Simonides dicitur memor ordine quo quisque discubuerat corpora suis reddidisse. 14. Est autem magna inter auctores dissensio, Glaucone Carystio, an Leocrati, an Agatharcho, an Scopae scriptum sit id carmen: et Pharsali fuerit haec domus, ut ipse quodam loco significare Simonides videtur, atque Apollodorus et Eratosthenes et Euphorion et Larissaeus Eurypylus tradiderunt; an Cranone, ut Apollas Callimachus, quem secutus Cicero hanc famam latius fudit. 15. Scopam nobilem Thessalum periisse in eo convivio constat: adiicitur sororis filius: putant et ortos plerosque ab alio Scopa, qui maior aetate fuerit. 16. Quanquam mihi totum de Tyndaridis fabulosum videtur: neque omnino huius rei meminit usquam poëta ipse, profecto non taciturus de tanta sua gloria.

17. Ex hoc Simonidis facto notatum videtur, iuvari memoriam signatis animo sedibus, idque credere suo quisque experimento. Nam quum in loca aliqua post tempus reversi sumus, non ipsa agnoscimus tantum, sed etiam, quae in his fecerimus, reminiscimur, personaeque subeunt, nonnunquam tacitae quoque cogitationes in mentem revertuntur. Nata est igitur, ut in plerisque, ars ab experimento. 18. Loca discunt quam maxime spatiosa, multa varietate signata, domum forte magnam, et in multos diductam recessus. In ea quicquid notabile est, animo diligenter affigitur, ut sine cunctatione ac mora partes eius omnes cogitatio possit percurrere. Et primus hic labor est, non haerere in occursu. Plus enim quam firma debet esse memoria, quae aliam memoriam adiuvet. 19. Tum quae scripserunt vel cogitatione complectuntur, et aliquo signo, quo mo-

neantur, notant: quod esse vel ex re tota potest, ut de navigatione, militia; vel ex verbo aliquo. Nam etiam excidentes, unius admonitione verbi in memoriam reponuntur. Sit autem signum navigationis, ut ancora; militiae, ut aliquid ex armis. 20. Haec ita digerunt. Primum sensum vestibulo quasi assignant, secundum atrio, tum impluvia circumeunt, nec cubiculis modo aut exedris, sed statuis etiam similibusque per ordinem committunt. Hoc facto, quum est repetenda memoria, incipiunt ab initio loca haec recensere, et, quod cuique crediderunt, reposcunt, ut eorum imagine admonentur: ita quamlibet multa sint, quorum meminisse oporteat, fiunt singula connexa quodam choro, ne errent coniungentes prioribus sequentia solo ediscendi labore. 21. Quod de domo dixi, et in operibus publicis, et in itinere longo, ut urbium ambitu, et picturis, fieri potest. Etiam fingere sibi has imagines licet. Opus est ergo locis, quae vel finguntur, vel sumuntur: imaginibus, vel simulacris, quae utique fingenda sunt. Imagines notae sunt, quibus ea, quae ediscenda sunt, notamus: ut, quomodo Cicero dicit, *locis pro cera, simulacris pro literis utamur*. 22. Illud quoque ad verbum ponere, optimum fuerit: *Locis est utendum multis, illustribus, explicatis, modicis intervallis: imaginibus autem agentibus, acribus, insignitis, quae occurrere, celeriterque percutere animum possint*. Quo magis miror, quomodo Metrodorus in XII signis, per quae Sol meat, trecenos et sexagenos invenerit locos. Vanitas nimirum fuit atque iactatio circa memoriam suam potius arte, quam natura gloriantis. 23. Equidem haec ad quaedam prodesse non negaverim, ut si rerum nomina multa, per ordinem audita, reddenda sint. Namque in iis, quae didicerunt, locis ponunt res illas, *mensam*, ut hoc utar, *in vestibulo*, et *pulvinum in atrio*, et sic cetera: deinde relegentes inveniunt, ubi po-

suerint. 24. Et forsitan hoc sunt adiuti, qui, auctione dimissa, quid cuique vendidissent, testibus argentariorum tabulis reddiderunt. Quod praestitisse Hortensium dicunt. Minus idem proderit in ediscendis, quae orationis perpetuae erunt. Nam et sensus non eandem imaginem quam res habent, quum alterum fingendum sit: et horum tamen utcunque commonet locus: sed sermonis alicuius habiti verborum contextus eadem arte quomodo comprehendetur? 25. Mitto, quod quaedam nullis simulacris significari possunt, ut certe coniunctiones. Habeamus enim sane, ut qui notis scribunt, certas imagines omnium, et loca scilicet infinita, per quae verba, quot sunt in quinque contra Verrem secundae actionis libris, explicentur, ut meminerimus etiam omnium quasi depositorum: nonne impediri quidem eorum, quae dicit, decursum necesse est duplici memoriae cura? 26. Nam quomodo poterunt copulata fluere, si propter singula verba ad singulas formas respiciendum erit? Quare et Charmadas et Scepsius, de quo modo dixi, Metrodorus, quos Cicero dicit usos hac exercitatione, sibi habeant sua: nos simpliciora tradamus.

27. Si longior complectenda memoria fuerit oratio, proderit per partes ediscere: laborat enim maxime onere: et hae partes non sint perexiguae: alioqui rursus multae erunt, et eam distinguent atque concident. Nec utique certum imperaverim modum, sed maxime ut quisque finietur locus: ni forte tam numerosus, ut ipse quoque dividi debeat. 28. Dandi sunt certi quidam termini, ut contextum verborum, qui est difficillimus, continuet crebra meditatio, partes deinceps ipsas repetitus ordo coniungat. Non est inutile, iis, quae difficilius haereant, aliquas apponere notas, quarum recordatio commoneat et quasi excitet memoriam. 29. Nemo etiam fere tam infe-

lix, ut, quod cuique loco signum destinaverit, nesciat: ut, si erit tardus ad hoc, eo quoque adhuc remedio utatur, ut ipsae excitent notae. Hoc enim est ex illa arte non inutile, attendere signa ad eos, qui excidunt, sensus: *ancoram*, ut supra posui, si de nave dicendum esset: *spiculum*, si de proelio. 30. Multum enim signa faciunt, et ex alia memoria venit alia: ut quum translatus annulus vel alligatus commoneat nos, cur id fecerimus. Haec magis adhuc astringunt, qui memoriam ab aliquo simili transferunt ad id, quod continendum est: ut in nominibus, si *Fabius* forte sit tenendus, referamus ad illum *Cunctatorem*, qui excidere non potest: aut ad aliquem amicum, qui idem vocetur. 31. Quod est facilius in *Apris*, et in *Ursis*, et *Nasone*, aut *Crispo*, ut id memoriae affigatur, unde sunt nomina. Origo quoque aliquando declinatorum tenendi magis causa est, ut in *Cicerone*, *Verrio*, *Aurelio*, si debent inseri. 32. Illud neminem non iuvabit, iisdem, quibus scripserit, ceris ediscere. Sequitur enim vestigiis quibusdam memoriam, et velut oculis intuetur non paginas modo, sed versus prope ipsos, qui tum dicit, similis legenti. Iam vero si litura aut adiectio aliqua atque mutatio interveniat, signa sunt quaedam, quae intuentes deerrare non possumus. 33. Haec ratio, ut est illi, de qua primum locutus sum, arti non dissimilis, ita, si quid me experimenta docuerunt, et expeditior et potentior. Ediscere tacite (nam id quoque est quaesitum) erat optimum, si non subirent velut otiosum animum plerumque aliae cogitationes, propter quas excitandus est voce, ut duplici motu iuvetur memoria, dicendi et audiendi. Sed haec vox sit modica, et magis murmur. 34. Qui autem legente alio ediscit, in parte tardatur, quod acrior est oculorum, quam aurium sensus: in parte iuvari potest, quod, quum semel aut bis audierit,

continue illi memoriam suam experiri licet, et cum legente contendere. Nam et alioqui id maxime faciendum est, ut nos subinde tentemus: quia continua lectio, et quae magis, et quae minus haerent, aequaliter transit. 35. In experiendo, teneasne, et maior intentio est, et nihil supervacui temporis perit, quo etiam, quae tenemus, repeti solent: ita sola, quae exciderunt, retractantur, ut crebra iteratione firmentur: quanquam sólent hoc ipso maxime haerere, quod exciderunt. Illud ediscendo scribendoque commune est, utrique plurimum conferre bonam valetudinem, digestum cibum, animum cogitationibus aliis liberum. 36. Verum et in iis, quae scripsimus, complectendis multum valent, et in iis, quae cogitamus, continendis prope solae (excepta, quae potentissima est, exercitatione) *divisio* et *compositio*. Nam qui recte diviserit, nunquam poterit in rerum ordine errare. 37. Certa sunt enim non solum in digerendis quaestionibus, sed etiam in exsequendis, si modo recte dicimus, prima ac secunda, et deinceps: cohaeretque omnis rerum copulatio, ut ei nihil neque subtrahi sine manifesto intellectu, neque inseri possit. 38. An vero Scaevola in lusu duodecim scriptorum, quum prior calculum promovisset, essetque victus, dum rus tendit, repetito totius certaminis ordine, quo dato errasset recordatus, rediit ad eum, quicum luserat, isque ita factum esse confessus est: minus idem ordo valebit in oratione, praesertim totus nostro arbitrio constitutus, quum tantum ille valeat alternus? 39. Etiam quae bene composita erunt, memoriam serie sua ducent. Nam sicut facilius versus ediscimus, quam prosam orationem: ita prosae vincta, quam dissoluta. Sic contingit, ut etiam quae ex tempore videbantur effusa, ad verbum repetita reddantur: quod meae quoque memoriae mediocritatem sequebatur, si quando in-

terventus aliquorum, qui hunc honorem mererentur, iterare declamationis partem coëgisset: nec est mendacio locus, salvis qui interfuerunt.

40. Si quis tamen unam maximamque a me artem memoriae quaerat, *exercitatio* est et *labor:* multa ediscere, multa cogitare, et, si fieri potest, quotidie, potentissimum est. Nihil aeque vel augetur cura, vel negligentia intercidit. 41. Quare et pueri statim, ut praecepi, quam plurima ediscant, et, quaecunque aetas operam iuvandae studio memoriae dabit, devoret initio taedium illud et scripta et lecta saepius revolvendi, et quasi eundem cibum remandendi. Quod ipsum hoc fieri potest levius, si pauca primum, et quae odium non afferant, coeperimus ediscere: tum quotidie adiicere singulos versus, quorum accessio labori sensum incrementi non afferat, in summam ad infinitum usque perveniat: et poëtica prius, tum oratorum, novissime etiam solutiora numeris, et magis ab usu dicendi remota, qualia sunt iurisconsultorum. 42. Difficiliora enim debent esse, quae exercent, quo sit levius ipsum illud, in quod exercent: ut athletae ponderibus plumbeis assuefaciunt manus, quibus vacuis et nudis in certamine utendum est. Non omittam etiam, quod quotidianis experimentis deprehenditur, minime fidelem esse paullo tardioribus ingeniis recentem memoriam. 43. Mirum dictu est, nec in promptu ratio, quantum nox interposita afferat firmitatis, sive requiescit labor ille, cuius sibi ipsa fatigatio obstabat, sive concoquitur seu maturatur, quae firmissima eius pars est, recordatio: quae statim referri non poterant, contexuntur postera die, confirmatque memoriam idem illud tempus, quod esse in causa solet oblivionis. 44. Etiam illa praevelox fere cito effluit, et, velut praesenti officio functa nihil in posterum debeat, tan-

quam dimissa discedit. Nec est mirum, magis haerere animo, quae diutius affixa sint.

Ex hac ingeniorum diversitate nata dubitatio est, *ad verbum sit ediscendum dicturis*, *an vim modo rerum atque ordinem complecti satis sit:* de quo sine dubio non potest in universum pronunciari. 45. Nam si memoria suffragatur, tempus non defuit, nulla me velim syllaba effugiat: alioqui etiam scribere sit supervacuum. Idque praecipue a pueris obtinendum, atque in hanc consuetudinem memoria exercitatione redigenda, ne nobis discamus ignoscere. Ideoque et admoneri, et ad libellum respicere vitiosum, quod libertatem negligentiae facit, nec quisquam se parum tenere iudicat, quod, ne sibi excidat, non timet. 46. Inde interruptus actionis impetus, et resistens ac salebrosa oratio, et qui dicit ediscenti similis, etiam omnem bene scriptorum gratiam perdit vel hoc ipso, quod scripsisse se confitetur. Memoria autem facit etiam prompti ingenii famam, ut illa, quae dicimus, non domo attulisse, sed ibi protinus sumpsisse videamur: quod et oratori et ipsi causae plurimum confert. 47. Nam et magis miratur, et minus timet iudex, quae non putat adversus se praeparata. Itaque in actionibus inter praecipua servandum est, ut quaedam etiam, quae optime vinximus, velut soluta enunciemus, et cogitantibus nonnunquam et dubitantibus similes quaerere videamur, quae attulimus. 48. Ergo quid sit optimum, neminem fugit. Si vero aut memoria natura durior erit, aut non suffragabitur tempus, etiam inutile erit ad omnia se verba alligare, quum oblivio unius eorum cuiuslibet, aut deformem haesitationem, aut etiam silentium inducat; tutiusque multo, comprehensis animo rebus ipsis, libertatem sibi eloquendi relinquere. 49. Nam et invitus perdit quisque id, quod elegerat, verbum: nec facile reponit aliud, dum id, quod scri-

pserat, quaerit. Sed ne hoc quidem infirmae memoriae remedium est, nisi in iis, qui sibi facultatem aliquam dicendi ex tempore paraverunt. Quodsi cui utrumque defuerit, huic omittere omnino totum actionum laborem, ac, si quid in literis valet, ad scribendum potius suadebo convertere. Sed haec rara infelicitas erit.

50. Ceterum quantum natura studioque valeat memoria, vel Themistocles testis, quem unum intra annum optime locutum esse Persice constat: vel Mithridates, cui duas et viginti linguas, quot nationibus imperabat, traditur notas fuisse: vel Crassus ille dives, qui, quum Asiae praeesset, quinque Graeci sermonis differentias sic tenuit, ut, qua quisque apud eum lingua postulasset, eadem ius sibi redditum ferret: vel Cyrus, quem omnium militum tenuisse creditum est nomina. 51. Quin semel auditos quamlibet multos versus protinus dicitur reddidisse Theodectes. Dicebantur etiam nunc esse, qui facerent, sed mihi nunquam, ut ipse interessem, contigit: habenda tamen fides est vel in hoc, ut, qui crediderit, et speret.

III. *Pronunciatio* a plerisque *actio* dicitur, sed prius nomen a voce, sequens a gestu videtur accipere. Namque actionem Cicero alias *quasi sermonem*, alias *eloquentiam quandam corporis* dicit. Idem tamen duas eius partes facit, quae sunt eaedem pronunciationis, *vocem* atque *motum*. Quapropter utraque appellatione indifferenter uti licet. 2. Habet autem res ipsa miram quandam in orationibus vim ac potestatem; neque tam refert, qualia sint, quae intra nosmet ipsos composuimus, quam quo modo efferantur: nam ita quisque, ut audit, movetur. Quare neque probatio ulla, quae aliquo modo venit ab oratore, tam firma est, ut non perdat vires suas, nisi adiuvetur asseveratione dicentis. Affectus omnis langue-

scat necesse est, nisi *voce*, *vultu*, totius prope *habitu corporis*, inardescat. 3. Nam quum haec omnia fecerimus, felices tamen, si nostrum illum ignem iudex conceperit: nedum eum supini securique moveamus, ac non ipse nostra oscitatione solvatur. 4. Documento sunt vel scenici actores, qui et optimis poëtarum tantum adiiciunt gratiae, ut nos infinito magis eadem illa audita, quam lecta, delectent; et vilissimis etiam quibusdam impetrant aures, ut, quibus nullus est in bibliothecis locus, sit etiam frequens in theatris. 5. Quodsi in rebus, quas fictas esse scimus et inanes, tantum pronunciatio potest, ut iram, lacrimas, sollicitudinem afferat, quanto plus valeat necesse est, ubi et credimus? Equidem vel mediocrem orationem, commendatam viribus actionis, affirmaverim plus habituram esse momenti, quam optimam eadem illa destitutam. 6. Siquidem et Demosthenes, quid esset in toto dicendi opere primum, interrogatus, pronunciationi palmam dedit, eidemque secundum ac tertium locum, donec ab eo quaeri desineret: ut eam videri posset non praecipuam, sed solam iudicasse: 7. ideoque ipse tam diligenter apud Andronicum Hypocriten studuit, ut admirantibus eius orationem Rhodiis non immerito Aeschines dixisse videatur, *quid si ipsum audissetis!* Et M. Cicero unam in dicendo actionem dominari putat. 8. Hac Cn. Lentulum plus opinionis consecutum, quam eloquentia, tradit: eadem C. Gracchum in deflenda fratris nece totius populi Romani lacrimas concitasse: et Antonium et Crassum multum valuisse, plurimum vero Q. Hortensium. Cuius rei fides est, quod eius scripta tantum intra famam sunt, qua diu princeps oratorum, aliquando aemulus Ciceronis existimatus est, novissime, quoad vixit, secundus: ut appareat, placuisse aliquid eo dicente, quod legentes non invenimus. 9. Et her-

cule quum valeant multum verba per se, et vox propriam vim adiiciat rebus, et gestus motusque significet aliquid, profecto perfectum quiddam fieri, quum omnia coierunt, necesse est.

10. Sunt tamen qui rudem illam, et qualem impetus cuiusque animi tulit, actionem iudicent fortiorem, et solam viris dignam: sed non alii fere, quam qui etiam in dicendo curam et artem et nitorem, et quicquid studio paratur, ut affectata et parum naturalia solent improbare; vel qui verborum atque ipsius etiam soni rusticitate, ut L. Cottam dicit Ciceronem fecisse, imitationem antiquitatis affectant. 11. Verum illi persuasione sua fruantur, qui hominibus, ut sint oratores, satis putant nasci: nostro labori dent veniam, qui nihil credimus esse perfectum, nisi ubi natura cura iuvetur. In hoc igitur non contumaciter consentio, primas partes esse naturae. 12. Nam certe bene pronunciare non poterit, cui aut in scriptis memoria, aut in iis, quae subito dicenda erunt, facilitas prompta defuerit: nec si inemendabilia oris incommoda obstabunt. Corporis etiam potest esse aliqua tanta deformitas, ut nulla arte vincatur. 13. Sed ne vox quidem exilis actionem habere optimam potest. Bona enim firmaque ut volumus uti licet: mala vel imbecilla et inhibet multa, ut insurgere et exclamare; et aliqua cogit, ut intermittere et deflectere, et rasas fauces ac latus fatigatum deformi cantico reficere. Sed nos de eo nunc loquamur, cui non frustra praecipitur.

14. Quum sit autem omnis actio, ut dixi, in duas divisa partes, *vocem gestumque*, quorum alter oculos, altera aures movet, per quos duos sensus omnis ad animum penetrat affectus, prius est *de voce* dicere, cui etiam *gestus* accommodatur.

In ea prima observatio est, *qualem habeas:* secunda, *quomodo utaris*. Natura vocis spectatur *quan-*

titate et *qualitate*. 15. *Quantitas* simplicior: in summa enim *grandis* aut *exigua* est: sed inter has extremitates mediae sunt species, et ab ima ad summam ac retro multi sunt gradus. *Qualitas* magis varia est. Nam est et *candida* et *fusca*, et *plena* et *exilis*, et *levis* et *aspera*, et *contracta* et *fusa*, et *dura* et *flexibilis*, et *clara* et *obtusa*. 16. *Spiritus* etiam *longior breviorque*. Nec causas, cur quidque eorum accidat, persequi, proposito operi necessarium est: eorumne sit differentia, in quibus aura illa concipitur, an eorum, per quae velut organa meat; an ipsi propria natura, an prout movetur; lateris pectorisve firmitas, an capitis etiam plus adiuvet. Nam opus est omnibus, sicut non oris modo suavitate, sed narium quoque, per quas, quod superest vocis, egeritur. Dulcis esse tamen debet, non exprobrans, sonus. 17. *Utendi* voce multiplex ratio. Nam praeter illam differentiam, quae est tripertita, *acutae*, *gravis*, *flexae*: tum *intentis*, tum *remissis*, tum *elatis*, tum *inferioribus modis* opus est, *spatiis* quoque *lentioribus* aut *citatioribus*. 18. Sed his ipsis media interiacent multa: et, ut facies, quanquam ex paucissimis constat, infinitam habet differentiam: ita vox, etsi paucas, quae nominari possint, continet species, propria cuique est: et non haec minus auribus, quam oculis illa dignoscitur.

19. Augentur autem sicut omnium, ita vocis quoque bona, cura: negligentia minuuntur. Sed cura non eadem oratoribus, quae phonascis, convenit: tamen multa sunt utrisque communia, firmitas corporis, ne ad spadonum et mulierum et aegrorum exilitatem vox nostra tenuetur: quod ambulatio, unctio, veneris abstinentia, facilis ciborum digestio, id est frugalitas, praestat. 20. Praeterea ut sint fauces integrae, id est, molles ac leves, quarum vitio et frangitur, et obscuratur, et exasperatur, et scinditur vox. Nam ut tibiae, eodem spiritu accepto, alium clausis,

alium apertis foraminibus, alium non satis purgatae, alium quassae sonum reddunt: ita fauces tumentes strangulant vocem, obtusae obscurant, rasae exasperant, convulsae fractis sunt organis similes. 21. Finditur etiam spiritus obiectu aliquo, sicut lapillo tenues aquae, quarum fluxus etiamsi ultra paulum coit, aliquid tamen cavi relinquit post id ipsum, quod offenderat. Humor quoque vocem aut nimius impedit, aut consumptus destituit. Nam fatigatio, ut corpora, non ad praesens modo tempus, sed etiam in futurum afficit. 22. Sed ut communiter et phonascis et oratoribus necessaria exercitatio, qua omnia convalescunt, ita curae non idem genus est. Nam neque certa tempora ad spatiandum dari possunt tot civilibus officiis occupato, nec praeparare ab imis sonis vocem ad summos, nec semper a contentione concedere licet, quum pluribus iudiciis saepe dicendum sit. 23. Ne ciborum quidem est eadem observatio. Non enim tam molli teneraque voce, quam forti ac durabili opus est: quum illi omnes, etiam altissimos sonos, leniant cantu oris, nobis pleraque aspere sint concitateque dicenda, et vigilandae noctes, et fuligo lucubrationum bibenda, et in sudata veste durandum. 24. Quare vocem deliciis non molliamus, nec imbuatur ea consuetudine, quae duratura non sit: sed exercitatio eius talis sit, qualis usus: nec silentio subsidat, sed firmetur consuetudine, qua difficultas omnis levatur. 25. Ediscere autem, quo exercearis, erit optimum: nam ex tempore dicentes avocat a cura vocis ille, qui ex rebus ipsis concipitur, affectus: et ediscere quam maxime varia, quae et clamorem, et disputationem, et sermonem, et flexus habeant, ut simul in omnia paremur. Hoc satis est. 26. Alioqui nitida illa et curata vox insolitum laborem recusabit, ut assueta gymnasiis et oleo corpora, quamlibet sint in suis certaminibus speciosa atque robusta, si

sitate et *qualitate.* 15. *Quantitas* simplicior: in summa enim *grandis* aut *exigua* est: sed inter has extremitates mediae sunt species, et ab ima ad summam ac retro multi sunt gradus. *Qualitas* magis varia est. Nam est et *candida* et *fusca*, et *plena* et *exilis*, et *levis* et *aspera*, et *contracta* et *fusa*, et *dura* et *flexibilis*, et *clara* et *obtusa*. 16. *Spiritus* etiam *longior breviorque*. Nec causas, cur quidque eorum accidat, persequi, proposito operi necessarium est: eorumne sit differentia, in quibus aura illa concipitur, an eorum, per quae velut organa meat; an ipsi propria natura, an prout movetur; lateris pectorisve firmitas, an capitis etiam plus adiuvet. Nam opus est omnibus, sicut non oris modo suavitate, sed narium quoque, per quas, quod superest vocis, egeritur. Dulcis esse tamen debet, non exprobrans, sonus. 17. *Utendi* voce multiplex ratio. Nam praeter illam differentiam, quae est tripertita, *acutae*, *gravis*, *flexae*: tum *intentis*, tum *remissis*, tum *elatis*, tum *inferioribus modis* opus est, *spatiis* quoque *lentioribus* aut *citatioribus*. 18. Sed his ipsis media interiacent multa: et, ut facies, quanquam ex paucissimis constat, infinitam habet differentiam: ita vox, etsi paucas, quae nominari possint, continet species, propria cuique est: et non haec minus auribus, quam oculis illa dignoscitur.

19. Augentur autem sicut omnium, ita vocis quoque bona, cura: negligentia minuuntur. Sed cura non eadem oratoribus, quae phonascis, convenit: tamen multa sunt utrisque communia, firmitas corporis, ne ad spadonum et mulierum et aegrorum exilitatem vox nostra tenuetur: quod ambulatio, unctio, veneris abstinentia, facilis ciborum digestio, id est frugalitas, praestat. 20. Praeterea ut sint fauces integrae, id est, molles ac leves, quarum vitio et frangitur, et obscuratur, et exasperatur, et scinditur vox. Nam ut tibiae, eodem spiritu accepto, alium clausis,

alium apertis foraminibus, alium non satis purgatae, alium quassae sonum reddunt: ita fauces tumentes strangulant vocem, obtusae obscurant, rasae exasperant, convulsae fractis sunt organis similes. 21. Finditur etiam spiritus obiectu aliquo, sicut lapillo tenues aquae, quarum fluxus etiamsi ultra paullum coit, aliquid tamen cavi relinquit post id ipsum, quod offenderat. Humor quoque vocem aut nimius impedit, aut consumptus destituit. Nam fatigatio, ut corpora, non ad praesens modo tempus, sed etiam in futurum afficit. 22. Sed ut communiter et phonascis et oratoribus necessaria exercitatio, qua omnia convalescunt, ita curae non idem genus est. Nam neque certa tempora ad spatiandum dari possunt tot civilibus officiis occupato, nec praeparare ab imis sonis vocem ad summos, nec semper a contentione condescendere licet, quum pluribus iudiciis saepe dicendum sit. 23. Ne ciborum quidem est eadem observatio. Non enim tam molli teneraque voce, quam forti ac durabili opus est: quum illi omnes, etiam altissimos sonos, leniant cantu oris, nobis pleraque aspera sint concitateque dicenda, et vigilandae noctes, et fuligo lucubrationum bibenda, et in sudata veste durandum. 24. Quare vocem deliciis non molliamus, nec imbuatur ea consuetudine, quae duratura non sit: sed exercitatio eius talis sit, qualis usus: nec silentio subsidat, sed firmetur consuetudine, qua difficultas omnis levatur. 25. Ediscere autem, quo exercearis, erit optimum: nam ex tempore dicentes avocat a cura vocis ille, qui ex rebus ipsis concipitur, affectus: et ediscere quam maxime varia, quae et clamorem, et disputationem, et sermonem, et flexus habeant, ut simul in omnia paremur. Hoc satis est. 26. Alioqui nitida illa et curata vox insolitum laborem recusabit, ut assueta gymnasiis et oleo corpora, quamlibet sint in suis certaminibus speciosa atque robusta, si

etiam distinctionibus tempus alias brevius, alias longius dabimus. Interest enim, sermonem finiant, an sensum. 38. Itaque illam distinctionem, *Litora*, protinus altero spiritus initio insequar: quum illuc venero, *Atque altae moenia Romae*, deponam, et morabor, et novum rursus exordium faciam. 39. Sunt aliquando et sine respiratione quaedam morae etiam in periodis: ut in illa, *In coetu vero populi Romani, negotium publicum gerens, magister equitum*, etc. Multa membra habet; sensus enim sunt alii atque alii: et sicut una circumductio est, ita paullum morandum in his intervallis, non interrumpendus est contextus. Sed e contrario spiritum interim recipere sine intellectu morae necesse est: quo loco quasi surripiendus est: alioqui si inscite recipiatur, non minus afferat obscuritatis, quam vitiosa distinctio. Virtus autem distinguendi fortasse sit parva; sine qua tamen esse nulla alia in agendo potest.

40. *Ornata* est pronunciatio, cui suffragatur vox facilis, magna, beata, flexibilis, firma, dulcis, durabilis, clara, pura, secans aëra et auribus sedens. Est enim quaedam ad auditum accommodata, non magnitudine, sed proprietate, ad hoc velut tractabilis, utique habens omnes in se, qui desiderantur, sonos intentionesque, et *toto*, ut aiunt, *organo* instructa: cui aderit lateris firmitas, spiritus quum spatio pertinax, tum labori non facile cessurus. 41. Neque gravissimus autem in musica sonus, nec acutissimus orationibus convenit. Nam et hic parum clarus, nimiumque plenus, nullum afferre animis motum potest: et ille praetenuis, et immodicae claritatis, quum est ultra verum, tum neque pronunciatione flecti, neque diutius ferre intentionem potest. 42. Nam vox, ut nervi, quo remissior, hoc gravior et plenior: quo tensior, hoc tenuis et acuta magis est. Sic ima vim non habet, summa rumpi periclitatur. Mediis ergo

standum sonis; hique cum augenda intentione excitandi, cum summittenda sunt temperandi.

43. Nam prima est observatio recte pronunciandi, *aequalitas*, ne sermo subsultet imparibus spatiis ac sonis, miscens longa brevibus, gravia acutis, elata summissis, et inaequalitate horum omnium, sicut pedum, claudicet. Secunda *varietas*, quod solum est pronunciatio. 44. Ac ne quis pugnare inter se putet aequalitatem et varietatem; quum illi virtuti contrarium vitium sit inaequalitas, huic, qui dicitur μονοειδὴς, quasi quidam unus aspectus. Ars porro variandi quum gratiam praebet ac renovat aures, tum dicentem ipsa laboris mutatione reficit: ut standi, ambulandi, sedendi, iacendi vices sunt, nihilque eorum pati unum diu possumus. 45. Illud vero maximum, (sed id paullo post tractabimus) quod secundum rationem rerum, de quibus dicimus, animorumque habitus, conformanda vox est, ne ab oratione discordet. Vitemus igitur illam, quae Graece μονοτονία vocatur, una quaedam spiritus ac soni intentio: non solum ne dicamus omnia clamose, quod insanum est; aut intra loquendi modum, quod motu caret; aut summisso murmure, quo etiam debilitatur omnis intentio: 46. sed ut in iisdem partibus iisdemque affectibus sint tamen quaedam non ita magnae vocis declinationes, prout aut verborum dignitas, aut sententiarum natura, aut depositio, aut inceptio, aut transitus postulabit: ut qui singulis pinxerunt coloribus, alia tamen eminentiora, alia reductiora fecerunt, sine quo ne membris quidem suas lineas dedissent. 47. Proponamus enim nobis illud Ciceronis in oratione nobilissima pro Milone principium: nonne ad singulas paene distinctiones, quamvis in eadem facie, tamen quasi vultus mutandus est? *Etsi vereor, iudices, ne turpe sit, pro fortissimo viro dicere incipientem timere.* 48. Etiamsi toto proposito contra-

ctum atque summissum, quia et exordium est, et sollici exordium: tamen fuerit, necesse est, aliquid plenius et erectius, quum dicit, *Pro fortissimo viro*, quam quum, *Etsi vereor*, et, *Turpe sit*, et, *Timere*. 49. Iam secunda respiratio increscat oportet, et naturali quodam conatu, quo minus pavide dicimus, quae sequuntur, et quod magnitudo animi Milonis ostenditur, *Minimeque deceat, quum T. Annius ipse magis reipublicae de salute, quam de sua perturbetur*. Deinde quasi obiurgatio sui est, *Me ad eius causam parem animi magnitudinem afferre non posse*. 50. Tum invidiosiora, *Tamen haec novi iudicii nova forma terret oculos*. Illa vero iam paene apertis, ut aiunt, tibiis, *Qui, quocunque inciderunt, consuetudinem fori, et pristinum morem iudiciorum requirunt*. Nam sequens latum etiam atque fusum est, *Non enim corona consessus vester cinctus est, ut solebat*. 51. Quod notavi, ut appareret, non solum in membris causae, sed etiam in articulis esse aliquam pronunciandi varietatem, sine qua nihil neque maius neque minus est. Vox autem ultra vires urgenda non est. Nam et suffocatur saepe, et maiore nisu minus clara est, et interim elisa in illum sonum erumpit, cui Graeci nomen a gallorum immaturo cantu dederunt. 52. Nec volubilitate nimia confundenda, quae dicimus: qua et distinctio perit, et affectus; et nonnunquam etiam verba aliqua sui parte fraudantur. Cui contrarium est vitium nimiae tarditatis. Nam et difficultatem inveniendi fatetur, et segnitia solvit animos, et, in quo est aliquid, temporibus praefinitis aquam perdit. Promptum sit os, non praeceps: moderatum, non lentum.

53. Spiritus quoque nec crebro receptus concidat sententiam: nec eo usque trahatur, donec deficiat. Nam et deformis est consumpti illius sonus, et respiratio sub aqua diu pressi similis, et receptus longior,

et non opportunus; ut qui flat, non ubi volumus, sed ubi necesse est. Quare longiorem dicturis periodum colligendus est spiritus: ita tamen, ut id neque diu, neque cum sono faciamus, neque omnino ut manifestum sit: reliquis partibus optime inter iuncturas sermonis revocabitur. 54. Exercendus autem est, ut sit quam longissimus: quod Demosthenes ut efficeret, scandens in adversum continuabat quam posset plurimos versus. Idem, quo facilius verba ore libero exprimeret, calculos lingua volvens dicere domi solebat. 55. Est interim et longus, et plenus, et clarus satis spiritus, non tamen firmae intentionis, ideoque tremulus; ut corpora, quae aspectu integra, nervis parum sustinentur. Id βράγχον Graeci vocant. Sunt qui spiritum cum stridore per raritatem dentium non recipiunt, sed resorbent. Sunt qui crebro anhelitu, et introrsum etiam clare sonante, imitentur iumenta onere et iugo laborantia. 56. Quod affectant quoque, tanquam inventionis copia urgeantur, maiorque vis eloquentiae ingruat, quam quae emitti faucibus possit. Est aliis concursus oris, et cum verbis suis colluctatio. Iam tussire, et exspuere crebro, et ab imo pulmone pituitam trochleis adducere, et oris humore proximos spargere, et maiorem partem spiritus in eloquendo per nares effundere, etiamsi non utique vocis sunt vitia; quia tamen propter vocem accidunt, potissimum huic loco subiiciantur. 57. Sed quodcunque ex his vitium magis tulerim, quam, quo nunc maxime laboratur in causis omnibus scholisque, cantandi: quod inutilius sit, an foedius, nescio. Quid enim minus oratori convenit, quam modulatio scenica, et nonnunquam ebriorum aut comissantium licentiae similis? 58. Quid vero movendis affectibus contrarium magis, quam, quum dolendum, irascendum, indignandum, commiserandum sit, non solum ab his affectibus, in quos inducendus est iudex, recedere,

sed ipsam fori sanctitatem ludorum talarium licentia solvere? Nam Cicero *illos ex Lycia et Caria rhetoras paene cantare in epilogis* dixit. Nos etiam cantandi severiorem paullo modum excessimus. 59. Quisquamne, non dico de homicidio, sacrilegio, parricidio, sed de calculis certe atque rationibus, quisquam denique, ut semel finiam, in lite cantat? Quod si omnino recipiendum est, nihil causae est, cur non illam vocis modulationem fidibus ac tibiis, imo hercule, quod est huic deformitati propius, cymbalis adiuvemus. 60. Facimus tamen hoc libenter: nam nec cuiquam sunt iniucunda, quae cantant ipsi, et laboris in hoc, quam in agendo, minus est. Sunt et quidam, qui secundum alia vitae vitia, etiam hac ubique audiendi, quod aures mulceat, voluptate ducantur. Quid ergo? non et Cicero dicit *esse aliquem in oratione cantum obscuriorem?* et hoc quodam naturali initio venit? Ostendam non multo post, ubi et quatenus recipiendus sit hic flexus, et cantus quidem, sed, quod plerique intelligere nolunt, obscurior.

61. Iam enim tempus est dicendi, quae sit *apta pronunciatio.* Quae certe ea est, quae iis, de quibus dicimus, accommodatur. Quod quidem maxima ex parte praestant ipsi motus animorum, sonatque vox, ut feritur: sed quum sint alii veri affectus, alii ficti et imitati, veri naturaliter erumpunt, ut dolentium, irascentium, indignantium; sed carent arte, ideoque sunt disciplina et ratione formandi. 62. Contra qui effinguntur imitatione, artem habent: sed hi carent natura: ideoque in iis primum est bene affici, et concipere imagines rerum, et tanquam veris moveri. Sic velut media vox, quem habitum a nostris acceperit, hunc iudicum animis dabit. Est enim mentis index, ac totidem, quot illa, mutationes habet. 63. Itaque laetis in rebus plena et simplex et ipsa quodammodo hilaris fluit: in certamine erecta totis viribus, et

velut omnibus nervis intenditur. Atrox in ira, et aspera ac densa, et respiratione crebra. Neque enim potest esse longus spiritus, quum immoderate effunditur. Paullum in invidia facienda lentior, quia non fere ad hanc nisi inferiores confugiunt: at in blandiendo, fatendo, satisfaciendo, rogando, lenis et summissa. 64. Suadentium, et monentium, et pollicentium, et consolantium gravis. In metu et verecundia contracta, adhortationibus fortis, disputationibus teres, miseratione flexa et flebilis, et consulto quasi obscurior: at in egressionibus fusa, et securae claritatis, in expositione ac sermonibus recta, et inter acutum sonum et gravem media. 65. Attollitur autem concitatis affectibus, compositis descendit, pro utriusque rei modo altius vel inferius.

Quid autem quisque in dicendo postulet locus, paullum differam, ut de gestu prius dicam: qui et ipse voci consentit, et animo cum ea simul paret. Is quantum habeat in oratore momenti, satis vel ex eo patet, quod pleraque, etiam citra verba, significat. 66. Quippe non manus solum, sed nutus etiam declarant nostram voluntatem, et in mutis pro sermone sunt, et saltatio frequenter sine voce intelligitur atque afficit, et ex vultu ingressuque perspicitur habitus animorum: et animalium quoque sermone carentium ira, laetitia, adulatio et oculis et quibusdam aliis corporis signis deprehenditur. 67. Nec mirum, si ista, quae tamen in aliquo posita sunt motu, tantum in animis valent; quum pictura, tacens opus, et habitus semper eiusdem, sic in intimos penetret affectus, ut ipsam vim dicendi nonnunquam superare videatur. Contra si gestus ac vultus ab oratione dissentiant, tristia dicamus hilares, affirmemus aliqua renuentes: non auctoritas modo verbis, sed etiam fides desit. Decor quoque a gestu atque a motu venit. 68. Ideoque Demosthenes grande quoddam in-

tuens speculum, componere actionem solebat. Adeo, quamvis fulgor ille sinistras imagines reddat, suis demum oculis credidit, quod efficeret. Praecipuum vero in actione, sicut in corpore ipso, caput est, quum ad illum, de quo dixi, decorem, tum etiam ad significationem. 69. Decoris illa sunt, ut sit primo rectum et secundum naturam. Nam et deiecto humilitas, et supino arrogantia, et in latus inclinato languor, et praeduro ac rigente barbaria quaedam mentis ostenditur. Tum accipiat aptos ex ipsa actione motus, ut cum gestu concordet, et manibus ac lateribus obsequatur. 70. Aspectus enim semper eodem vertitur, quo gestus, exceptis quae aut damnare, aut non concedere, aut a nobis removere oportebit: ut idem illud vultu videamur aversari, manu repellere:

— — *Dii talem avertite pestem*:

— — *Haud equidem tali me dignor honore.*

71. Significat vero plurimis modis. Nam praeter annuendi, renuendi, confirmandique motus, sunt et verecundiae, et dubitationis, et admirationis, et indignationis noti et communes omnibus. Solo tamen eo facere gestum scenici quoque doctores vitiosum putaverunt. Etiam frequens eius nutus non caret vitio: adeo iactare id, et comas excutientem rotare, fanaticum est.

72. Dominatur autem maxime vultus. Hoc supplices, hoc minaces, hoc blandi, hoc tristes, hoc hilares, hoc erecti, hoc summissi sumus: hoc pendent homines, hunc intuentur, hunc spectant, etiam ante quam dicimus: hoc quosdam amamus, hoc odimus: hoc plurima intelligimus, hic est saepe pro omnibus verbis. 73. Itaque in iis, quae ad scenam componuntur, fabulis artifices pronunciandi a personis quoque affectus mutuantur: ut sit Aërope in tragoedia tristis, atrox Medea, attonitus Aiax, truculentus Her-

cules. 74. In comoediis vero praeter aliam observationem, qua servi, lenones, parasiti, rustici, milites, meretriculae, ancillae, senes austeri ac mites, iuvenes severi ac luxuriosi, matronae, puellae, inter se discernuntur, pater ille, cuius praecipuae partes sunt, quia interim concitatus, interim lenis est, altero erecto, altero composito est supercilio: atque id ostendere maxime latus actoribus moris est, quod cum iis, quas agunt, partibus congruat. 75. Sed in ipso vultu plurimum valent oculi, per quos maxime animus eminet, ut citra motum quoque et hilaritate enitescant, et tristitiae quoddam nubilum ducant. Quin etiam lacrimas his natura mentis indices dedit: quae aut erumpunt dolore, aut laetitia manant. Motu vero intenti, remissi, superbi, torvi, mites, asperi fiunt: quae, ut actus poposcerit, fingentur. 76. Rigidi vero et extenti, aut languidi et torpentes, [aut stupentes,] aut lascivi et mobiles, aut natantes et quadam voluptate suffusi, aut limi et, ut sic dicam, venerei, aut poscentes aliquid pollicentesve nunquam esse debebunt. Nam opertos compressosve eos in dicendo quis, nisi plane rudis aut stultus, habeat? 77. Et ad haec omnia exprimenda in palpebris etiam et genis est quoddam deserviens iis ministerium. 78. Multum et superciliis agitur. Nam et oculos formant aliquatenus, et fronti imperant. His contrahitur, attollitur, demittitur: ut una res in ea plus valeat, sanguis ille, qui mentis habitu movetur, et, quum infirmam verecundia cutem accepit, effunditur in ruborem; quum metu refugit, abit omnis et pallore frigescit; temperatus medium quoddam serenum efficit. 79. Vitium in superciliis, si aut immota sunt omnino, aut nimium mobilia, aut inaequalitate, ut modo de persona comica dixeram, dissident, aut contra id, quod dicimus, finguntur. Ira enim contractis, tristitia deductis, hilaritas remissis ostendi-

tur. Annuendi quoque et renuendi ratione demittuntur, aut allevantur. 80. Naribus labrisque non fere quicquam decenter ostendimus, tametsi derisus iis, contemptus, fastidium significari solet. Nam et *corrugare nares*, ut Horatius ait, et inflare, et movere, et digito inquietare, et pulso subito spiritu excutere, et diducere saepius, et plana manu resupinare, indecorum est: quum emunctio etiam frequentior non sine causa reprehendatur. 81. Labra et porriguntur male, et scinduntur, et astringuntur, et diducuntur, et dentes nudant, et in latus ac paene ad aurem trahuntur, et velut quodam fastidio replicantur, et pendent, et vocem tantum altera parte dimittunt. Lambere quoque ea et mordere, deforme est: quum etiam in efficiendis verbis modicus eorum esse debeat motus. Ore enim magis, quam labris, loquendum est. 82. Cervicem rectam oportet esse, non rigidam aut supinam. Collum diversa quidem sed pari deformitate et contrahitur et tenditur: sed tenso subest et labor, tenuaturque vox ac fatigatur. Affixum pectori mentum minus claram, et quasi latiorem presso gutture facit. 83. Humerorum raro decens allevatio atque contractio est. Breviatur enim cervix, et gestum quendam humilem atque servilem, et quasi fraudulentum facit; quum se in habitum adulationis, admirationis, metus fingunt. 84. Brachii moderata proiectio remissis humeris, atque explicantibus se in proferenda manu digitis, continuos et decurrentes locos maxime decet. At quum speciosius quid uberiusque dicendum est, ut illud, *Saxa atque solitudines voci respondent*, exspatiatur in latus, et ipsa quodammodo se cum gestu fundit oratio. 85. Manus vero, sine quibus trunca esset actio ac debilis, vix dici potest, quot motus habeant, quum paene ipsam verborum copiam persequantur. Nam ceterae partes loquentem adiuvant, hae, prope est ut dicam, ipsae

loquuntur. 86. His poscimus, pollicemur, vocamus, dimittimus, minamur, supplicamus, abominamur, timemus; gaudium, tristitiam, dubitationem, confessionem, poenitentiam, modum, copiam, numerum, tempus ostendimus. 87. Non concitant? inhibent? supplicant? probant? admirantur? verecundantur? Non in demonstrandis locis ac personis adverbiorum atque pronominum obtinent vicem? Ut in tanta per omnes gentes nationesque linguae diversitate hic mihi omnium hominum communis sermo videatur.

88. Et hi quidem, de quibus sum locutus, cum ipsis vocibus naturaliter exeunt gestus: alii sunt, qui res imitatione significant: ut si aegrum, tentantis venas medici similitudine, aut citharoedum, formatis ad modum percutientis nervos manibus, ostendas, quod est genus quam longissime in actione fugiendum. 89. Abesse enim plurimum a saltatore debet orator, ut sit gestus ad sensum magis, quam ad verba, accommodatus: quod etiam histrionibus paullo gravioribus facere moris fuit. Ergo ut ad se manum referre, quum de se ipso loquatur, et in eum, quem demonstret, intendere, et aliqua his similia permiserim: ita non, effingere status quosdam, et quicquid dicet, ostendere. 90. Neque id in manibus solum, sed in omni gestu ac voce servandum est. Non enim aut in illa periodo, *Stetit soleatus Praetor populi Romani*, inclinatio incumbentis in mulierculam Verris effingenda est; aut in illa, *Caedebatur in medio foro Messanae*, motus laterum, qualis esse ad verbera solet, torquendus; aut vox, qualis doloris exprimitur, eruenda: 91. quum mihi comoedi quoque pessime facere videantur, qui, etiamsi iuvenem agant, quum tamen in expositione aut senis sermo, ut in *Hydriae prologo*, aut mulieris, ut in *Georgo*, incidit, tremula vel effeminata voce pronunciant. Adeo in

illis quoque est aliqua vitiosa imitatio, quorum ars omnis constat imitatione.

92. Est autem gestus ille maxime communis, quo medius digitus in pollicem contrahitur explicitis tribus, et principiis utilis cum leni in utramque partem motu modice prolatus, simul capite atque humeris sensim ad id, quo manus feratur, obsecundantibus: et in narrando certus, sed tum paullo productior: et in exprobrando et coarguendo acer atque instans. Longius enim partibus his et liberius exseritur. 93. Vitiose vero idem sinistrum quasi humerum petens in latus agi solet: quanquam adhuc peius aliqui transversum brachium proferunt, et cubito pronunciant. Duo quoque medii sub pollicem veniunt: et est hic adhuc priore gestus instantior, principio et narrationi non accommodatus. 94. At quum tres contracti pollice premuntur; tum digitus ille, quo usum optime Crassum Cicero dicit, explicari solet. Is in exprobrando et indicando, unde et ei nomen est, valet: et allevata ac spectante humerum manu paullum inclinatus affirmat: versus in terram et quasi pronus urget: aliquando pro numero est. 95. Idem summo articulo utrinque leviter apprehenso, duobus modice curvatis, minus tamen minimo, aptus ad disputandum est. Acrius tamen argumentari videntur, qui medium articulum potius tenent: tanto contractioribus ultimis digitis, quanto priores descenderunt. 96. Est et ille verecundae orationi aptissimus, quo quatuor primis leviter in summum coëuntibus digitis, non procul ab ore aut pectore refertur ad nos manus, et deinde prona ac paullulum prolata laxatur. 97. Hoc modo coepisse Demosthenem credo in illo pro Ctesiphonte timido summissoque principio: sic formatam Ciceronis manum, quum diceret, *Si, iudices, ingenii mei, quod sentio quam sit exiguum.* Eadem aliquatenus liberius deorsum spectantibus digitis

colligitur in nos, et fusius paullo in diversum resolvitur, ut quodammódo sermonem ipsum proferre videatur. 98. Binos interim digitos distinguimus, sed non inserto pollice, paullum tamen inferioribus intra spectantibus, sed ne illis quidem tensis, qui supra sunt. 99. Interim extremi palmam circa ima pollicis premunt, ipse prioribus ad medios articulos iungitur: interim quartus oblique reponitur; interim quatuor remissis magis quam tensis, pollice intus inclinato, habilem demonstrando in latus, aut distinguendis, quae dicimus, manum facimus, quum supina in sinistrum latus, prona in alterum fertur. 100. Sunt et illi breves gestus, quum manus leviter pandata, qualis voventium est, parvis intervallis, et subassentientibus humeris movetur, maxime apta parce et quasi timide loquentibus. Est admirationi conveniens ille gestus, quo manus modice supinata, ac per singulos a minimo collecta digitos, redeunte flexu simul explicatur atque convertitur. 101. Nec uno modo interrogantes gestum componimus: plerumque tamen vertentes manum, utcunque composita est. Pollici proximus digitus, mediumque, qua dexter est, unguem pollicis summo suo iungens, remissis ceteris, est et approbantibus, et narrantibus, et distinguentibus decorus. 102. Cui non dissimilis, sed compressis tribus digitis, quo nunc Graeci plurimum utuntur, etiam utraque manu, quoties enthymemata sua gestu velut corrotundant. Caesim manus lenior promittit et assentatur, citatior hortatur, interim laudat. Est et ille urgentis orationem gestus vulgaris magis, quam ex arte, qui contrahit alterno celerique motu et explicat manum. 103. Est et illa cava et rara, et supra humeri altitudinem elata cum quodam motu velut hortatrix manus. A peregrinis scholis tamen prope recepta tremula, scenica est. Digitos, quum summi coierunt, ad nos referre, cur

quibusdam displicuerit, nescio. Nam id et leviter admirantes, et interim subita indignatione, velut pavescentes, et deprecantes, facimus. 104. Quin compressam etiam manum in poenitentia vel ira pectori admovemus, ubi vox vel inter dentes expressa non dedecet, *Quid nunc agam? Quid facias?* Averso pollice demonstrare aliquem, receptum magis puto, quam oratori decorum. 105. Sed quum omnis motus sex partes habeat, septimus sit ille, qui in se redit, orbis, vitiosa est una circumversio: reliqui, ante nos, et dextra laevaque, et sursum et deorsum aliquid ostendunt: in posteriora gestus non dirigitur. Interim tamen velut reiici solet. 106. Optime autem manus a sinistra parte incipit, in dextra deponitur: sed ut poni, non ut ferire videatur: quanquam et in fine interim cadit, ut cito tamen redeat: et nonnunquam resilit vel negantibus nobis, vel admirantibus. Hic veteres artifices illud recte adiecerunt, *ut manus cum sensu et inciperet, et deponeretur.* Alioqui enim aut ante vocem erit gestus, aut post vocem: quod est utrumque deforme. 107. In illo lapsi nimia subtilitate sunt, quod intervallum motus tria verba esse voluerunt: quod neque observatur, neque fieri potest: sed illi quasi mensuram tarditatis celeritatisque aliquam esse voluerunt: neque immerito, ne aut diu otiosa esset manus, aut, quod multi faciunt, actionem continuo motu conciderent. 108. Aliud est, quod et fit frequentius et magis fallit: sunt quaedam latentes sermonis percussiones, et quasi aliqui pedes, ad quos plurimorum gestus cadit: ut sit unus motus, *Novum crimen*; alter, *C. Caesar*; tertius, *Et ante hanc diem*; quartus, *Non auditum*; deinde, *Propinquus meus*; et, *Ad te*; et, *Quintus Tubero*; et, *Detulit.* 109. Unde id quoque fluit vitium, ut iuvenes, quum scribunt, gestum praemodulati cogitatione sic componant, quomodo casura manus est. Inde et il-

lud vitium, ut gestus, qui in fine dexter esse debet, in sinistrum frequenter desinat. 110. Melius illud, quum sint in sermone omni brevia quaedam membra, ad quae, si necesse sit, recipere spiritum liceat, ad haec gestum disponere: ut puta, *Novum crimen, C. Caesar*, habet per se finem quendam suum, quia sequitur coniunctio: deinde, *Et ante hanc diem non auditum*, satis circumscriptum est. Ad haec accommodanda manus est, idque dum erit prima et composita actio. 111. At ubi eam calor concitaverit, etiam gestus cum ipsa orationis celeritate crebescet. Aliis locis citata, aliis pressa conveniet pronunciatio. Illa transcurrimus, congerimus, [abundamus,] festinamus: hac instamus, inculcamus, infigimus. Plus autem affectus habent lentiora: ideoque Roscius citatior, Aesopus gravior fuit, quod ille comoedias, hic tragoedias egit. 112. Eadem motus quoque observatio est. Itaque in fabulis, iuvenum, senum, militum, matronarum gravior ingressus est: servi, ancillae, parasiti, piscatores citatius moventur. Tolli autem manum artifices supra oculos, demitti infra pectus vetant: adeo a capite eam petere, aut ad imum ventrem deducere, vitiosum habetur. 113. In sinistrum intra humerum promovetur; ultra non decet. Sed quum aversantes in laevam partem velut propellemus manum, sinister humerus proferendus, ut eum capite ad dextram ferente consentiat. 114. Manus sinistra nunquam sola gestum recte facit: dextrae se frequenter accommodat, sive in digitos argumenta digerimus, sive aversis in sinistrum palmis abominamur, sive obiicimus adversas, sive in latus utramque distendimus. 115. Diversi autem sunt hi gestus, sive satisfacientes aut supplicantes summittimus, sive adorantes attollimus, sive aliqua demonstratione aut invocatione protendimus, *Vos Albani tumuli atque luci*. Aut Gracchanum illud, *Quo*

me miser conferam? in Capitolium, ad fratris sanguinem? an domum? 116. Plus enim affectus in his iunctae exhibent manus? in rebus parvis, tristibus, mitibus breves; magnis, laetis, atrocibus exsertiores.

Vitia quoque earum subiicienda sunt, quae quidem accidere etiam exercitatis actoribus solent. 117. Nam gestum poculum poscentis, aut verbera minantis, aut numerum quingentorum flexo pollice efficientis, quae sunt a quibusdam scriptoribus notata, ne in rusticis quidem vidi. 118. At ut brachio exserto introspiciatur latus, ut manum alius ultra sinum proferre non audeat, alius, in quantum patet longitudo, protendat, aut ad tectum erigat, aut repetito ultra laevum humerum gestu ita in tergum flagellet, ut consistere post eum parum tutum sit, aut sinistrum ducat orbem, aut temere sparsa manu in proximos offendat, aut cubitum utrumque in diversum latus ventilet, saepe scio evenire. 119. Solet esse et pigra, et trepida, et secanti similis: etiam uncis digitis, aut capite deiiciatur, aut eadem manu supinata in superiora iactetur. Fit et ille habitus, qui esse in statuis pacificator solet, qui, inclinato in humerum dextrum capite, brachio ab aure protenso, manum infesto pollice extendit: qui quidem maxime placet iis, qui se dicere *sublata manu* iactant. 120. Adiicias licet eos, qui sententias vibrantes digitis iaculantur, aut manu sublata denunciant, aut, quod per se interim recipiendum est, quoties aliquid ipsis placuit, in ungues eriguntur: sed vitiosum id faciunt, aut digito, quantum plurimum possunt, erecto, aut etiam duobus, aut utraque manu ad modum aliquid portantium composita. 121. His accedunt vitia non naturae, sed trepidationis, cum ore concurrente rixari; si memoria fefellerit, aut cogitatio non suffragetur, quasi faucibus aliquid obstiterit insonare; in adversum tergere nares, obambulare sermone im-

perfecto; resistere subito et laudem silentio poscere: quae omnia persequi prope infinitum est. Sua enim cuique sunt vitia. 122. Pectus ac venter ne proiiciantur, observandum: pandant enim posteriora; et est odiosa omnis supinitas. Latera cum gestu consentiant. Facit enim aliquid et totius corporis motus: adeo ut Cicero plus illo agi quam manibus ipsis putet. Ita enim dicit in Oratore, *Nullae argutiae digitorum, non ad numerum articulus cadens, trunco magis toto se ipse moderans, et virili laterum flexione.* 123. Femur ferire, quod Athenis primus fecisse creditur Cleon, et usitatum est, et indignantes decet, et excitat auditorem. Idque in Calidio Cicero desiderat, *Non frons*, inquit, *percussa, non femur.* Quanquam, si licet, de fronte dissentio. Nam etiam complodere manus scenicum est, et pectus caedere. 124. Illud quoque raro decebit, cava manu summis digitis pectus appetere, si quando nosmet ipsos alloquimur, cohortantes, obiurgantes, miserantes: quod si quando fiet, togam quoque inde removeri non dedecebit. In pedibus observantur status et incessus. Prolato dextro stare, et eandem manum ac pedem proferre, deforme est. 125. In dextrum incumbere interim datur, sed aequo pectore: qui tamen comicus magis, quam oratorius gestus est. Male etiam in sinistrum pedem insistentium dexter aut attollitur, aut summis digitis suspenditur. Varicare supra modum, et in stando deforme est, et, accedente motu, prope obscenum. 126. Procursio opportuna brevis, moderata, rara. Conveniet etiam ambulatio quaedam, propter immodicas laudationum moras: quanquam Cicero *rarum incessum*, neque ita longum probat. Discursare vero, et, quod Domitius Afer de Sura Mallio dixit, *satagere*, ineptissimum: urbaneque Flavus Virginius interrogavit de quodam suo antisophiste, *quot millia passuum declamasset?*

127. Praecipi et illud scio, ne ambulantes avertamur a iudicibus, sed sint obliqui pedes ad consilium nobis respicientibus. Id fieri iudiciis privatis non potest. Verum et breviora sunt spatia, nec aversi diu sumus. Interim tamen recedere sensim datur. Quidam et resiliunt, quod est plane ridiculum. 128. Pedis supplosio, ut loco est opportuna, ut ait Cicero, *in contentionibus aut incipiendis aut finiendis:* ita crebra et inepti est hominis, et desinit iudicem in se convertere. Est et illa indecora in dextrum ac laevum latus vacillatio alternis pedibus insistentium. Longissime fugienda mollis actio, qualem in Titio Cicero dicit fuisse, unde etiam saltationis quoddam genus *Titius* sit appellatum. 129. Reprehendenda et illa frequens et concitata in utramque partem nutatio, quam in Curione patre irrisit et Iulius, quaerens, *quis in lintre loqueretur?* et Sicinius: nam quum, assidente collega, qui erat propter valetudinem et deligatus et plurimis medicamentis delibutus, multum se Curio ex more iactasset, *Nunquam*, inquit, *Octavi, collegae tuo gratiam referes, qui nisi fuisset, hodie te istic muscae comedissent.* 130. Iactantur et humeri: quod vitium Demosthenes ita dicitur emendasse, ut, quum in angusto quodam pulpito stans diceret, hasta humero dependens immineret: ut si calore dicendi vitare id excidisset, offensatione illa commoneretur. Ambulantem loqui ita demum oportet, si in causis publicis, in quibus multi sunt iudices, quod dicimus, quasi singulis inculcare peculiariter velimus. 131. Illud vero non ferendum, quod quidam, reiecta in humerum toga, quum dextra sinum usque ad lumbos reduxerunt, sinistra gestum facientes spatiantur et fabulantur: quum etiam laevam restringere prolata longius dextra sit odiosum. Unde moneor, ut ne id quidem transeam, ineptissime fieri, quum inter moras laudationum aut

in aurem alicuius loquuntur, aut cum sodalibus iocantur, aut nonnunquam ad librarios suos ita respiciunt, ut sportulam dictare videantur. 132. Inclinari ad iudicem, quum doceas, utique si id, de quo loquaris, sit obscurius, licet. Incumbere advocato adversis subselliis sedenti, contumeliosum. Reclinari etiam ad suos, et manibus sustineri, nisi plane iusta fatigatione, delicatum; sicut palam moneri, excidentis, aut legere. 133. Namque in his omnibus et vis illa dicendi solvitur, et frigescit affectus, et iudex parum sibi praestari reverentiae credit. Transire in diversa subsellia, parum verecundum est. Nam et Cassius Severus urbane adversus hoc facientem lineas poposcit. Et si aliquando concitate itur, nunquam non frigide reditur. 134. Multa ex his, quae praecipimus, mutari necesse est ab iis, qui dicunt apud tribunalia. Nam et vultus erectior, ut eum, apud quem dicitur, spectet; et gestus, ut ad eundem tendens, elatior sit, necesse est; et alia, quae occurrere, etiam me tacente, omnibus possunt. Itemque ab iis, qui sedentes agent. Nam et fere fit hoc in rebus minoribus: et iidem impetus actionis esse non possunt, et quaedam vitia fiunt necessaria. 135. Nam et dexter pes a laeva iudicis sedenti proferendus est, et ex altera parte multi gestus necesse est in sinistrum eant, ut ad iudicem spectent. Equidem plerosque et ad singulas sententiarum clausulas video assurgentes, et nonnullos subinde aliquid etiam spatiantes: quod an deceat, ipsi viderint: quum id faciunt, non sedentes agunt. 136. *Bibere*, aut etiam *esse* inter agendum, quod multis moris fuit, et est quibusdam, ab oratore meo procul absit. Nam si quis aliter dicendi onera perferre non possit, non ita miserum est non agere, potiusque multo, quam et operis et hominum contemptum fateri.

137. *Cultus* non est proprius oratoris aliquis, sed

magis in oratore conspicitur. Quare sit, ut omnibus honestis debet esse, splendidus et virilis. Nam et toga, et calceus, et capillus, tam nimia cura, quam negligentia, sunt reprehendenda. Est aliquid in amictu; quod ipsum aliquatenus temporum conditione mutatum est. Nam veteribus nulli sinus: perquam breves post illos fuerunt. 138. Itaque etiam gestu necesse est usos esse in principiis eos alio, quorum brachium, sicut Graecorum, veste continebatur. Sed nos de praesentibus loquimur. Cui lati clavi ius non erit, ita cingatur, ut tunicae prioribus oris infra genua paullum, posterioribus ad medios poplites usque perveniant. Nam infra mulierum est, supra centurionum. 139. Ut purpurae recte descendant, levis cura est. Notatur interim negligentia. Latum habentium clavum modus est, ut sit paullum cinctis summissior. Ipsam togam rotundam esse, et apte caesam velim. Aliter enim multis modis fiet enormis. Pars eius prior mediis cruribus optime terminatur, posterior eadem portione altius qua cinctura. 140. Sinus decentissimus, si aliquanto supra imam togam fuerit, nunquam certe sit inferior. Ille, qui sub humero dextro ad sinistrum oblique ducitur, velut balteus, nec strangulet, nec fluat. Pars togae, quae postea imponitur, sit inferior; nam ita et sedet melius, et continetur. Subducenda etiam pars aliqua tunicae, ne ad lacertum in actu redeat: tum sinus iniiciendus humero, cuius extremam oram reiecisse non dedecet. 141. Operiri autem humerum cum toto iugulo non oportet, alioqui amictus fiet angustus, et dignitatem, quae est in latitudine pectoris, perdet. Sinistrum brachium eo usque allevandum est, ut quasi normalem illum angulum faciat. Super quod ora ex toga duplex aequaliter sedeat. 142. Manus non impleatur annulis, praecipue medios articulos non transeuntibus: cuius erit habitus optimus,

allevato pollice, et digitis leviter inflexis, nisi si libellum tenebit: quod non utique captandum est. Videtur enim fateri memoriae diffidentiam, et ad multos gestus est impedimento. 143. Togam veteres ad calceos usque demittebant, ut Graeci pallium. Idque ut fiat, qui de gestu scripserunt circa tempora illa, Plotius Nigidiusque praecipiunt. Quo magis miror Plinii Secundi docti hominis, et in hoc utique libro paene etiam nimium curiosi, persuasionem, qui solitum id facere Ciceronem velandorum varicum gratia tradit: quum hoc amictus genus in statuis eorum quoque, qui post Ciceronem fuerunt, appareat. 144. Palliolum, sicut fascias, quibus crura vestiuntur, et focalia, et aurium ligamenta, sola excusare potest valetudo.

Sed haec amictus observatio, dum incipimus: procedente vero actu, iam paene ab initio narrationis, sinus ab humero recte velut sponte delabitur: et quum ad argumenta ac locos ventum est, reiicere a sinistro togam, deiicere etiam, si haereat, sinum conveniet. 145. Laeva a faucibus ac summo pectore abducere licet. Ardent enim iam omnia. Et ut vox vehementior ac magis varia est, sic amictus quoque habet actum quendam velut proeliantem. 146. Itaque ut laevam involvere toga et incingi paene furiosum est: sinum vero in dextrum humerum ab imo reiicere solutum ac delicatum, fiuntque adhuc peius aliqua: ita cur laxiorem sinum sinistro brachio non subiiciamus? Habet enim acre quiddam atque expeditum, et calori concitationique non inhabile. 147. Quum vero magna pars est exhausta orationis, utique afflante fortuna, paene omnia decent, sudor ipse et fatigatio, et negligentior amictus, et soluta ac velut labens undique toga. 148. Quo magis miror hanc quoque succurrisse Plinio curam, ut ita sudario frontem siccari iuberet, ne comae turbarentur, quas com-

minimo momento sinister: genua recta, sic tamen, ut non extendantur. Humeri remissi, vultus severus, non maestus, nec stupens, nec languidus: brachia a latere modice remota: manus sinistra, qualem supra demonstravi: dextra, quum iam incipiendum erit, paullum prolata ultra sinum gestu quam modestissimo, velut exspectans quando incipiendum sit. 160. Vitiosa enim sunt illa; intueri lacunaria, perfricare faciem, et quasi improbam facere: tendere confidentia vultum, aut, quo sit magis torvus, superciliis astringere: capillos a fronte contra naturam retroagere, ut sit horror ille terribilis: tum, id quod Graeci frequentissime faciunt, crebro digitorum labiorumque motu commentari, clare exscreare, pedem alterum longe proferre, partem togae sinistra tenere, stare diductum, vel rigidum, vel supinum, vel incurvum, vel humeris, ut luctaturi solent, ad occipitium ductis. 161. Prooemio frequentissime lenis convenit pronunciatio. Nihil enim est ad conciliandum gratius verecundia: non tamen semper. Neque enim uno modo dicuntur exordia, ut docui. Plerumque tamen et vox temperata, et gestus modestus, et sedens humero toga, et laterum lenis in utramque partem motus, eodem spectantibus oculis, decebit. 162. Narratio magis prolatam manum, amictum recidentem, gestum distinctum, vocem sermoni proximam, ac tantum acriorem, sonum simplicem frequentissime postulabit, in his duntaxat, *Q. enim Ligarius, quum esset in Africa nulla belli suspicio*, et, *A. Cluentius Habitus pater huiusce.* Aliud in eadem poscent affectus, vel concitati, *Nubit genero socrus*; vel flebiles, *Constituitur in foro Laodiceae spectaculum acerbum et miserum toti Asiae provinciae.* 163. Maxime varia et multiplex actio est probationum. Nam et proponere, partiri, interrogare, sermoni sunt proxima, et contradictionem sumere. Nam et

quoque diversa propositio est. Sed hanc tamen aliquando irridentes, aliquando imitantes pronunciamus. 164. Argumentatio plerumque agilior, et acrior, et instantior, consentientem orationi postulat etiam gestum, id est, fortem celeritatem. Instandum quibusdam in partibus, et densanda oratio. Egressiones fere et lenes, et dulces, et remissae, ut *raptus Proserpinae*, *Siciliae descriptio*, *Cn. Pompeii laus*. Neque enim mirum, minus habere contentionis ea, quae sunt extra quaestionem. 165. Mollior nonnunquam cum reprehensione diversae partis imitatio, *Videbar videre alios intrantes, alios autem exeuntes, quosdam ex vino vacillantes.* Ubi non dissidens a voce permittitur gestus quoque, in utramque partem tenera quaedam, sed intra manus tamen, et sine motu laterum, translatio. 166. Accendendi iudicis plures sunt gradus. Summus ille, et quo nullus est in oratore acutior: *Suscepto bello, Caesar, gesto iam etiam ex parte magna.* Praedixit enim, *Quantum potero voce contendam, ut populus hoc Romanus exaudiat.* Paullum inferior, et habens aliquid iam iucunditatis, *Quid enim tuus ille, Tubero, in acie Pharsalica gladius agebat?* 167. Plenius adhuc et lentius, ideoque dulcius, *In coetu vero populi Romani negotium publicum gerens.* Producenda omnia, trahendaeque tum vocales, aperiendaeque sunt fauces. Pleniore tamen haec canali fluunt, *Vos, Albani tumuli atque luci.* Iam cantici quiddam habent, sensimque resupina sunt: *Saxa atque solitudines voci respondent.* 168. Tales sunt illae inclinationes vocis, quas invicem Demosthenes atque Aeschines exprobrant, non ideo improbandae: quum enim uterque alteri obiiciat, palam est utrumque fecisse. Nam neque ille per Marathonis et Plataearum et Salaminis propugnatores recto sono iuravit, nec ille Thebas sermone deflevit. 169. Est his diversa vox, et

paene extra organum, cui Graeci nomen *amaritudinis* dederunt, supra modum ac paene naturam vocis humanae acerba: *Quin compescitis vocem istam, indicem stultitiae, testem paucitatis?* Sed id, quod excedere modum dixi, in illa parte prima est, *Quin compescitis*. 170. Epilogus, si enumerationem rerum habet, desiderat quandam concisorum continuationem; si ad concitandos iudices est accommodatus, aliquid ex iis, quae supra dixi; si placandos, inclinatam quandam lenitatem; si misericordia commovendos, flexum vocis, et flebilem suavitatem, qua praecipue franguntur animi, quaeque est maxime naturalis. Nam etiam orbos viduasque videas in ipsis funeribus canoro quodam modo proclamantes. 171. Hic etiam fusca illa vox, qualem Cicero fuisse in Antonio dicit, mire faciet: habet enim in se, quod imitamur. Duplex est tamen miseratio; altera cum invidia, qualis modo dicta de damnatione Philodami: altera cum deprecatione demissior. 172. Quare, etiamsi est in illis quoque cantus obscurior, *In coetu vero populi Romani;* non enim haec rixantis modo dixit: et, *Vos, Albani tumuli;* neque enim, quasi inclamaret aut testaretur, locutus est: tamen infinito magis illa flexa et circumducta sunt, *Me miserum, me infelicem;* et, *Quid respondebo liberis meis?* et, *Revocare tu me in patriam potuisti, Milo, per hos; ego te in eadem patria per eosdem retinere non potero?* Et quum bona C. Rabirii uno sestertio addicit, *O meum miserum acerbumque praeconium.* 173. Illa quoque mire facit in peroratione velut deficientis dolore et fatigatione confessio: ut pro eodem Milone, *Sed finis sit: neque enim prae lacrimis iam loqui possum:* Quae similem verbis habere debent etiam pronunciationem. 174. Possunt videri alia quoque huius partis atque officii, *reos excitare, pueros attollere, propinquos producere, vestes laniare:* sed suo

loco dicta sunt. Et quia in partibus causae talis est varietas, satis apparet, accommodandam sententiis ipsis pronunciationem, sicut ostendimus. Sed verbis quoque, quod novissime dixeram, non semper, sed aliquando. 175. An non haec, *misellus* et *pauperculus*, summissa atque contracta; *fortis* et *vehemens* et *latro*, erecta et concitata voce dicenda sunt? Accedit enim vis et proprietas rebus tali astipulatione: quae nisi assit, aliud vox, aliud animus ostendat. 176. Quid? quod eadem verba mutata pronunciatione indicant, affirmant, exprobrant, negant, mirantur, indignantur, interrogant, irrident, elevant? Aliter enim dicitur, *Tu mihi quodcunque hoc regni;* et, *Cantando tu illum?* et, *Tune ille Aeneas?* et, *Meque timoris Argue tu, Drance.* Et, ne morer, intra se quisque vel hoc, vel aliud, quod volet, per omnes affectus verset: verum esse, quod dicimus, sciet.

177. Unum iam his adiiciendum est, quum praecipue in actione spectetur decor, saepe aliud alios decere. Est enim latens quaedam in hoc ratio, et inenarrabilis: et ut vere hoc dictum est, *caput esse, decere quod facias;* ita idneque sine arte esse, neque totum arte tradi potest. 178. In quibusdam virtutes non habent gratiam, in quibusdam vitia ipsa delectant. Maximos actores comoediarum, Demetrium et Stratoclea, placere diversis virtutibus vidimus. Sed illud minus mirum, quod alter deos, et iuvenes, et bonos patres, servosque, et matronas, et graves anus optime, alter acres senes, callidos servos, parasitos, lenones, et omnia agitatiora melius. Fuit enim natura diversa. Nam vox quoque Demetrii iucundior, illius acrior erat. 179. Annotandae magis proprietates, quae transferri non poterant, manus iactare, et dulces exclamationes theatri causa producere, et ingrediendo ventum concipere veste, et

nonnunquam dextro latere facere gestus: quod neminem alium praeter Demetrium decuit: namque in haec omnia statura et mira specie adiuvabatur. 180. Illum cursus, et agilitas, et vel parum conveniens personae risus (quem non ignarus rationis populo dabat), et contracta etiam cervicula. Quicquid horum alter fecisset, foedissimum videretur. Quare norit se quisque, nec tantum ex communibus praeceptis, sed etiam ex natura sua capiat consilium formandae actionis. 181. Neque illud tamen est nefas, ut aliquem vel omnia vel plurima deceant. Huius quoque loci clausula sit eadem, necesse est, quae ceterorum est, regnare maxime modum. Non enim comoedum esse, sed oratorem volo. Quare neque in gestu persequemur omnes argutias, nec in loquendo distinctionibus, temporibus, affectionibus moleste utemur. 182. Ut si sit in scena dicendum,

Quid igitur faciam? nón eam, ne núnc quidem,
Quum arcéssor ultro? an pótius ita me cómparem,
Non pérpeti meretrícum contumélias?

Hic enim dubitationis moras, vocis flexus, varias manus, diversos nutus actor adhibebit. Aliud oratio sapit, nec vult nimium esse condita. Actione enim constat, non imitatione. 183. Quare non immerito reprehenditur pronunciatio et vultuosa, et gesticulationibus molesta, et vocis mutationibus resultans. Nec inutiliter ex Graecis veteres transtulerunt, quod ab iis sumptum Laenas Popilius posuit, esse *hanc inotiosam actionem*. 184. Optime igitur idem, qui omnia, Cicero praeceperat, quae supra ex oratore posui: quibus similia in Bruto de M. Antonio dicit. Sed iam recepta est actio paullo agitatior, et exigitur, et quibusdam partibus convenit: ita tamen temperanda, ne, dum actoris captamus elegantiam, perdamus viri boni et gravis auctoritatem.

M. FABII QUINTILIANI
DE
ORATORIA INSTITUTIONE
LIBER DUODECIMUS.

PROOEMIUM.

Ventum est ad partem operis destinati longe gravissimam. Cuius equidem onus si tantum opinione prima concipere potuissem, quanto me premi ferens sentio, maturius consuluissem vires meas. Sed initio pudor omittendi, quae promiseram, tenuit: mox, quanquam per singulas prope partes labor cresceret, ne perderem, quae iam effecta erant, per omnes difficultates animo me sustentavi. 2. Quare nunc quoque, licet maior quam unquam moles premat, tamen prospicienti finem mihi constitutum est vel deficere potius, quam desperare. Fefellit autem, quod initium a parvis ceperamus: mox, velut aura sollicitante provecti longius, dum tamen nota illa, et plerisque artium scriptoribus tractata praecipimus, nec adhuc a litore procul videbamur, et multos circa velut iisdem se ventis credere ausos habebamus. 3. Iam quum eloquendi rationem novissime repertam, paucissimisque tentatam ingressi sumus: rarus, qui tam procul a portu recessisset, reperiebatur. Postquam vero nobis ille, quem instituebamus, orator, a dicendi magistris dimissus, aut suo iam impetu fertur, aut maiora sibi auxilia ex ipsis sapientiae penetrali-

bus petit: quam in altum simus ablati, sentire coepimus. Nunc *coelum undique et undique pontus.* 4 Unum modo in illa immensa vastitate cernere videmur, M. Tullium, qui tamen ipse, quamvis tanta atque ita instructa nave hoc mare ingressus, contrahit vela, inhibetque remos, et de ipso demum genere dicendi, quo sit usurus perfectus orator, satis habet dicere. At nostra temeritas etiam mores ei conabitur dare, et assignabit officia. Ita nec antecedentem consequi possumus, et longius eundum est, ut res feret. Et probabilis tamen cupiditas honestorum, et velut tutioris audentiae est tentare, quibus paratior venia est.

I. Sit ergo nobis orator, quem constituimus, is, qui a M. Catone finitur, vir bonus, dicendi peritus; verum, id quod et ille posuit prius, et ipsa natura potius ac maius est, utique vir bonus. Id non eo tantum, quod, si vis illa dicendi malitiam instruxerit, nihil sit publicis privatisque rebus perniciosius eloquentia, nosque ipsi, qui pro virili parte conferre aliquid ad facultatem dicendi conati sumus, pessime mereamur de rebus humanis, si latroni comparamus haec arma, non militi. 2. Quid de nobis loquor? Rerum ipsa natura in eo, quod praecipue indulsisse homini videtur, quoque nos a ceteris animalibus separasse, non parens, sed noverca fuerit, si facultatem dicendi, sociam scelerum, adversam innocentiae, hostem veritatis invenit. Mutos enim nasci, et egere omni ratione, satius fuisset, quam providentiae munera in mutuam perniciem convertere. 3. Longius tendit hoc iudicium meum. Neque enim tantum id dico, eum, qui mihi sit orator, virum bonum esse oportere: sed ne futurum quidem oratorem, nisi virum bonum. Nam certe neque intelligentiam concesseris iis, qui, proposita honestorum ac turpium via, peiorem sequi malent, neque prudentiam, quum in gravissimas frequenter legum, semper vero malae

conscientiae, poenas a semet ipsis improvisa rerum exitu induantur. 4. Quodsi neminem malum esse, nisi stultum eundem, non modo a sapientibus dicitur, sed vulgo quoque semper est creditum: certe nón fiet unquam stultus orator. Adde quod ne studio quidem operis pulcherrimi vacare mens, nisi omnibus vitiis libera, potest: primum quod in eodem pectore nullum est honestorum turpiumque consortium, et cogitare optima simul ac deterrima non magis est unius animi, quam eiusdem hominis bonum esse ac malum: 5. tum illa quoque ex causa, quod mentem tantae rei intentam, vacare omnibus aliis, etiam culpa carentibus, curis oportet. Ita demum enim libera, ac tota, nulla distringente atque alio ducente causa, spectabit id solum, ad quod accingitur. 6. Quodsi agrorum nimia cura, et sollicitior rei familiaris diligentia, et venandi voluptas, et dati spectaculis dies, multum studiis auferunt: (huic enim rei perit tempus, quodcunque alteri datur) quid putamus facturas cupiditatem, avaritiam, invidiam? quarum impotentissimae cogitationes somnos etiam et illa per quietem visa perturbant. 7. Nihil est enim tam occupatum, tam multiforme, tot ac tam variis affectibus concisum atque laceratum, quam mala mens. Nam et quum insidiatur, spe, curis, labore distringitur; et iam, quum sceleris compos fuit, sollicitudine, poenitentia, poenarum omnium exspectatione torquetur. Quis inter haec literis, aut ulli bonae arti locus? Non hercle magis, quam frugibus in terra sentibus ac rubis occupata. 8. Age, non ad perferendos studiorum labores necessaria frugalitas? Quid igitur ex libidine ac luxuria spei? Non praecipue acuit ad cupiditatem literarum amor laudis? Num igitur malis esse laudem curae putamus? Iam hoc quis non videt, maximam partem orationis in tractatu aequi bonique consistere? Dicetne de his se-

cundum debitam rerum dignitatem malus atque iniquus? 9. Denique, ut maximam partem quaestionis eximam, demus, id quod nullo modo fieri potest, idem ingenii, studii, doctrinae, pessimo atque optimo viro: uter melior dicetur orator? Nimirum qui homo quoque melior. Non igitur unquam malus idem homo, et perfectus orator. 10. Non enim perfectum est quicquam, quo melius est aliud. Sed, ne more Socraticorum nobismet ipsi responsum finxisse videamur, sit aliquis adeo contra veritatem obstinatus, ut audeat dicere, eodem ingenio, studio, doctrina praeditum nihilo deteriorem futurum oratorem malum virum, quam bonum. Convincamus huius quoque amentiam. 11. Nam certe nemo dubitabit, omnem orationem id agere, ut iudici, quae proposita fuerint, vera et honesta videantur. Utrum igitur hoc facilius bonus vir persuadebit, an malus? Bonus quidem dicet saepius vera atque honesta. 12. Sed etiam si quando aliquo ductus officio (quod accidere, ut mox docebimus, potest) falso haec affirmare conabitur, maiore cum fide necesse est audiatur. At malis hominibus ex contemptu opinionis, et ignorantia recti, nonnunquam excidit ipsa simulatio. Inde immodeste proponunt, sine pudore affirmant. 13. Sequitur in iis, quae certum est effici non posse, deformis pertinacia, et irritus labor. Nam sicut in vita, in causis quoque, spes improbas habent. Frequenter autem accidit, ut his etiam vera dicentibus, fides desit, videaturque talis advocatus malae causae argumentum.

14. Nunc de iis dicendum est, quae mihi quasi conspiratione quadam vulgi reclamari videntur. Orator ergo Demosthenes non fuit? atqui malum virum accepimus. Non Cicero? atqui huius quoque mores multi reprehenderunt. Quid agam? Magna responsi invidia subeunda est: mitigandae sunt prius aures. 15. Mihi enim nec Demosthenes tam gravi morum

dignus videtur invidia, ut omnia, quae in eum ab inimicis congesta sunt, credam; quum et pulcherrima eius in republica consilia et finem vitae clarum legam. 16. Nec Marco Tullio defuisse video in ulla parte civis optimi voluntatem. Testimonio est actus nobilissime consulatus; integerrime provincia administrata; et repudiatus vigintiviratus; et civilibus bellis, quae in aetatem eius gravissima inciderunt, neque spe neque metu declinatus animus, quo minus optimis se partibus, id est, reipublicae, iungeret. 17. Parum fortis videtur quibusdam: quibus optime respondit ipse, *non se timidum in suscipiendis, sed in providendis periculis:* quod probavit morte quoque ipsa, quam praestantissimo suscepit animo. 18. Quodsi defuit his viris summa virtus: sic, quaerentibus, an oratores fuerint, respondebo, quomodo Stoici, si interrogentur, an sapiens Zeno, an Cleanthes, an Chrysippus, respondeant. Magnos quidem illos ac venerabiles, non tamen id, quod natura hominis summum habet, consecutos. 19. Nam et Pythagoras, non *sapientem* se, ut qui ante eum fuerunt, sed *studiosum sapientiae* vocari voluit. Ego tamen secundum communem loquendi consuetudinem saepe dixi, dicamque, perfectum oratorem esse Ciceronem; ut amicos et bonos viros et prudentissimos dicimus vulgo, quorum nihil nisi perfecte sapienti datur. Sed quum proprie et ad legem ipsam veritatis loquendum erit, eum quaeram oratorem, quem et ille quaerebat. 20. Quanquam enim stetisse ipsum in fastigio eloquentiae fateor, ac vix, quid adiici potuerit, invenio, fortasse inventurus, quod adhuc abscisurum putem fuisse (nam fere sic docti iudicaverunt, plurimum in eo virtutum, nonnihil fuisse vitiorum: et ipse se multa ex iuvenili abundantia coërcuisse testatur): tamen quando nec sapientis sibi nomen, minime sui contemptor, asseruit; et melius dicere, certe data lon-

giore vita, et tempore ad componendum securiore, potuisset: non maligne crediderim, defuisse ei summam illam, ad quam nemo propius accessit. 21. Et licebat, si aliter sentirem, fortius id liberiusque defendere. An vero M. Antonius *neminem a se visum eloquentem*, quod tanto minus erat, professus est; ipse etiam M. Tullius *quaerit adhuc eum*, et tantum imaginatur ac fingit: ego non audeam dicere, aliquid in hac, quae superest, aeternitate inveniri posse eo, quod fuerit, perfectius? 22. Transeo illos, qui Ciceroni ac Demostheni ne in eloquentia quidem satis tribuunt: quanquam neque ipsi Ciceroni Demosthenes videatur satis esse perfectus, quem *dormitare* interim dicit; nec Cicero Bruto Calvoque, qui certe compositionem illius etiam apud ipsum reprehendunt; nec Asinio utrique, qui vitia orationis eius etiam inimice pluribus locis insequuntur.

23. Concedamus sane, quod minime natura patitur, repertum esse aliquem malum virum, summe disertum: nihilo tamen minus oratorem eum negabo. Nam nec omnibus, qui fuerint manu prompti, viri fortis nomen concesserim, quia sine virtute intelligi non potest fortitudo. 24. An ei, qui ad defendendas causas advocatur, non est opus fide, quam nec cupiditas corrumpat, nec gratia avertat, nec metus frangat? sed proditorem, transfugam, praevaricatorem donabimus oratoris illo sacro nomine? Quodsi mediocribus etiam patronis convenit haec, quae vulgo dicitur, bonitas: cur non orator ille, qui nondum fuit, sed potest esse, tam sit moribus, quam dicendi virtute perfectus? 25. Non enim forensem quandam instituimus operam, nec mercenariam vocem, nec, ut asperioribus verbis parcamus, non inutilem sane litium advocatum, quem denique causidicum vulgo vocant; sed virum, quum ingenii natura praestantem, tum vero tot pulcherrimas artes penitus mente com-

plexum, datum tandem rebus humanis, qualem nulla antea vetustas cognoverit, singularem, perfectumque undique, optima sentientem, optimeque dicentem. 26. In hoc quota pars erit, quod aut innocentes tuebitur, aut improborum scelera compescet, aut in pecuniariis quaestionibus veritati contra calumniam aderit? Summus ille quidem in his quoque operibus fuerit, sed maioribus clarius elucebit, quum regenda senatus consilia, et popularis error ad meliora ducendus. 27. An non talem quendam videtur finxisse Virgilius, quem in seditione vulgi, iam faces et saxa iaculantis, moderatorem dedit?

Tum, pietate gravem ac meritis si forte virum quem
Conspexere, silent, arrectisque auribus astant.

Habemus igitur ante omnia *virum bonum*; post haec adiecit *dicendi peritum*.

Ille regit dictis animos, et pectora mulcet.

28. Quid? non in bellis quoque idem ille vir, quem instituimus, si sit ad proelium miles cohortandus, ex mediis sapientiae praeceptis orationem trahet? Nam quomodo pugnam ineuntibus, tot simul metus laboris, dolorum, postremo mortis ipsius exciderint, nisi in eorum locum pietas, et fortitudo, et honesti praesens imago successerit? 29. Quae certe melius persuadebit aliis, qui prius persuaserit sibi. Prodit enim se, quamlibet custodiatur, simulatio: nec unquam tanta fuerit eloquendi facultas, ut non titubet atque haereat, quoties ab animo verba dissentiunt. Vir autem malus aliud dicat necesse est, quam sentit. 30. Bonos nunquam honestus sermo deficiet, nunquam rerum optimarum (nam iidem etiam prudentes erunt) inventio: quae etiamsi lenociniis destituta sit, satis tamen natura sua ornatur: nec quicquam non diserte, quod honeste, dicitur. 31. Quare, iuventus, imo omnis aetas, (neque enim rectae voluntati serum est tempus ullum) totis mentibus huc tendamus, in hoc

elaboremus: forsan et consummare contingat. Nam si natura non prohibet et esse virum bonum, et esse dicendi peritum: cur non aliquis etiam unus utrumque consequi possit? cur autem non se quisque speret fore illum aliquem? 32. Ad quod si vires ingenii non suffecerint, tamen ad quem usque modum processerimus, meliores erimus ex utroque. Hoc certe prorsus eximatur animo, rerum pulcherrimam eloquentiam cum vitiis mentis posse misceri. Facultas dicendi, si in malos incidit, et ipsa iudicanda est malum: peiores enim illos facit, quibus contingit.

33. Videor mihi audire quosdam, (neque enim deerunt unquam, qui diserti esse, quam boni, malint) illa dicentes: Quid ergo tantum est artis in eloquentia? cur tu de coloribus, et difficilium causarum defensione, nonnihil etiam de confessione locutus es, nisi aliquando vis ac facultas dicendi expugnat ipsam veritatem? Bonus enim vir non agit nisi bonas causas, eas porro etiam sine doctrina satis per se tuetur veritas ipsa. 34. Quibus ego, quum de meo primum opere respondero, etiam pro boni viri officio, si quando eum ad defensionem nocentium ratio duxerit, satisfaciam.

Tractare enim, quomodo aut pro falsis, aut etiam pro iniustis aliquando dicatur, non est inutile, vel propter hoc solum, ut ea facilius et deprehendamus, et refellamus; quemadmodum remedia melius adhibebit, cui nota, quae nocent, fuerint. 35. Neque enim Academici, quum in utramque disseruerunt partem, non secundum alteram vivent: nec Carneades ille, qui Romae audiente Censorio Catone, non minoribus viribus contra iustitiam dicitur disseruisse, quam pridie pro iustitia dixerat, iniustus ipse vir fuit. Verum et virtus quid sit, adversa ei malitia detegit, et aequitas fit ex iniqui contemplatione manifestior, et plurima contrariis probantur. Debent ergo oratori

sic esse adversariorum nota consilia, ut hostium imperatori.

36. Verum et illud, quod prima propositione durum videtur, potest afferre ratio, ut vir bonus in defensione causae velit auferre aliquando iudici veritatem. Quod si quis a me proponi mirabitur, (quanquam non est haec mea proprie sententia, sed eorum, quos gravissimos sapientiae magistros aetas vetus credidit) sic iudicet, pleraque esse, quae non tam factis, quam causis eorum, vel honesta fiant, vel turpia. 37. Nam si hominem occidere, saepe virtus, liberos necare, nonnunquam pulcherrimum est; asperiora quaedam adhuc dictu, si communis utilitas exegerit, facere conceditur: ne hoc quidem nudum est intuendum, qualem causam vir bonus, sed etiam quare, et qua mente, defendat. 38. Ac primum concedant mihi omnes oportet, quod Stoicorum quoque asperrimi confitentur, facturum aliquando virum bonum, ut mendacium dicat, et quidem nonnunquam levioribus causis: ut in pueris aegrotantibus, utilitatis eorum gratia multa fingimus, multa non facturi promittimus: 39. nedum si ab homine occidendo grassator avertendus sit, aut hostis pro salute patriae fallendus: ut hoc, quod alias in servis quoque reprehendendum est, sit alias in ipso sapiente laudandum. Id si constiterit, multa iam video posse evenire, propter quae orator bene suscipiat tale causae genus, quale, remota ratione honesta, non recepisset. 40. Nec hoc dico, quia severiores sequi placet leges, pro patre, fratre, amico periclitantibus; tametsi non mediocris haesitatio est, hinc iustitiae proposita imagine, inde pietatis. Nihil dubii relinquamus. Sit aliquis insidiatus tyranno, atque ob id reus: utrumne salvum eum nolet is, qui a nobis finitur, orator? an, si tuendum susceperit, non tam falsis defendet, quam qui apud iudices malam causam tuetur? 41. Quid si

quaedam bene facta damnaturus est iudex, nisi ea non esse facta convicerimus: non vel hoc modo servabit orator non innocentem modo, sed etiam laudabilem civem? Quid si quaedam iusta natura, sed conditione temporum inutilia civitati sciemus: nonne utemur arte dicendi, bona quidem, sed malis artibus simili? 42. Ad hoc nemo dubitabit, quin, si nocentes mutari in bonam mentem aliquo modo possint, sicut posse interdum conceditur, salvos esse magis e republica sit, quam puniri. Si liqueat igitur oratori, futurum bonum virum, cui vera obiicientur, non id aget, ut salvus sit? 43. Da nunc, ut crimine manifesto prematur dux bonus, et sine quo vincere hostem civitas non possit: nonne ei communis utilitas oratorem advocabit? Certe Fabricius Cornelium Rufinum, et alioqui malum civem, et sibi inimicum, tamen, quia utilem sciebat ducem, imminente bello palam consulem suffragio suo fecit: idque admirantibus quibusdam respondit, *A cive se spoliari malle, quam ab hoste venire.* Ita, si fuisset orator, non defendisset eundem Rufinum vel manifesti peculatus reum? 44. Multà dici possunt similia, sed vel unum ex iis quodlibet sufficit. Non enim hoc agimus, ut istud illi, quem formamus, viro saepe sit faciendum: sed ut, si talis coëgerit ratio, sit tamen vera finitio, *oratorem esse virum bonum, dicendi peritum.* 45. Praecipere vero ac discere quomodo etiam probatione difficilia tractentur, necessarium est. Nam frequenter etiam optimae causae similes sunt malis, et innocens reus multis verisimilibus premitur: quo fit, ut eadem actionis ratione defendendus sit, qua, si nocens esset. Iam innumerabilia sunt bonis causis malisque communia, testes, literae, suspiciones, opiniones. Non aliter autem verisimilia, quam vera, et confirmantur et refelluntur. Quapropter, ut res feret, flectetur oratio, manente honesta voluntate.

II. Quando igitur orator est vir bonus, is autem citra virtutem intelligi non potest; virtus, etiamsi quosdam impetus ex natura sumit, tamen perficienda doctrina est: *mores* ante omnia oratori studiis erunt excolendi, atque omnis honesti iustique disciplina pertractanda, sine qua nemo nec vir bonus esse, neo dicendi peritus potest. 2. Nisi forte accedimus iis, qui natura constare mores, et nihil adiuvari disciplina putant: scilicet, ut ea quae manu fiunt, atque eorum etiam contemptissima, confiteantur egere doctoribus: virtutem vero, qua nihil homini, quo ad deos immortales propius accederet, datum est, obviam et illaboratam, tantum quia nati simus, habeamus. 3. Abstinens erit, qui id ipsum, quid sit abstinentia, ignoret? Et fortis, qui metus doloris, mortis, superstitionis, nulla ratione purgaverit? Et iustus, qui aequi bonique tractatum, qui leges, quae natura sunt omnibus datae, quaeque propriae populis et gentibus constitutae, nunquam eruditiore aliquo sermone tractarit? O quam istud parvum putant, quibus tam facile videtur! 4. Sed hoc transeo, de quo neminem, qui literas vel primis, ut aiunt, labris degustarit, dubitaturum puto.

Ad illud sequens praevertar, ne dicendi quidem satis peritum fore, qui non et naturae vim omnem penitus perspexerit, et mores praeceptis ac ratione formarit. 5. Neque enim frustra in tertio de Oratore libro L. Crassus cuncta, quae de aequo, iusto, vero, bono, deque iis, quae sunt contra posita, dicantur, propria esse oratoris affirmat: ac philosophos, quum ea dicendi viribus tuentur, uti rhetorum armis, non suis. Idem tamen confitetur, ea iam esse a philosophia petenda, videlicet quia magis haec illi videtur in possessione earum rerum fuisse. 6. Hinc etiam illud est, quod Cicero pluribus et libris et epistolis testatur, dicendi facultatem ex intimis sapientiae

fontibus fluere: ideoque aliquamdiu praeceptores eosdem fuisse morum atque dicendi. Quapropter haec exhortatio mea non eo pertinet, ut esse oratorem philosophum velim: quando non alia vitae secta longius a civilibus officiis, atque ab omni munere oratoris recessit. 7. Nam quis philosophorum aut in iudiciis frequens, aut clarus in concionibus fuit? Quis denique in ipsa, quam maxime plerique praecipiunt, reipublicae administratione versatus est? Atqui ego illum, quem instituo, Romanum quendam velim esse sapientem, qui non secretis disputationibus, sed rerum experimentis atque operibus, vere civilem virum exhibeat. 8. Sed quia deserta ab his, qui se ad eloquentiam contulerunt, studia sapientiae, non iam in actu suo atque in hac fori luce versantur, sed in porticus et gymnasia primum, mox in conventus scholarum recesserunt; id quod est oratori necessarium, nec a dicendi praeceptoribus traditur, ab iis petere nimirum necesse est, apud quos remansit, evolvendis penitus auctoribus, qui de virtute praecipiunt; ut oratoris vita cum scientia divinarum rerum sit humanarumque coniuncta. 9. Quae ipsae quanto maiores ac pulchriores viderentur, si illas ii docerent, qui etiam eloqui praestantissime possent! Utinamque sit tempus unquam, quo perfectus aliquis, qualem optamus, orator hanc artem superbo nomine et vitiis quorundam bona eius corrumpentium invisam, vindicet sibi, ac, velut rebus repetitis, in corpus eloquentiae adducat. 10. Quae quidem quum sit in tres divisa partes, naturalem, moralem, rationalem: qua tandem non est cum oratoris opere coniuncta?

Nam ut ordinem retro agamus, de ultima illa, quae tota versatur in verbis, nemo dubitaverit, si et proprietates vocis cuiusque nosse, et ambigua aperire, et perplexa discernere, et de falsis iudicare, et

colligere ac resolvere, quae velis, oratorum est. 11. Quanquam ea non tam est minute atque concise in actionibus utendum, quam in disputationibus: quia non docere modo, sed movere etiam ac delectare audientes debet orator: ad quod impetu quoque ac viribus et decore est opus: ut vis amnium maior est altis ripis, multoque gurgitis tractu fluentium, quam tenuis aquae, et obiectu lapillorum resultantis. 12. Et ut palaestrici doctores illos, quos *numeros* vocant, non idcirco discentibus tradunt, ut iis omnibus, quos didicerunt, in ipso luctandi certamine utantur, (plus enim pondere et firmitate et spiritu agitur) sed ut sit copia illa, ex qua unum aut alterum, cuius se occasio dederit, efficiant: 13. ita haec pars dialectica, sive illam dicere malumus *disputatricem*, ut est utilis saepe et finitionibus et comprehensionibus, et separandis, quae sunt differentia, et resolvenda ambiguitate, et distinguendo, dividendo, illiciendo, implicando: ita si totum sibi vindicaverit in foro certamen, obstabit melioribus, et sectas ad tenuitatem suam vires ipsa subtilitate consumet. 14. Itaque reperias, quosdam in disputando mire callidos, quum ab illa cavillatione discesserint, non magis sufficere in aliquo graviore actu, quam parva quaedam animalia, quae in angustiis mobilia, campo deprehenduntur.

15. Iam quidem pars illa moralis, quae dicitur *Ethice*, certe tota oratori est accommodata. Nam in tanta causarum (sicut superioribus libris diximus) varietate, quum alia coniectura quaerantur, alia finitionibus concludantur, alia iure summoveantur, vel transferantur, alia colligantur, vel ipsa inter se concurrant, vel in diversum ambiguitate ducantur: nulla fere dici potest, cuius non aliqua in parte tractatus aequi ac boni reperiatur. Plerasque vero esse quis nescit, quae totae in sola qualitate consistant? 16. In consiliis vero quae ratio suadendi est ab honesti

quaestione seposita? Quid illa etiam pars tertia, quae laudandi ac vituperandi officiis continetur? Nempe in tractatu recti pravique versatur. 17. An de iustitia, fortitudine, abstinentia, temperantia, pietate non plurima dicet orator? Sed ille vir bonus, qui haec non vocibus tantum sibi nota atque nominibus aurium tenus in usum linguae perceperit, sed qui virtutes ipsas mente complexus ita sentiat, nec in cogitando laborabit, sed, quod sciet, vere dicet. 18. Quum sit omnis generalis quaestio speciali potentior, quia universo pars continetur, non utique accedit parti, quod universum est: profecto nemo dubitabit, generales quaestiones in illo maxime studiorum more versatas. 19. Iam vero quum sint multa propriis brevibusque comprehensionibus finienda, unde etiam status causarum dicitur *finitivus:* nonne ad id quoque instrui ab iis, qui plus in hoc studii dederunt, oportet? Quid? non quaestio iuris omnis, aut verborum proprietate, aut aequi disputatione, aut voluntatis coniectura continetur? quorum pars ad rationalem, pars ad moralem tractatum redundat. 20. Ergo natura permixta est omnibus istis oratio, quae quidem oratio est vere. Nam ignara quidem huiusce doctrinae loquacitas erret necesse est, ut quae vel nullos, vel falsos duces habeat.

Pars vero naturalis, quum est ad exercitationem dicendi tanto ceteris uberior, quanto maiore spiritu de divinis rebus, quam humanis, loquendum est, tum illam etiam moralem, sine qua nulla esse, ut docuimus, oratio potest, totam complectitur. 21. Nam si regitur providentia mundus, administranda certe bonis viris erit respublica. Si divina nostris animis origo, tendendum ad virtutem: nec voluptatibus terreni corporis serviendum. An haec non frequenter tractabit orator? Iam de auguriis, responsis, religione denique omni, de quibus maxima saepe in se-

natu consilia versata sunt, non erit ei disserendum, si quidem, ut nobis placet, futurus est vir civilis idem? Quae denique intelligi saltem potest eloquentia hominis optima nescientis? 22. Haec si ratione manifesta non essent, exemplis tamen crederemus. Siquidem et Periclem, cuius eloquentiae, etiamsi nulla ad nos monumenta venerunt, vim tamen quandam incredibilem quum historici, tum etiam, liberrimum hominum genus, comici veteres tradunt, Anaxagorae physici constat auditorem fuisse: et Demosthenem, principem omnium Graeciae oratorum, dedisse operam Platoni. 23. Nam M. Tullius, non tantum se debere scholis rhetorum, quantum Academiae spatiis, frequenter ipse testatur. Neque se tanta in eo unquam fudisset ubertas, si ingenium suum consepto fori, non ipsius rerum naturae finibus terminasset.

Verum ex hoc alia mihi quaestio exoritur, quae secta conferre plurimum eloquentiae possit: quanquam ea non inter multas potest esse contentio. 24. Nam in primis nos Epicurus a se ipse dimittit, qui fugere omnem disciplinam navigatione quam velocissima iubet. Neque vero Aristippus, summum in voluptate corporis bonum ponens, ad hunc nos laborem hortatur. Pyrrhon quidem quas in hoc opere habere partes potest? cui iudices esse, apud quos verba faciat, et reum, pro quo loquatur, et senatum, in quo sit dicenda sententia, non liquebit. 25. Academiam quidam utilissimam credunt, quod mos in utramque partem disserendi ad exercitationem forensium causarum proxime accedat. Adiiciunt loco probationis, quod ea praestantissimos in eloquentia viros ediderit. Peripatetici studio quoque se quodam oratorio iactant. Nam theses dicere exercitationis gratia fere est ab iis institutum. Stoici, sicut copiam nitoremque eloquentiae fere praeceptoribus suis defuisse concedant necesse est, ita nullos aut probare acrius,

aut concludere subtilius contendunt. 26. Sed haec inter ipsos, qui velut sacramento rogati, vel etiam superstitione constricti, nefas ducunt a suscepta semel persuasione discedere.

Oratori vero nihil est necesse in cuiusquam iurare leges. 27. Maius enim est opus atque praestantius, ad quod ipse tendit, et cuius est velut candidatus, si quidem est futurus quum vitae, tum etiam eloquentiae laude perfectus. Quare in exemplum dicendi facundissimum quemque proponet sibi ad imitandum: moribus vero formandis quam honestissima praecepta, rectissimamque ad virtutem viam deliget. Exercitatione quidem utetur omni, sed tamen erit plurimus in maximis quibusque ac natura pulcherrimis. 28. Nam quae potest materia reperiri ad graviter copioseque dicendum magis abundans, quam de virtute, de republica, de providentia, de origine animorum, de amicitia? Haec sunt, quibus mens pariter atque oratio insurgant: *quae vere bona, quid mitiget metus, coërceat cupiditates, eximat nos opinionibus vulgi, animumque coelestem.*

29. Neque ea solum, quae talibus disciplinis continentur, sed magis etiam, quae sunt antiquitus dicta ac facta praeclare, et nosse, et animo semper agitare conveniet. Quae profecto nusquam plura maioraque, quam in nostrae civitatis monumentis reperientur. 30. An fortitudinem, iustitiam, fidem, continentiam, frugalitatem, contemptum doloris ac mortis, melius alii docebunt, quam Fabricii, Curii, Reguli, Decii, Mucii, aliique innumerabiles? Quantum enim Graeci praeceptis valent, tantum Romani, quod est maius, exemplis. 31. Tantumque non cognatis id e rebus admoneri sciet, qui non modo proximum tempus, lucemque praesentem intueri satis credat, sed omnem posteritatis memoriam, spatium vitae honestae, et curriculum laudis existimet. Hinc mihi ille iustitiae

haustus bibat, hinc sumptam libertatem in causis atque consiliis praestet. Neque erit perfectus orator, nisi qui honeste dicere et sciet, et audebit.

III. *Iuris* quoque *civilis* necessaria huic viro *scientia* est, et morum ac religionum eius reipublicae, quam capesset. Nam qualis esse suasor in consiliis publicis privatisve poterit, tot rerum, quibus praecipue civitas continetur, ignarus? Quo autem modo patronum se causarum non *falso* dixerit, qui, quod est in causis potentissimum, sit ab altero petiturus? paene non dissimilis iis, qui poëtarum scripta pronunciant. 2. Nam quodammodo mandata perferet, et ea, quae sibi a iudice credi postulaturus est, aliena fide dicet: et ipse litigantium auxiliator egebit auxilio. Quod ut fieri nonnunquam minore incommodo possit, quum domi praecepta et composita, et sicut cetera, quae in causa sunt, in discendo cognita ad iudicem perferet: quid fiet in iis quaestionibus, quae subito inter ipsas actiones nasci solent? non deformiter respectet, et inter subsellia minores advocatos interroget? 3. Potest autem satis diligenter accipere, quae tum audiet, quum ei dicenda sunt? aut fortiter affirmare, aut ingenue pro suis dicere? possit in actionibus: quid fiet in altercatione, ubi occurrendum continuo, nec libera ad discendum mora est? Quid? si forte peritus iuris ille non aderit? Quid, si quis non satis in ea re doctus, falsum aliquid subiecerit? Hoc enim est maximum ignorantiae malum, quod credit eum scire, qui moneat. 4. Neque ego sum nostri moris ignarus, oblitusve eorum, qui velut ad arculas sedent, et tela agentibus sumministrant: neque idem Graecos quoque nescio factitasse, unde nomen his *pragmaticorum* datum est. Sed loquor de oratore, qui non clamorem modo suum causis, sed omnia, quae profutura sunt, debet. 5. Itaque eum nec inutilem, si ad horam forte constiterit, neque in

testationibus faciendis esse imperitum velim. Quis enim potius praeparabit ea, quae, quum aget, esse in causa velit? Nisi forte imperatorem quis idoneum credit in proeliis quidem strenuum et fortem, et omnium, quae pugna poscit, artificem: sed neque delectus agere, nec copias contrahere atque instruere, nec prospicere commeatus, nec locum capere castris scientem: prius est enim certe parare bella, quam gerere. 6. Atqui simillimus huic sit advocatus, si plura, quae ad vincendum valent, aliis reliquerit: quum praesertim hoc, quod est maxime necessarium, nec tam sit arduum, quam procul intuentibus fortasse videatur. Namque omne ius, quod est *certum*, aut *scripto* aut *moribus* constat: *dubium* aequitatis regula examinandum est. 7. Quae scripta sunt, aut posita in more civitatis, nullam habent difficultatem: cognitionis sunt enim, non inventionis: at quae consultorum responsis explicantur, aut in verborum interpretatione sunt posita, aut in recti pravique discrimine. Vim cuiusque vocis intelligere, aut commune prudentium est, aut proprium oratoris: aequitas optimo cuique notissima. 8. Nos porro et bonum virum et prudentem in primis oratorem putamus, qui quum se ad id, quod est optimum natura, direxerit, non magnopere commovebitur, si quis ab eo consultus dissentiet; quum ipsis illis diversas inter se opiniones tueri concessum sit. Sed etiam si nosse, quid quisque senserit, volet, lectionis opus est: qua nihil est in studiis minus laboriosum. 9. Quodsi plerique, desperata facultate agendi, ad discendum ius declinaverunt; quam id scire facile est oratori, quod discunt, qui sua quoque confessione oratores esse non possunt? Verum et M. Cato quum in dicendo praestantissimus, tum iuris idem fuit peritissimus: et Scaevolae Servioque Sulpicio concessa est etiam facundiae virtus. 10. Et M. Tullius non modo inter agen-

dum nunquam est destitutus scientia iuris, sed etiam componere aliqua de eo coeperat: ut appareat, posse oratorem non discendo tantum iuri vacare, sed etiam docendo. 11. Verum ea, quae de moribus excolendis studioque iuris praecipimus, ne quis eo credat reprehendenda, quod multos cognovimus, qui taedio laboris, quem ferre tendentibus ad eloquentiam necesse est, confugerint ad haec deverticula desidiae. Quorum alii se ad album ac rubricas transtulerunt, et formularii, vel, ut Cicero ait, *leguleii quidam* esse maluerunt, tanquam utiliora eligentes ea, quorum solam facilitatem sequebantur: 12. alii pigritiae arrogantioris, qui subito fronte conficta, immissaque barba, veluti despexissent oratoria praecepta, paullum aliquid sederunt in scholis philosophantium, ut deinde in publico tristes, domi dissoluti, captarent auctoritatem contemptu ceterorum. Philosophia enim simulari potest, eloquentia non potest.

IV. In primis vero abundare debet orator *exemplorum copia*, quum veterum, tum etiam novorum: adeo ut non ea modo, quae conscripta sunt historiis, aut sermonibus velut per manus tradita, quaeque quotidie aguntur, debeat nosse; verum ne ea quidem, quae sunt a clarioribus poëtis ficta, negligere. 2. Nam illa quidem priora, aut testimoniorum, aut etiam iudicatorum obtinent locum: sed haec quoque aut vetustatis fide tuta sunt, aut ab hominibus magnis praeceptorum loco ficta creduntur. Sciat ergo quam plurima: unde etiam senibus auctoritas maior est, quod plura nosse et vidisse creduntur: quod Homerus frequentissime testatur. Sed non est exspectanda ultima aetas, quum studia praestent, ut, quantum ad cognitionem pertinet rerum, etiam praeteritis saeculis vixisse videamur.

V. Haec sunt, quae me redditurum promiseram, instrumenta, non artis, ut quidam putaverunt, sed

ipsius oratoris. Haec arma habere ad manum, horum scientia debet esse succinctus, accedente verborum figurarumque facili copia, et inventionis ratione, et disponendi usu, et memoriae firmitate, et actionis gratia. Sed plurimum ex his valet animi praestantia, quam nec metus frangat, nec acclamatio terreat, nec audientium auctoritas ultra debitam reverentiam tardet. 2. Nam ut abominanda sunt contraria his vitia, confidentiae, temeritatis, improbitatis, arrogantiae: ita citra constantiam, fiduciam, fortitudinem, nihil ars, nihil studium, nihil profectus ipse profuerit: ut si des arma timidis et imbellibus. Invitus mehercule dico, quoniam et aliter accipi potest, ipsam verecundiam, vitium quidem, sed amabile, et quae virtutes facillimè generet, esse inter adversa, multisque in causa fuisse, ut bona ingenii studiique in lucem non prolata, situ quodam secreti consumerentur. 3. Sciat autem, si quis haec forte minus adhuc peritus distinguendi vim cuiusque verbi, leget, non probitatem a me reprehendi, sed verecundiam, quae est timor quidam, reducens animum ab iis, quae facienda sunt; unde confusio, et coepti poenitentia, et subitum silentium. Quis porro dubitet vitiis ascribere affectum, propter quem facere honeste pudet? 4. Neque ego rursus nolo eum, qui sit dicturus, et sollicitum surgere, et colorem mutare, et periculum intelligere: quae si non accident, etiam simulanda erunt. Sed intellectus hic sit operis, non metus: moveamurque, non concidamus. Optima est autem emendatio verecundiae fiducia: et quamlibet imbecilla frons magna conscientia sustinetur.

5. Sunt et naturalia, ut supra dixi, quae tamen et cura iuvantur, instrumenta, vox, latus, decor: quae quidem tantum valent, ut frequenter famam ingenii faciant. Habuit oratores aetas nostra copiosiores: sed quum diceret, eminere inter aequales Trachalus

videbatur: ea corporis sublimitas erat, is ardor oculorum, frontis auctoritas, gestus praestantia, vox quidem non, ut Cicero desiderat, paene tragoedorum, sed super omnes quos ego quidem audierim tragoedos. 6. Certe quum in basilica Iulia diceret primo tribunali, quatuor autem iudicia, ut moris est, cogerentur, atque omnia clamoribus fremerent; et auditum eum et intellectum et, quod agentibus ceteris contumeliosissimum fuit, laudatum quoque ex quatuor tribunalibus memini. Sed hoc votum est et rara felicitas: quae si non assit, sane sufficiat ab iis, quibus quis dicit, audiri. Talis esse debet orator et haec scire.

VI. Agendi autem initium sine dubio secundum vires cuiusque sumendum est. Neque ego annos definiam: quum Demosthenem puerum admodum actiones pupillares habuisse manifestum sit; Calvus, Caesar, Pollio multum ante quaestoriam omnes aetatem gravissima iudicia susceperint; praetextatos egisse quosdam sit traditum; Caesar Augustus duodecim natus annos aviam pro rostris laudaverit. 2. Modus mihi videtur quidam tenendus, ut neque praepropere destringatur immatura frons, et quicquid est illud adhuc acerbum proferatur. Nam inde et contemptus operis innascitur, et fundamenta iaciuntur impudentiae, et, quod est ubique perniciosissimum, praevenit vires fiducia. 3. Nec rursus differendum est tirocinium in senectutem. Nam quotidie metus crescit, maiusque fit semper, quod ausuri sumus: et, dum deliberamus, quando incipiendum sit, incipere iam serum est. Quare fructum studiorum viridem et adhuc dulcem promi decet, dum et veniae spes est, et paratus favor, et audere non dedecet; et, si quid desit operi, supplet aetas; et, si qua sunt dicta iuveniliter, pro indole accipiuntur: 4. ut totus ille Ciceronis pro Sexto Roscio locus, *Quid enim tam commu-*

ne, quam spiritus vivis, terra mortuis, mare fluctuantibus, litus eiectis? Quae quum sex et viginti natus annos, summis audientium clamoribus dixerit, defervisse tempore, et annis liquata iam senior idem fatetur. Et hercule quantumlibet secreta studia contulerint, est tamen proprius quidam fori profectus, alia lux, alia veri discriminis facies; plusque, si separes, usus sine doctrina quam citra usum doctrina valeat. 5. Ideoque nonnulli senes in schola facti stupent novitate, quum in iudicia venerunt, et omnia suis exercitationibus similia desiderant. At illic et iudex tacet, et adversarius obstrepit, et nihil temere dictum perit: et, si quid tibi sumas, probandum est: et laboratam congestamque dierum ac noctium studio actionem aqua deficit: et omisso magna semper flandi tumore in quibusdam causis loquendum est: quod illi diserti minime sciunt. 6. Itaque nonnullos reperias, qui sibi eloquentiores videantur, quam ut causas agant. Ceterum illum, quem iuvenem tenerisque adhuc viribus nitentem in forum deduximus, et incipere a quam maxime facili ac favorabili causa velim, ferarum ut catuli molliore praeda saginantur: et non utique ab hoc initio continuare operam, et ingenio adhuc alendo callum inducere; sed iam scientem, quid sit pugna, et in quam rem studendum sit, refici atque renovari. 7. Sic et tirocinii metum, dum facilius est audere, transierit, nec audendi facilitatem usque ad contemptum operis adduxerit. Usus est hac ratione M. Tullius: et quum iam clarum meruisset inter patronos, qui tum erant, nomen, in Asiam navigavit, seque et aliis sine dubio eloquentiae ac sapientiae magistris, sed praecipue tamen Apollonio Moloni, quem Romae quoque audierat, Rhodi rursus formandum ac velut recoquendum dedit. Tum dignum operae pretium venit, quum inter se congruunt praecepta et experimenta.

VII. Quum satis in omni certamine virium fecerit, prima ei cura in suscipiendis causis erit: in quibus defendere quidem reos profecto quam facere vir bonus malet: non tamen ita nomen ipsum accusatoris horrebit, ut nullo neque publico neque privato duci possit officio, ut aliquem ad reddendam rationem vitae vocet. Nam et leges ipsae nihil valeant, nisi actoris idonea voce munitae: et si poenas scelerum expetere fas non est, prope est, ut scelera ipsa permissa sint: et licentiam malis dari, certe contra bonos est. 2. Quare neque sociorum querelas, nec amici vel propinqui necem, nec erupturas in rempublicam conspirationes inultas patietur orator: non poenae nocentium cupidus, sed emendandi vitia, corrigendique mores. Nam qui ratione traduci ad meliora non possunt, solo metu continentur. 3. Itaque ut accusatoriam vitam vivere et ad deferendos reos praemio duci, proximum latrocinio est: ita pestem intestinam propulsare, cum propugnatoribus patriae comparandum. Ideoque principes in republica viri non detrectaverunt hanc officii partem: creditique sunt etiam clari iuvenes obsidem reipublicae dare malorum civium accusationem, quia nec odisse improbos, nec simultates provocare, nisi ex fiducia bonae mentis videbantur. 4. Idque quum ab Hortensio, Lucullis, Sulpicio, Cicerone, Caesare, plurimis aliis, tum ab utroque Catone factum est: quorum alter appellatus est sapiens, alter nisi creditur fuisse, vix scio, cui reliquerit huius nominis locum. Neque defendet omnes orator, idemque portum illum eloquentiae suae salutarem non etiam piratis patefaciet, duceturque in advocationem maxime causa. 5. Quoniam tamen omnes, qui non improbe litigabunt, quorum certe bona pars est, sustinere non potest unus, aliquid et commendantium personis dabit, et ipsorum, qui iudicio decernent, ut optimi cuiusque vo-

luntate moveatur: namque hos et amicissimos habebit vir bonus. 6. Summovendum vero est utrumque ambitus genus, vel potentibus contra humiles venditandi operam suam; vel illud etiam iactantius, minores utique contra dignitatem attollendi. Non enim fortuna causas vel iustas vel improbas facit. Neque vero pudor obstet, quo minus susceptam, quum melior videretur, litem, cognita inter disceptandum iniquitate, dimittat, quum prius litigatori dixerit verum. 7. Nam et in hoc magnum, si aequi iudices sumus, beneficium est, ut non fallamus vana spe litigantem. Neque est dignus opera patroni, qui non utitur consilio. Et certe non convenit ei, quem oratorem esse volumus, iniusta tueri scientem. Nam si ex illis, quas supra diximus, causis falsum tuebitur, erit tamen honestum, quod ipse faciet.

8. *Gratisne* ei semper agendum sit, tractari potest. Quod ex prima statim fronte diiudicare, imprudentium est. Nam quis ignorat, quin id longe sit honestissimum, ac liberalibus disciplinis et illo quem exigimus animo dignissimum, non vendere operam, nec elevare tanti beneficii auctoritatem? quum pleraque hoc ipso possint videri vilia, quod pretium habent. 9. Caecis hoc, ut aiunt, satis clarum est: nec quisquam, qui sufficientia sibi (modica autem haec sunt) possidebit, hunc quaestum sine crimine sordidum fecerit. At si res familiaris amplius aliquid ad usus necessarios exiget, secundum omnium sapientium leges patietur sibi gratiam referri: quum et Socrati collatum sit ad victum; et Zeno, Cleanthes, Chrysippus mercedes a discipulis acceptaverint. 10. Neque enim video, quae iustior acquirendi ratio, quam ex honestissimo labore, et ab iis, de quibus optime meruerint, quique si nihil invicem praestent indigni fuerint defensione. Quod quidem non iustum modo, sed necessarium etiam est, quum ha

ipsa opera, tempusque omne alienis negotiis datum, facultatem aliter acquirendi recidant. 11. Sed tum quoque tenendus est modus: ac plurimum refert, et a quo accipiat, et quantum, et quousque. Paciscendi quidem ille piraticus mos, et ponentium periculis pretia procul abominanda negotiatio etiam a mediocriter improbis aberit: quum praesertim bonos homines bonasque causas tuenti non sit metuendus ingratus: quodsi futurus, malc tamen ille peccet. 12. Nihil ergo acquirere volet orator ultra quam satis erit: ac ne pauper quidem tanquam mercedem accipiet, sed mutua benevolentia utetur, quum sciat se tanto plus praestitisse. Non enim, quia venire hoc beneficium non oportet, perire oportet. Denique ut gratus sit, ad eum magis pertinet, qui debet.

VIII. Proxima *discendae causae* ratio, quod est orationis fundamentum. Neque enim quisquam tam ingenio tenui reperietur, qui, quum omnia, quae sunt in causa, diligenter cognoverit, ad docendum certe iudicem non sufficiat. Sed eius rei paucissimis cura est. 2. Nam ut taceam de negligentibus, quorum nihil refert, ubi litium cardo vertatur, dum sint, quae vel extra causam ex personis aut communi tractatu locorum occasionem clamandi largiantur: aliquos et ambitio pervertit, qui partim tanquam occupati, semperque aliud habentes, quod ante agendum sit, pridie ad se venire litigatorem, aut eodem matutino iubent, nonnunquam etiam inter ipsa subsellia didicisse se gloriantur; 3. partim iactantia ingenii, ut res cito accepisse videantur, tenere se et intelligere prius paene quam audiant mentiti, quum multa et diserte, summisque clamoribus, quae neque ad iudicem neque ad litigatorem pertineant, decantaverunt, bene sudantes beneque comitati per forum reducuntur. 4. Ne illas quidem tulerim delicias eorum, qui doceri amicos suos iubent: quanquam minus mali est,

si illi saltem recte discant, recteque doceant. Sed quis discet tam bene, quam patronus? Quomodo autem sequester ille, et media litium manus, et quidam interpres, impendet aequo animo laborem in alienas actiones, quum dicturis tanti suae non sint? 5. Pessimae vero consuetudinis, libellis esse contentum, quos componit aut litigator, qui confugit ad patronum, quia liti ipse non sufficit: aut aliquis ex eo genere advocatorum, qui se non posse agere confitentur, deinde faciunt id quod est in agendo difficillimum. Nam qui iudicare, quid dicendum, quid dissimulandum, quid declinandum, mutandumve, fingendum etiam sit, potest, cur non sit orator, quando, quod difficilius est, oratorem facit? 6. Hi porro non tantum nocerent, si omnia scriberent, uti gesta sunt. Nunc consilium et colores adiiciunt, et aliqua peiora veris: quae plerique quum acceperunt, mutare nefas habent, et velut themata in scholis posita custodiunt. Deinde deprehenduntur, et causam, quam discere ex suis litigatoribus noluerunt, ex adversariis discunt. 7. Liberum igitur demus ante omnia iis, quorum negotium erit, tempus ac locum: exhortemurque ultro, ut omnia quamlibet verbose et unde volent repetita ex tempore exponant. Non enim tam obest audire supervacua, quam ignorare necessaria. 8. Frequenter autem et vulnus et remedium in iis orator inveniet, quae litigatori in neutram partem habere momentum videbantur. Nec tanta sit acturo memoriae fiducia, ut subscribere audita pigeat.

Nec semel audisse sit satis: cogendus eadem iterum ac saepius dicere litigator, non solum quia effugere aliqua prima expositione potuerunt, praesertim hominem (quod saepe evenit) imperitum: sed etiam, ut sciamus, an eadem dicat. 9. Plurimi enim mentiuntur, et, tanquam non doceant causam, sed

agant, non ut cum patrono, sed ut cum iudice loquuntur. Quapropter nunquam satis credendum est, sed agitandus omnibus modis, et turbandus, et evocandus. 10. Nam ut medicis non apparentia modo vitia curanda sunt, sed etiam invenienda, quae latent, saepe ipsis ea, qui sanandi sunt, occulentibus: ita advocatus plura, quam ostenduntur, aspiciat. Nam quum satis in audiendo patientiae impenderit, in aliam rursus ei personam transeundum est, agendusque adversarius, proponendum quicquid omnino excogitari contra potest, quicquid recipit in eiusmodi disceptatione natura. Interrogandus quam infestissime, ac premendus. 11. Nam, dum omnia quaerimus, aliquando ad verum, ubi minime exspectavimus, pervenimus.

In summa, optimus est in discendo patronus incredulus. Promittit enim litigator omnia, testem populum, paratissimas consignationes, ipsum denique adversarium quaedam non negaturum. 12. Ideoque opus est intueri omne litis instrumentum: quod videre non est satis; perlegendum erit. Nam frequentissime aut non sunt omnino, quae promittebantur, aut minus continent, aut cum alio aliquo nocituro permixta sunt, aut nimia sunt et fidem hoc ipso detractura, quod non habent modum. 13. Denique linum ruptum aut turbata cera, aut sine agnitore signa frequenter invenies: quae, nisi domi excusseris, in foro inopinata decipient: plusque nocebunt destituta, quam non promissa nocuissent. Multa etiam, quae litigator nihil ad causam pertinere crediderit, patronus eruet, modo per omnes, quos tradidimus, argumentorum locos eat. 14. Quos ut circumspectare in agendo, et attentare singulos minime convenit, propter quas diximus causas; ita in discendo rimari necessarium est, quae personae, quae tempora, quae loca, instituta, instrumenta, ceteraque, ex

quibus non tantum illud, quod est artificiale probationis genus, colligi possit, sed qui metuendi testes, quomodo sint refellendi. Nam plurimum refert, invidia reus, an odio, an contemptu laboret: quorum fere pars prima superiores, proxima pares, tertia humiliores premit. 15. Sic causam perscrutatus, propositis ante oculos omnibus, quae prosint noceantve, tertiam deinceps personam induat iudicis, fingatque apud se agi causam, et, quod ipsum movisset de eadem re pronunciaturum, id potentissimum, apud quemcunque agetur, existimet. Sic eum raro fallet eventus, aut culpa iudicis erit.

IX. Quae sint in agendo servanda, toto fere opere exsecuti sumus: pauca tamen propria huius loci, quae non tam dicendi arte, quam officiis agentis continentur, attingam. Ante omnia, ne, quod plerisque accidit, ab utilitate eum causae praesentis cupido laudis abducat. 2. Nam ut gerentibus bella non semper exercitus per plana et amoena ducendus est, sed adeundi plerumque asperi colles, expugnandae civitates quamlibet praecisis impositae rupibus, aut operum mole difficiles: ita oratio gaudebit quidem occasione laetius decurrendi, et aequo congressa campo totas vires populariter explicabit: 3. at si iuris anfractus, aut eruendae veritatis latebras adire cogetur, non obequitabit, nec illis vibrantibus concitatisque sententiis velut missilibus utetur; sed operibus, et cuniculis, et insidiis, et occultis artibus rem geret. 4. Quae omnia non, dum fiunt, laudantur, sed quum facta sunt: unde etiam minus cupidis opinionis plus fructus venit. Nam quum illa dicendi vitiosa iactatio inter plausores suos detonuit, resurgit verae virtutis fortior fama: nec iudices, a quo sint moti, dissimulant; et doctis creditur; nec est orationis vera laus, nisi quum finita est. 5. Veteribus quidem etiam dissimulare eloquentiam fuit moris; idque M. Antonius

praecipit, quo plus dicentibus fidei, minusque suspectae advocatorum insidiae forent. Sed illa dissimulari, quae tum erat, potuit: nondum enim tantum dicendi lumen accesserat, ut etiam per obstantia erumperet. Quare artes quidem et consilia lateant, et quicquid, si deprehenditur, perit. Hactenus eloquentia secretum habet. 6. Verborum quidem delectus, gravitas sententiarum, figurarum elegantia, aut non sunt, aut apparent. Sed propter hoc ipsum ostendenda non sunt, quod apparent: ac si unum sit ex duobus eligendum, causa potius laudetur, quam patronus. Finem tamen hunc praestabit orator, ut videatur optimam causam optime egisse. Illud certum erit, neminem peius agere, quam qui displicente causa placet: necesse est enim, extra causam sit, quod placet. 7. Nec illo fastidio laborabit orator non agendi causas minores, tanquam infra eum sint, aut detractura sit opinioni minus liberalis materia. Nam et suscipiendi ratio iustissima est officium, et optandum etiam, ut amici quam minimas lites habeant: et abunde dixit bene, quisquis rei satisfecit.

8. At quidam etiam si forte susceperunt negotia paullo ad dicendum tenuiora, extrinsecus adductis ea rebus circumliniunt, ac, si defecerint alia, conviciis implent vacua causarum; si contingit, veris; si minus, fictis: modo sit materia ingenii, mereaturque clamorem dum dicitur. Quod ego adeo longe puto ab oratore perfecto, ut eum ne vera quidem obiecturum, nisi id causa exigit, credam. 9. Ea est enim prorsus *canina*, ut ait Appius, *eloquentia*, cognituram male dicendi subire: quod facientibus etiam male audiendi praesumenda patientia est. Nam et in ipsos fit impetus frequenter, qui egerunt, et certe petulantiam patroni litigator luit. Sed haec minora sunt ipso illo vitio animi: quod maledicus a malefico non distat, nisi occasione. 10. Turpis voluptas et

inhumana et nulli audientium bono grata a litigatoribus quidem frequenter exigitur, qui ultionem malunt, quam defensionem. Sed neque alia multa ad arbitrium eorum facienda sunt: hoc quidem quis hominum liberi modo sanguinis sustineat, petulans esse ad alterius arbitrium? 11. Atqui etiam in advocatos partis adversae libenter nonnulli invehuntur: quod, nisi si forte meruerunt, et inhumanum est respectu communium officiorum, et quum ipsi, qui dicit, inutile (nam idem iuris responsuris datur), tum causae contrarium, quia plane adversarii fiunt et inimici, et quantulumcunque eis virium est, contumelia augetur. 12. Super omnia perit illa, quae plurimum oratori et auctoritatis et fidei affert, modestia, si a viro bono in rabulam latratoremque convertitur, compositus non ad animum iudicis, sed ad stomachum litigatoris. 13. Frequenter etiam species libertatis deducere ad temeritatem solet, non causis modo, sed ipsis quoque, qui dixerunt, periculosam. Nec immerito Pericles solebat optare, ne quod sibi verbum in mentem veniret, quo populus offenderetur. Sed quod ille de populo, id ego de omnibus sentio, qui tantundem possunt nocere. Nam quae fortia, dum dicuntur, videbantur, stulta, quum laeserunt, vocantur.

14. Nunc quia varium fere propositum agentium fuit, et quorundam cura tarditatis, quorundam facilitas temeritatis crimine laboravit: quem credam fore in hoc oratoris modum, tradere non alienum videtur. 15. Afferet ad dicendum curae semper quantum plurimum poterit. Neque enim hoc solum negligentis, sed mali, et in suscepta causa perfidi ac proditoris est, peius agere, quam possit. Ideoque ne suscipiendae quidem sunt causae plures, quam quibus suffecturum se sciat. 16. Dicet scripta quam res patietur plurima, et, ut Demosthenes ait, si contin-

gat, et sculpta. Sed hoc aut primae actiones, aut quae in publicis iudiciis post interiectos dies dantur, permiserint: at quum protinus respondendum est, omnia parari non possunt; adeo ut paullo minus promptis etiam noceat scripsisse, si alia ex diverso, quam opinati fuerint, occurrerint. 17. Inviti enim recedunt a praeparatis, et tota actione respiciunt, requiruntque, num aliquid ex illis intervelli, atque ex tempore dicendis inseri possit: quod si fiat, non cohaeret, nec commissuris modo, ut in opere male iuncto, hiantibus, sed ipsa coloris inaequalitate detegitur. 18. Ita nec liber est impetus, nec cura contexta; et utrumque alteri obstat: illa enim, quae scripta sunt, retinent animum, non sequuntur. Itaque in his actionibus *omni*, ut agricolae dicunt, *pede standum est*. 19. Nam quum in propositione ac refutatione causa consistat, quae nostrae partis sunt, scripta esse possunt: quae etiam responsurum adversarium certum est, (est enim aliquando certum) pari cura refelluntur. Ad alia unum paratum afferre possumus, ut causam bene noverimus; alterum ibi sumere, ut dicentem adversarium diligenter audiamus. 20. Licet tamen praecogitare plura, et animum ad omnes casus componere: idque est tutius stilo, quo facilius et omittitur cogitatio, et transfertur. Sed sive in respondendo fuerit subito dicendum, sive quae alia exegerit ratio, nunquam oppressum se ac deprehensum credet orator, cui disciplina et studium et exercitatio dederit vires etiam facilitatis: 21. quemque armatum semper, ac velut in procinctu stantem, non magis unquam in causis oratio, quam in rebus quotidianis ac domesticis sermo deficiet; nec se unquam propter hoc oneri subtrahet; modo sit causae discendae tempus: nam cetera semper sciet.

X. Superest, ut dicam *de genere orationis*. Hic erat propositus a nobis in divisione prima locus ter-

tius: nam ita promiseram, me de arte, de artifice, de opere dicturum. Quum sit autem rhetorices atque oratoris opus oratio, pluresque eius formae, sicut ostendam; in omnibus his et ars est et artifex: plurimum tamen invicem differunt; nec solum specie, ut signum signo, et tabula tabulae, et actio actioni; sed genere ipso, ut Graecis Tuscanicae statuae, ut Asianus eloquens Attico. 2. Suos autem haec operum genera, quae dico, ut auctores, sic etiam amatores habent: atque ideo nondum est perfectus orator, ac nescio an ars ulla, non solum quia aliud in alio magis eminet, sed quod non una omnibus forma placuit, partim conditione vel temporum vel locorum, partim iudicio cuiusque atque proposito. 3. Primi, quorum quidem opera non vetustatis modo gratia visenda sunt, clari pictores fuisse dicuntur Polygnotus atque Aglaophon, quorum simplex color tam sui studiosos adhuc habet, ut illa prope rudia, ac velut futurae mox artis primordia maximis, qui post eos exstiterunt, auctoribus praeferant, proprio quodam intelligendi, ut mea opinio fert, ambitu. 4. Post Zeuxis atque Parrhasius non multum aetate distantes, circa Peloponnesia ambo tempora, (nam cum Parrhasio sermo Socratis apud Xenophontem invenitur,) plurimum arti addiderunt. Quorum prior luminum umbrarumque invenisse rationem, secundus examinasse subtilius lineas traditur. 5. Nam Zeuxis plus membris corporis dedit, id amplius atque augustius ratus, atque, ut existimant, Homerum secutus, cui validissima quaeque forma etiam in feminis placet. Ille vero ita circumscripsit omnia, ut eum *legum latorem* vocent, quia deorum atque heroum effigies, quales ab eo sunt traditae, ceteri, tanquam ita necesse sit, sequuntur. 6. Floruit autem circa Philippum et usque ad successores Alexandri pictura praecipue, sed diversis virtutibus. Nam cura Protogenes,

ratione Pamphilus ac Melanthius, facilitate Antiphilus, concipiendis visionibus, quas φαντασίας vocant, Theon Samius, ingenio et gratia, quam in se ipse maxime iactat, Apelles est praestantissimus. Euphranorem admirandum facit, quod et ceteris optimis studiis inter praecipuos, et pingendi fingendique idem mirus artifex fuit. 7. Similis in statuis differentia. Nam duriora, et Tuscanicis proxima Callon atque Hegesias, iam minus rigida Calamis, molliora adhuc supra dictis Myron fecit. Diligentia ac decor in Polycleto supra ceteros; cui quanquam a plerisque tribuitur palma, tamen, ne nihil detrahatur, deesse pondus putant. 8. Nam ut humanae formae decorem addiderit supra verum, ita non explevisse deorum auctoritatem videtur. Quin aetatem quoque graviorem dicitur refugisse, nihil ausus ultra leves genas. At quae Polycleto defuerunt, Phidiae atque Alcameni dantur. 9. Phidias tamen diis quam hominibus efficiendis melior artifex creditur, in ebore vero longe citra aemulum, vel si nihil nisi Minervam Athenis, aut Olympium in Elide Iovem, fecisset: cuius pulchritudo adiecisse aliquid etiam receptae religioni videtur; adeo maiestas operis deum aequavit. Ad veritatem Lysippum ac Praxitelem accessisse optime affirmant. Nam Demetrius tanquam nimius in ea reprehenditur, et fuit similitudinis quam pulchritudinis amantior.

10. In oratione vero si species intueri velis, totidem paene reperias ingeniorum, quot corporum, formas. Sed fuere quaedam genera dicendi conditione temporum horridiora, alioqui magnam iam ingenii vim prae se ferentia. Hinc sint Laelii, Africani, Catones etiam Gracchique, quos tu licet Polygnotos vel Callonas appelles. Mediam illam formam teneant L. Crassus, Q. Hortensius. 11. Tum deinde efflorescat non multum inter se distantium tempore

oratorum ingens proventus. Hic vim Caesaris, indolem Caelii, subtilitatem Calidii, diligentiam Pollionis, dignitatem Messallae, sanctitatem Calvi, gravitatem Bruti, acumen Sulpicii, acerbitatem Cassii reperiemus. In iis etiam, quos ipsi vidimus, copiam Senecae, vires Africani, maturitatem Afri, iucunditatem Crispi, sonum Trachali, elegantiam Secundi.

12. At M. Tullium, non illum habemus Euphranorem circa plurium artium species praestantem, sed in omnibus, quae in quoque laudantur, eminentissimum. Quem tamen et suorum homines temporum incessere audebant ut tumidiorem, et Asianum, et redundantem, et in repetitionibus nimium, et in salibus aliquando frigidum, et in compositione fractum, exsultantem, ac paene, quod procul absit, viro molliorem. 13. Postea vero quam triumvirali proscriptione consumptus est, passim, qui oderant, qui invidebant, qui aemulabantur, adulatores etiam praesentis potentiae, non responsurum invaserunt. Ille tamen, qui ieiunus a quibusdam atque aridus habetur, non aliter ab ipsis inimicis male audire, quam nimiis floribus et ingenii affluentia, potuit. Falsum utrumque, sed tamen illa mentiendi propior occasio. 14. Praecipue vero presserunt eum, qui videri Atticorum imitatores concupierant. Haec manus, quasi quibusdam sacris initiata, ut alienigenam parum studiosum devinctumque illis legibus insequebatur: unde nunc quoque aridi, et exsucci, et exsangues. 15. Hi sunt enim, qui suae imbecillitati sanitatis appellationem, quae est maxime contraria, obtendunt; qui quia clariorem vim eloquentiae, velut solem, ferre non possunt, umbra magni nominis delitescunt. Quibus quia multa, et pluribus locis Cicero ipse respondit, tutior mihi de hoc disserenti brevitas erit.

16. Et antiqua quidem illa divisio inter *Atticos* atque *Asianos* fuit: quum hi pressi et integri, contra inflati illi et inanes haberentur; in his nihil superflueret, illis iudicium maxime ac modus deesset. Quod quidam, quorum et Santra est, hoc putant accidisse, quod, paullatim sermone Graeco in proximas Asiae civitates influente, nondum satis periti loquendi facundiam concupierint: ideoque ea, quae proprie signari poterant, circuitu coeperint enunciare, ac deinde perseverarint. 17. Mihi autem orationis differentiam fecisse et dicentium et audientium naturae videntur: quod Attici, limati quidam et emuncti, nihil inane aut redundans ferebant; Asiana gens, tumidior alioqui atque iactantior, vaniore etiam dicendi gloria inflata est. 18. Tertium mox, qui haec dividebant, adiecerunt *genus Rhodium*: quod velut medium esse atque ex utroque mixtum volunt. Neque enim Attice pressi, neque Asiane sunt abundantes; ut aliquid habere videantur gentis, aliquid auctoris. 19. Aeschines enim, qui hunc exsilio delegerat locum, intulit eo studia Athenarum: quae, velut sata quaedam coelo terraque degenerant, saporem illum Atticum peregrino miscuerunt. Lenti ergo quidam ac remissi, non sine pondere tamen, neque fontibus puris, neque torrentibus turbidis, sed lenibus stagnis similes habentur.

20. Nemo igitur dubitaverit, longe esse optimum genus Atticorum. In quo ut est aliquid inter ipsos commune, id est iudicium acre tersumque: ita ingeniorum plurimae formae. 21. Quapropter mihi falli multum videntur, qui solos esse Atticos credunt tenues, et lucidos, et significantes, et quadam eloquentiae frugalitate contentos, ac semper manum intra pallium continentes. Nam quis erit hic Atticus? Sit Lysias: hunc enim amplectuntur amatores istius nominis modum. Non igitur iam usque ad Coc-

cum et Andocidem remittemur? 22. Interrogare tamen velim, an Isocrates Attice dixerit. Nihil enim tam est Lysiae diversum. Negabunt. At eius schola principes oratorum dedit. Quaeratur similius aliquid. Hyperides Atticus? Certe. At plus indulsit voluptati. Transeo plurimos, Lycurgum, Aristogitona, et his priores, Isaeum, Antiphontem: quos, ut homines inter se genere similes, differentes dixeris specie. 23. Quid ille, cuius modo fecimus mentionem, Aeschines? nonne his latior, et audentior, et excelsior? Quid denique Demosthenes? non cunctos illos tenues et circumspectos, vi, sublimitate, impetu, cultu, compositione superavit? non insurgit locis? non figuris gaudet? non translationibus nitet? non oratione ficta dat tacentibus vocem? 24. non illud iusiurandum per caesos in Marathone ac Salamine propugnatores reipublicae, satis manifesto docet, praeceptorem eius Platonem fuisse? quem ipsum num Asianum appellabimus, plerumque instinctis divino spiritu vatibus comparandum? Quid Pericles? similemne credimus Lysiacae gracilitati, quem fulminibus et coelesti fragori comparant Comici, dum illi conviciantur? 25. Quid est igitur, cur in iis demum, qui tenui venula per calculos fluunt, Atticum saporem putent? ibi demum thymum redolere dicant? Quos ego existimo, si quod in his finibus uberius invenerint solum, fertilioremve segetem, negaturos Atticam esse, quod plus, quam acceperit, seminis reddat; quia hanc eius terrae fidem Menander eludit. 26. Ita nunc si quis ad eas Demosthenis virtutes, quas ille summus orator habuit, tamen quae defuisse ei, sive ipsius natura, seu lege civitatis videntur, adiecerit, ut affectus concitatius moveat, audiam dicentem, *Non fecit hoc Demosthenes?* et si quid exierit numeris aptius; fortasse non possit; sed tamen si quid exierit, non erit Atticum? Melius

de hoc nomine sentiant, credantque *Attice dicere esse optime dicere.* 27. Atque in hac tamen opinione perseverantes Graecos magis tulerim.

Latina mihi *facundia*, ut inventione, dispositione, consilio, ceteris huius generis artibus similis Graecae, ac prorsus discipula eius videtur; ita circa rationem *eloquendi* vix habere imitationis locum. Namque est ipsis statim sonis durior: quando et iucundissimas ex Graecis literas non habemus, vocalem alteram, alteram consonantem, quibus nullae apud eos dulcius spirant: quas mutuari solemus, quoties illorum nominibus utimur. 28. Quod quum contingit, nescio quomodo hilarior protinus renidet oratio, ut in *Ephyris* et *Zephyris.* Quae si nostris literis scribantur, surdum quiddam et barbarum efficient, et velut in locum earum succedent tristes et horridae, quibus Graecia caret. 29. Nam et illa, quae est sexta nostrarum, paene non humana voce, vel omnino non voce potius, inter discrimina dentium efflanda est: quae, etiam quum vocalem proxima accipit quassa quodammodo, utique quoties aliquam consonantem frangit, ut in hoc ipso *frangit*, multo fit horridior. *Aeolicae* quoque literae, qua *servum cervum*que dicimus, etiamsi forma a nobis repudiata est, vis tamen nos ipsa persequitur. 30. Duras et illa syllabas facit, quae ad coniungendas demum subiectas sibi vocales est utilis, alias supervacua; ut *equos* hac et *equum* scribimus; quum etiam ipsae hae vocales duae efficiant sonum, qualis apud Graecos nullus est, ideoque scribi illorum literis non potest. 31. Quid? quod pleraque nos illa, quasi mugiente, litera cludimus *M*, qua nullum Graece verbum cadit: at illi *ny*, iucundam, et in fine praecipue quasi tinnientem illius loco ponunt, quae est apud nos rarissima in clausulis. 32. Quid? quod syllabae nostrae in *B* literam et *D* innituntur adeo aspere, ut plerique

non antiquissimorum quidem, sed tamen veterum, mollire tentaverint, non solum *aversa* pro *abversis* dicendo, sed et in praepositione *B* literae absonam et ipsam *S* subiiciendo. 33. Sed accentus quoque, quum rigore quodam, tum similitudine ipsa, minus suaves habemus; quia ultima syllaba nec acuta unquam excitatur, nec flexa circumducitur, sed in gravem, vel duas graves cadit semper. Itaque tanto est sermo Graecus Latino iucundior, ut nostri poëtae, quoties dulce carmen esse voluerint, illorum id nominibus exornent. 34. His illa potentiora, quod res plurimae carent appellationibus, ut eas necesse sit transferre, aut circumire: etiam in iis, quae denominata sunt, summa paupertas in eadem nós frequentissime revolvit: at illis non verborum modo, sed linguarum etiam inter se differentium copia est.

35. Quare qui a Latinis exiget illam gratiam sermonis Attici, det mihi in eloquendo eandem iucunditatem, et parem copiam. Quod si negatum est, sententias aptabimus iis vocibus, quas habemus, nec rerum nimiam tenuitatem, ut non dicam pinguioribus, fortioribus certe verbis miscebimus, ne virtus utraque pereat ipsa confusione. 36. Nam quo minus adiuvat sermo, rerum inventione pugnandum est. Sensus sublimes variique eruantur. Permovendi omnes affectus erunt, oratio translationum nitore illuminanda. Non possumus esse tam graciles: simus fortiores. Subtilitate vincimur: valeamus pondere. Proprietas penes illos est certior: copia vincamus. 37. Ingenia Graecorum, etiam minora, suos portus habent: nos plerumque maioribus velis moveamur, validior spiritus nostros sinus tendat. Non tamen alto semper feremur: nam et litora interim sequenda sunt. Illis facilis per quaelibet vada accessus: ego aliquid, non multo tamen, altius, in quo mea cymba non sidat, inveniam. 38. Neque

enim, si tenuiora haec ac pressiora Graeci melius, in eoque vincimur solo, et ideo in comoediis non contendimus, prorsus tamen omittenda pars haec orationis; sed exigenda ut optime possumus: possumus autem rerum et modo et iudicio esse similes: verborum gratia, quam in ipsis non habemus, extrinsecus condienda est. 39. Annon in privatis et acutus, et non asper, et non indistinctus, et non supra modum elatus M. Tullius? non in M. Calidio insignis haec virtus? non Scipio, Laelius, Cato in eloquendo velut Attici Romanorum fuerunt? Qui porro non satis est, quo nihil esse melius potest?

40. Ad hoc quidam nullam esse naturalem putant eloquentiam, nisi quae sit quotidiano sermoni simillima, quo cum amicis, coniugibus, liberis, servis loquamur, contento promere animi voluntatem, nihilque arcessiti et elaborati requirente: quicquid huc sit adiectum, id esse affectationis, et ambitiosae in loquendo iactantiae, remotum a veritate, fictumque ipsorum gratia verborum, quibus solum naturâ sit officium attributum, servire sensibus: 41. sicut athletarum corpora etiamsi validiora fiant exercitatione, et lege quadam ciborum, non tamen esse naturalia, atque ab illa specie, quae sit concessa hominibus, abhorrere. Quid enim, inquiunt, attinet circuitu res ostendere et translationibus, id est, aut pluribus aut alienis verbis, quum sua cuique sint assignata nomina? 42. Denique antiquissimum quemque maxime secundum naturam dixisse contendunt: mox poëtis similiores exstitisse, etiamsi parcius, simili tamen ratione, falsa et impropria virtutes ducentes. Qua in disputatione nonnihil veri est, ideoque non tam procul, quam fit a quibusdam, recedendum a propriis atque communibus. 43. Si quis tamen, ut in loco dixi compositionis, ad necessaria, quibus nihil minus est, aliquid melius adiecerit, non erit hac

calumnia reprehendendus. Nam mihi aliam quandam videtur habere naturam sermo vulgaris, aliam viri eloquentis oratio: cui si res modo indicare satis esset, nihil ultra verborum proprietatem elaboraret: sed quum debeat delectare, movere, in plurimas animum audientis species impellere, utetur his quoque adiutoriis, quae sunt ab eadem nobis concessa natura. 44. Nam et lacertos exercitatione constringere, et augere vires, et colorem trahere, naturale est. Ideoque in omnibus gentibus alius alio facundior habetur, et in eloquendo dulcis magis. Quod si non eveniret, omnes pares essent, et idem omnes deceret; at loquuntur, et servant personarum discrimen. Ita quo quisque plus efficit dicendo, hoc magis secundum naturam eloquentiae dicit. 45. Quapropter ne illis quidem nimium repugno, qui dandum putant nonnihil etiam temporibus atque auribus nitidius aliquid atque affectatius postulantibus. Itaque non solum ad priores Catone Gracchisque, sed ne ad hos quidem ipsos oratorem alligandum puto. Atque id fecisse M. Tullium video, ut quum omnia utilitati, tum partem quandam delectationi daret: quum et ipsam se rem agere diceret, ageret autem maxime litigatoris. Nam hoc ipso proderat, quod placebat. 46. Ad cuius voluptates nihil equidem quod addi possit invenio, nisi ut sensus nos quidem dicamus plures. Neque enim fieri potest salva tractatione causae et dicendi auctoritate, si non crebra haec lumina et continua fuerint et invicem offecerint. 47. Sed me hactenus cedentem nemo insequatur ultra: do tempori, ne hirta toga sit; non serica; ne intonsum caput; non in gradus atque annulos comptum: cum eo quod, si non ad luxuriam ac libidinem referas, eadem speciosiora quoque sint, quae honestiora. 48. Ceterum hoc, quod vulgo *sententias* vocamus, quod veteribus, praecipueque Graecis in

usu non fuit (apud Ciceronem enim invenio), dum rem contineant, et copia non redundent, et ad victoriam spectent, quis utile neget? Feriunt animum, et uno ictu frequenter impellunt, et ipsa brevitate magis haerent, et delectatione persuadent.

49. At sunt qui haec excitatiora lumina, etiamsi dicere permittant, a componendis tamen orationibus excludenda arbitrentur. Quocirca mihi ne hic quidem locus intactus est omittendus, quod plures eruditorum aliam esse dicendi rationem, aliam scribendi putaverunt: ideoque in agendo clarissimos quosdam nihil posteritati mansurisque mox literis reliquisse, ut Periclem, ut Demaden: rursus alios ad componendum optimos, actionibus idoneos non fuisse, ut Isocratem: 50. praeterea in agendo plus impetum posse plerumque, et petitas vel paulo licentius voluptates; commovendos enim esse ducendosque animos imperitorum: at quod libris dedicatur et in exemplum editur, tersum ac limatum et ad legem ac regulam compositum esse oportere, quia veniat in manus doctorum, et iudices artis habeat artifices. 51. Quin illi subtiles, ut similes ac multos persuaserunt magistri, παράδειγμα dicendo, ἐνθύμημα scribendo esse aptius, tradiderunt. Mihi unum atque idem videtur *bene dicere, ac bene scribere*; neque aliud esse oratio scripta, quam monumentum actionis habitae. Itaque nullas non, ut opinor, debet habere, virtutes dico, non vitia. Nam imperitis placere aliquando quae vitiosa sunt, scio. 52. Quo different igitur? Quodsi mihi des consilium iudicum sapientum, perquam multa recidam ex orationibus non Ciceronis modo, sed etiam eius, qui est strictior multo, Demosthenis. Neque enim affectus omnino movendi erunt, nec aures delectatione mulcendae, quum etiam procemia supervacua esse apud tales Aristoteles existimet: non enim trahentur his illi

sapientes: proprie et significanter rem iudicare, probationes colligere, satis est. 53. Quum vero iudex detur aut populus, aut ex populo, laturique sententiam indocti saepius, atque interim rustici: omnia, quae ad obtinendum quod intendimus prodesse credemus, adhibenda sunt; eaque et quum dicimus, promenda, et quum scribimus, ut doceamus quomodo dici oporteat. 54. An Demosthenes male sic egisset ut scripsit, aut Cicero? aut eos praestantissimos oratores alio quam scriptis cognoscimus? Melius egerunt igitur, an peius? Nam si peius, sic potius oportuit dici, ut scripserunt: si melius, sic oportuit scribi, ut dixerunt. 55. Quid ergo? Semper sic aget orator, ut scribet? Si licebit, semper. Quodsi impediant brevitate tempora a iudice data, multum ex eo quod potuit dici, recidetur; editio habebit omnia. Quae autem secundum naturam iudicantium dicta sunt, non ita posteris tradentur, ne videantur propositi fuisse, non temporis. 56. Nam id quoque plurimum refert, quomodo audire iudex velit: atque eius vultus saepe ipse rector est dicentis, ut Cicero praecipit. Ideoque instandum iis, quae placere intellexeris, resiliendum ab iis, quae non recipientur. Sermo ipse, qui facile iudicem doceat, optandus. Nec id mirum sit, quum etiam testium personis aliqua mutentur. 57. Prudenter enim, qui quum interrogasset rusticum testem, *an Amphionem nosset*, negante eo, detraxit aspirationem, breviavitque secundam eius nominis syllabam, et ille eum sic optime norat. Huiusmodi casus efficiunt, ut aliquando dicatur aliter quam scribitur; quum dicere, quomodo scribendum est, non licet.

58. Altera est divisio, quae in tres partes et ipsa discedit, qua discerni posse etiam recte dicendi genera inter se videntur. Namque unum *subtile*, quod ἰσχνὸν vocant: alterum *grande* atque *robustum*, quod

ἁδρὸν constituunt: tertium alii *medium* ex duobus, alii *floridum* (namque id ἀνθηρὸν appellant) addiderunt. 59. Quorum tamen ea fere ratio est, ut primum *docendi*, secundum *movendi*, tertium illud utrocunque nomine *delectandi* sive aliud *interconciliandi* praestare videatur officium; in docendo autem *acumen*, in conciliando *lenitas*, in movendo gravitas videatur. Itaque illo subtili praecipue ratio narrandi probandique consistet; sed quod etiam detractis ceteris virtutibus, suo genere plenum. 60. Medius hic modus et translationibus crebrior et figuris erit iucundior, egressionibus amoenus, compositione aptus, sententiis dulcis, lenior tamen, ut amnis lucidus quidam et virentibus utrinque silvis inumbratus. 61. At ille, qui saxa devolvat et *pontem indignetur* et ripas sibi faciat, multus et torrens iudicem vel nitentem contra feret, cogetque ire qua rapit. Hic orator et defunctos excitabit, ut Appium Caecum: apud hunc et patria ipsa exclamabit, aliquandoque Ciceronem in oratione contra Catilinam in senatu alloquetur. 62. Hic et amplificationibus extollet orationem, et in superlationem quoque erigetur. *Quae Charybdis tam vorax? et Oceanus medius fidius ipse.* Nota sunt enim iam studiosis haec lumina. Hic deos ipsos in congressum prope suum sermonemque deducet. *Vos enim Albani tumuli atque luci: vos, inquam, Albanorum obrutae arae, sacrorum populi Romani sociae et aequales.* Hic iram, hic misericordiam inspirabit: hic dicet, *Te vidit, et appellavit, et flevit:* et per omnes affectus tractatus hic itaque illuc sequetur, nec doceri desiderabit. 63. Quare si ex tribus his generibus necessario sit eligendum unum, quis dubitet hoc praeferre omnibus, et validissimum alioqui, et maximis quibusque causis accommodatissimum? 64. Nam et Homerus *brevem* quidem cum *iucunditate*, et *propriam*, (id enim est *non deerrare verbis*,) et *carentem supervacuis elo-*

quentiam Menelao dedit, quae sunt virtutes generis illius primi; et *ex ore* Nestoris dixit *dulciorem melle profluere sermonem*, qua certe delectatione nihil fingi maius potest: sed summam aggressus in Ulixe facundiam, *magnitudinem* illi iunxit; cui *orationem nivibus hibernis* et copia verborum atque impetu *parem* tribuit. 65. *Cum hoc* igitur *nemo mortalium contendet:* hunc ut deum homines intuebuntur. Hanc vim et celeritatem in Pericle miratur Eupolis, hanc fulminibus Aristophanes comparat: haec est vere dicendi facultas.

66. Sed neque his tribus quasi formis inclusa eloquentia est. Nam ut inter gracile validumque tertium aliquid constitutum est, ita horum intervalla sunt, atque inter haec ipsa mixtum quiddam ex duobus medium est eorum. 67. Nam et *subtili* plenius aliquid atque subtilius, et *vehementi* remissius atque vehementius invenitur; ut illud *lene* aut ascendit ad fortiora, aut ad tenuiora summittitur. Ac sic prope innumerabiles species reperiuntur, quae utique aliquo momento inter se differant; sicut quatuor ventos generaliter a totidem mundi cardinibus accepimus flare, quum interim plurimi medii eorum, varie etiam regionum ac fluminum proprii, deprehenduntur. 68. Eademque musicis ratio est, qui quum in cithara quinque constituerunt sonos, plurima deinde varietate complent spatia illa nervorum, atque iis quos interposuerunt, inserunt alios, ut pauci illi ransitus multos gradus habeant.

69. Plures igitur etiam eloquentiae facies, sed stultissimum quaerere, ad quam se recturus sit orator: quum omnis species, quae modo recta est, habeat usum, atque id ipsum omne sit oratoris, quod vulgo *genus dicendi* vocant. Utetur enim, ut res exiget, omnibus, nec pro causa modo, sed pro partibus causae. 70. Nam ut non eodem modo pro reo apitis, et in certamine hereditatis, et de interdictis

ac sponsionibus, et de certa credita dicet; sententiarum in senatu, et concionum, et privatorum consiliorum servabit discrimina; multa ex differentia personarum, temporum, locorumque mutabit: ita in eadem oratione aliter conciliabit, non ex iisdem partibus iram et misericordiam petet: alias ad docendum, alias ad movendum adhibebit artes. 71. Non unus color prooemii, narrationis, argumentorum, egressionis, perorationis servabitur. Dicet idem graviter, severe, acriter, vehementer, concitate, copiose, amare, comiter, remisse, subtiliter, blande, leniter, dulciter, breviter, urbane: non ubique similis, sed ubique par sibi. 72. Sic fiet quum id, propter quod maxime repertus est usus orationis, ut dicat utiliter et ad efficiendum quod intendit potenter: tum laudem quoque, nec doctorum modo, sed etiam vulgi consequetur.

73. Falluntur enim plurimum, qui vitiosum et corruptum dicendi genus, quod aut verborum licentia exsultat, aut puerilibus sententiolis lascivit, aut immodico tumore turgescit, aut inanibus locis bacchatur, aut casuris, si leviter excutiantur, flosculis nitet, aut praecipitia pro sublimibus habet, aut specie libertatis insanit, magis existimant populare atque plausibile. 74. Quod quidem placere multis nec infitior, nec miror. Est enim iucunda auri ac favorabilis qualiscunque eloquentia, et ducit animos naturali voluptate vox omnis: neque aliunde illi per fora atque aggerem circuli: quo minus mirum est, quod nulli non agentium parata vulgi corona est. 75. Ubi vero quid exquisitius dictum accidit auribus imperitorum, qualecunque id, quod modo se ipsi posse desperent, habet admirationem; neque immerito: nam ne illud quidem facile est. Sed evanescunt haec atque emoriuntur comparatione meliorum: *ut lana tincta fuco citra purpuras placet: at si contuleris*

etiam lucernae, conspectu melioris obruatur, ut Ovidius ait. 76. Si vero iudicium his corruptis acrius adhibeas, ut fucinis sulfura, iam illum, quo fefellerant, exuant mentitum colorem, et quadam vix enarrabili foeditate pallescant. Luceat igitur haec citra solem, ut quaedam exigua animalia igniculi videntur in tenebris. Denique mala multi probant, nemo improbat bona.

77. Neque vero omnia ista, de quibus locuti sumus, orator optime tantum, sed etiam facillime faciet. Neque enim vis summa dicendi est admiratione digna, si infelix usque ad ultimum sollicitudo persequitur, ac oratorem macerat et coquit, aegre verba vertentem, et perpendendis coagmentandisque eis intabescentem. 78. Nitidus ille et sublimis et locuples circumfluentibus undique eloquentiae copiis imperat. Desinit enim in adversa niti, qui pervenit in summum. Scandenti circa ima labor est: ceterum quantum processeris, mollior clivus ac laetius solum. 79. Et si haec quoque iam lenius supina perseverantibus studiis evaseris, inde fructus illaborati offerunt sese, et omnia sponte proveniunt: quae tamen quotidie nisi decerpantur, arescunt. Sed et copia habet modum; sine quo nihil nec laudabile, nec salutare est; et nitor ille cultum virilem, et inventio iudicium. 80. Sic erunt *magna*, non nimia; *sublimia*, non abrupta; *fortia*, non temeraria; *severa*, non tristia; *gravia*, non tarda; *laeta*, non luxuriosa; *iucunda*, non dissoluta; *grandia*, non tumida. Similis in ceteris ratio est, ac tutissima fere per medium via, quia utriusque ultimum vitium est.

XI. His dicendi virtutibus usus orator in iudiciis, consiliis, concionibus, senatu, in omni denique officio boni civis, finem quoque dignum et optimo viro et opere sanctissimo faciet: non quia prodesse unquam satis sit, et illa mente atque illa facultate praedito

enim conveniat operis pulcherrimi quam longissimum tempus: sed quia decet hoc quoque prospicere, ne quid peius, quam fecerit, faciat. 2. Neque enim scientia modo constat orator, quae augetur annis, sed voce, latere, firmitate; quibus fractis aut imminutis aetate seu valetudine, cavendum est, ne quid in oratore summo desideretur, ne intersistat fatigatus, ne quae dicet parum audiri sentiat, ne se quaerat priorem. 3. Vidi ego longe omnium, quos mihi cognoscere contigit, summum oratorem, Domitium Afrum valde senem, quotidie aliquid ex ea, quam meruerat, auctoritate perdentem: quum agente illo, quem principem fuisse quondam fori non erat dubium, alii, quod indignum videatur, riderent, alii erubescerent: quae occasio fuit dicendi, *malle eum deficere, quam desinere.* Neque erant illa qualiacunque mala, sed minora. 4. Quare antequam in has aetatis veniat insidias, receptui canet, et in portum integra nave perveniet.

Neque enim minores eum, quum id fecerit, studiorum fructus prosequentur. Aut ille monumenta rerum posteris, aut, ut L. Crassus in libris Ciceronis destinat, iura quaerentibus tradet, aut eloquentiae componet artem, aut pulcherrimis vitae praeceptis dignum os dabit. 5. Frequentabunt vero eius domum optimi iuvenes more veterum, et veram dicendi viam velut ex oraculo petent. Hos ille formabit quasi eloquentiae parens, et ut vetus gubernator litora et portus, et quae tempestatum signa, quid secundis flatibus, quid adversis ratis poscat, docebit, non humanitatis solum communi ductus officio, sed amore quodam operis. 6. Nemo enim minui velit id, in quo maximus fuit. Quid porro est honestius, quam docere quod optime scias? Sic ad se Caelium deductum a patre Cicero profitetur: sic Pansam, Hirtium, Dolabellam in morem praeceptoris exercuit quotidie

dicens audiensque. 7. Ac nescio an eum tunc potissimum credi oporteat fore, quum iam secretus consecratus, liber invidia, procul contentionibus, famam in tuto collocarit, et sentiet vivus eam, quae post fata praestari magis solet, venerationem, et quid apud posteros futurus sit, videbit.

8. Conscius sum mihi, quantum mediocritate valui, quaeque antea scierim, quaeque operis huiusce gratia potuerim inquirere, candide me atque simpliciter in notitiam eorum, si qui forte cognoscere voluissent, protulisse. Atque id viro bono satis est, docuisse quod sciret. 9. Vereor tamen, ne aut magna nimium videar exigere, qui eundem virum bonum esse, et dicendi peritum velim; aut multa, qui tot artibus in pueritia discendis, morum quoque praecepta, et scientiam iuris civilis, praeter ea quae de eloquentia tradebantur, adiecerim: quique haec operi nostro necessaria esse crediderint, velut moram rei perhorrescant, et desperent ante experimentum. 10. Qui primum renuncient sibi, quanta sit humani ingenii vis, quam potens efficiendi quae velit: quum maria transire, siderum cursus numerosque cognoscere, mundum ipsum paene dimetiri, minores sed difficiliores artes potuerint. Tum cogitent, quantam rem petant, quamque nullus sit hoc proposito praemio labor recusandus. 11. Quod si mente conceperint, huic quoque parti facilius accedent, ut ipsum iter neque imperviam, neque saltem durum putent. Nam id, quod prius, quodque maius est, ut boni viri simus, voluntate maxime constat: quam qui vera fide induerit, facile easdem, quae virtutem docent, artes accipiet. 12. Neque enim aut tam perplexa, aut tam numerosa sunt quae premunt, ut non paucorum admodum annorum intentione discantur. Longam enim facit operam, quod repugnamus: brevis est institutio vitae honestae beataeque, si credas. Natura

enim nos ad mentem optimam genuit: adeoque discere meliora volentibus promptum est, ut vere intuenti mirum sit illud magis, malos esse tam multos. 13. Nam ut aqua piscibus, ut sicca terrenis, circumfusus nobis spiritus volucribus convenit: ita certe facilius esse oportebat, secundum naturam, quam contra eam vivere. Cetera vero, etiamsi aetatem nostram non spatio senectutis, sed tempore adolescentiae metiamur, abunde multos ad discendum annos habent. Omnia enim breviora reddet ordo, et ratio, et modus. 14. Sed culpa est in praeceptoribus prima, qui libenter detinent quos occupaverunt, partim cupiditate diutius exigendi mercedulas, partim ambitione, quo difficilius sit quod pollicentur, partim etiam inscientia tradendi, vel negligentia. Proxima in nobis, qui morari in eo quod novimus, quam discere quae nondum scimus, melius putamus. 15. Nam ut de nostris potissimum studiis dicam, quid attinet tam multis annis, quam in more est plurimorum (ut de his, a quibus magna in hoc pars aetatis absumitur, taceam) declamitare in schola, et tantum laboris in rebus falsis consumere, quum satis sit modico tempore imaginem veri discriminis, et dicendi leges comperisse? 16. Quod non dico, quia sit unquam omittenda dicendi exercitatio, sed quia non sit in una eius specie consenescendum. Cognoscere, et praecepta vivendi perdiscere, et in foro nos experiri potuimus, dum scholastici sumus. Discendi ratio talis, ut non multos annos poscat. Quaelibet enim ex iis artibus, quarum habui mentionem, in paucos libros contrahi solet: adeo infinito spatio ac traditione opus non est. Reliqua est, quae vires cito facit, consuetudo. 17. Rerum cognitio quotidie crescit, et tamen quam multorum ad eam librorum necessaria lectio est, quibus aut rerum exempla ab historicis, aut dicendi ab oratoribus petuntur. Philosophorum quo-

que consultorumque opiniones, sicuti alia, velimus legere necessarium est. Quae quidem possumus omnia: sed breve nobis tempus nōs facimus. 18. Quantulum enim studiis impartimur? Alias horas vanus salutandi labor, alias datum fabulis otium, alias spectacula, alias convivia trahunt. Adiice tot genera ludendi, et insanam corporis curam; trahat inde peregrinatio, rura, calculorum anxiae sollicitudines, multae causae libidinum, et vinum, et flagitiosus omni genere voluptatum animus: ne ea quidem tempora idonea, quae supersunt. 19. Quae si omnia studiis impenderentur, iam nobis longa aetas et abunde satis ad discendum spatia viderentur, vel diurna tantum computantibus tempora: et noctes, quarum bona pars omni somno longior est, adiuvarent. Nunc computamus annos, non quibus studuimus, sed quibus viximus. 20. Nec vero si Geometrae et Grammatici ceterarumque artium professores omnem suam vitam, quamlibet longa fuerit, in singulis artibus consumpserunt, sequitur ut plures quasdam vitas ad plura discenda desideremus. Neque illi didicerunt haec usque in senectutem, sed ea sola didicisse contenti fuerunt, ac tot annos in utendo, non in percipiendo exhauserunt.

21. Ceterum ut de Homero taceam, in quo nullius non artis aut praecepta, aut certe non dubia vestigia reperiuntur; ut Eleum Hippiam transeam, qui non liberalium modo disciplinarum prae se scientiam tulit, sed vestem, et annulum, crepidasque, quae omnia manu sua fecerat, in usu habuit, atque ita se praeparavit, ne cuius alterius ope egeret ullius rei: Gorgias quoque summae senectutis quaerere auditores, de quo quisque vellet, iubebat. 22. Quae tandem ars digna literis Platoni defuit? Quot saeculis Aristoteles didicit, ut non solum quae ad philosophos atque oratores pertinent, scientia complecteretur,

sed animalium satorumque naturas omnes perquireret? Illis enim haec invenienda fuerunt, nobis cognoscenda sunt. Tot nos praeceptoribus, tot exemplis instruxit antiquitas, ut possit videri nulla sorte nascendi aetas felicior, quam nostra, cui docendae priores elaboraverunt. 23. M. Censorius Cato, idem orator, idem historiae conditor, idem iuris, idem rerum rusticarum peritissimus, inter tot operas militiae, tantas domi contentiones, rudi saeculo, literas Graecas aetate iam declinata didicit, ut esset hominibus documento, ea quoque percipi posse, quae senes concupissent. 24. Quam multa, imo paene omnia tradidit Varro? Quod instrumentum dicendi M. Tullio defuit? Quid plura? quum etiam Cornelius Celsus, mediocri vir ingenio, non solum de his omnibus conscripserit artibus, sed amplius rei militaris, et rusticae etiam, et medicinae praecepta reliquerit? dignus vel ipso proposito, ut eum scisse omnia illa credamus.

25. At perficere tantum opus, arduum; et nemo perfecit. Ante omnia sufficit ad exhortationem studiorum, non cadere in rerum naturam, ut quicquid non est factum, ne fieri quidem possit; tum omnia, quae magna sunt atque admirabilia, tempus aliquod, quo primum efficerentur, habuisse. 26. Quantum enim poësis ab Homero et Virgilio, tantum fastigium accepit eloquentia a Demosthene atque Cicerone. Denique quicquid est optimum, ante non fuerat. Verum etiamsi quis summa desperet, (quod cur faciat, cui ingenium, valetudo, facultas, praeceptores non deerunt?) tamen est, ut Cicero ait, pulchrum *in secundis tertiisque consistere.* 27. Neque enim, si quis Achillis gloriam in bellicis consequi non potest, Aiacis aut Diomedis laudem aspernabitur: neque qui Homeri non, Tyrtaei. Quin imo si hanc cogitationem homines habuissent, ut nemo se meliorem fore

eo, qui optimus fuisset, arbitraretur: hi ipsi, qui sunt optimi, non fuissent; neque post Lucretium ac Macrum Virgilius, nec post Crassum et Hortensium Cicero, sed nec alii postea vicerint. 28. Verum ut transeundi spes non sit, magna tamen est dignitas subsequendi. An Pollio et Messalla, qui iam Cicerone arcem tenente eloquentiae agere coeperunt, parum in vita dignitatis habuerunt, parum ad posteros gloriae tradiderunt? Alioqui pessime de rebus humanis perductae in summum artes mererentur, si, quod optimum fuisset, defuisset. 29. Adde quod magnos modica quoque eloquentia parit fructus, ac, si quis haec studia utilitate sola metiatur, paene illi perfectae par est. Neque erat difficile, vel veteribus vel novis exemplis palam facere, non aliunde maiores opes, honores, amicitias, laudem praesentem, futuram, hominibus contigisse: si tamen dignum literis esset, ab opere pulcherrimo, cuius tractatus atque ipsa possessio plenissimam studiis gratiam refert, hanc minorem exigere mercedem, more eorum, qui a se non virtutes, sed voluptatem, quae fit ex virtutibus, peti dicunt. 30. Ipsam igitur orandi maiestatem, qua nihil dii immortales melius homini dederunt, et qua remota muta sunt omnia, et luce praesenti ac memoria posteritatis carent, toto animo petamus, nitamurque semper ad optima: quod facientes, aut evademus in summum, aut certe multos infra nos videbimus.

31. Haec erant, Marcelle Victori, quibus praecepta dicendi pro virili parte adiuvari posse per nos videbantur: quorum cognitio studiosis iuvenibus si non magnam utilitatem afferet, at certe, quod magis petimus, bonam voluntatem.